

АРХЕОЛОГІЯ

XVI

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XVI

КІЇВ

1964

902.6
А 87

Друкується за постановою вченої ради титулу археології АН УРСР

В томі вміщено статті, публікації ювідомлення, в яких розглядаються нові археологічні матеріали різних періодів стародавньої історії України — від палеоліту до епохи Київської Русі.

Книга призначена для археологів, істориків стародавнього суспільства, викладачів вузів, працівників музеїв, студентів.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), В. І. Довженок, Ю. М. Захарук
Є. В. Максимов (відповідальний секретар), Л. М. Славін, О. І. Тереножкін

АРХЕОЛОГІЯ

Том XVI

(На українском языке)

Редактор В. Н. Денисова

Технічні редактори О. М. Лисовець, М. А. Рекес

Коректор М. Баладин

БФ 05418. Зам. № 1396. Вид. № 76. Тираж 560. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. ф. аркушів 14, вкл. Умовн. друк. аркушів 21,57. Обліково-видавн. аркушів 19,74. Підписано до дру 12.VIII 196
T. п. 1964, Поз. 55. Ціна 1 крб. 36 коп.

Видавництво «Наукова думка» — Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Державного Комітету Ради Міністрів УРСР з преси —
Київ, Репіна, 4.

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ ЄФІМЕНКО

(До 80-річчя з дня народження)

Петру Петровичу Єфіменку в цьому році минає 80 років. Видатний вчений зустрічає цю дату за робочим столом над рішенням вузлових проблем історії первісного суспільства, підготовляючи нове видання своєї відомої книги «Первісне суспільство».

Ім'я Петра Петровича добре відоме археологам, історикам, етнографам, антропологам, мовознавцям. Його численні праці знають вчені, викладачі, краєзнавці, музеїні працівники, а також студентська молодь. Праці Петра Петровича привертають до себе увагу широтою історичних проблем, майстерністю аналізу і синтезу явищ, глибиною пізнання фактів і обґрунтуванням теоретичних положень.

Загальновизнаний глава радянської школи дослідників палеоліту, Петро Петрович є академіком АН УРСР, кавалером ордена Леніна. Він обраний почесним членом багатьох зарубіжних археологічних установ, в тому числі Лондонського антропологічного інституту і міжнародного Союзу доісториків.

Народився Петро Петрович в 1884 р. в м. Харкові в сім'ї відомих діячів української культури. Його батько, Петро Савич Єфіменко, активний революціонер, відомий своїми працями з етнографії і звичає-

вого права, а мати, Олександра Михайлівна, видатний історик, перша жінка, яка ще в дореволюційні часи одержала ступінь доктора російської історії. До її праць зверталися геніальні мислителі Карл Маркс і В. І. Ленін.

Наукові інтереси Петра Петровича визначилися рано. Цьому сприяли не тільки традиції сім'ї, а й пожвавлення археологічної діяльності, зв'язаної з підготовкою і роботою Харківського і Катеринославського археологічних з'їздів.

Дитинство і юність Петра Петровича пройшли у Харкові. Тут він закінчив гімназію і вступив до університету. В 1906 р. в зв'язку з участию в студентському русі змушений був переїхати на фізико-математичний факультет Петербурзького університету. В нагороду за успішне закінчення університету Петра Петровича направили в кругосвітну подорож. Під час цієї подорожі, яка продовжувалась майже два роки, П. П. Єфіменко побував у багатьох наукових центрах і музеях Західної і Південної Європи, а також познайомився з багатьма археологічними пам'ятками: палеолітичними печерами півдня Франції, мегалітами Британії, швейцарськими будівлями на палях, античними містами Греції, Італії. Він побував також в Африці, Китаї, Японії, звідки привіз цінні археологічні колекції, які передав в музей етнографії і антропології.

З 1917 р. починається нова сторінка в багатогранній діяльності Петра Петровича, спочатку в Москві, а потім в Ленінграді. Він бере участь в організації і перебудові центральних музеїв, працює у відділі археології етнографічного музею в Ленінграді, в Державному Ермітажі, в Інституті антропології і етнографії АН УРСР, де завідує секцією археології і веде редакційну роботу в збірниках «Советская археология». З 1919 р. Петро Петрович стає співробітником Державного Інституту історії матеріальної культури. З ім'ям П. П. Єфіменка в стінах цього наукового закладу зв'язані не тільки всі важливіші досягнення, а й саме виникнення сектора палеоліту і неоліту, завідуючим якого він був протягом багатьох років.

З 1946 по 1954 р. Петро Петрович був директором Інституту археології АН УРСР. Очолюючи протягом майже 10 років один з найбільших археологічних закладів нашої країни, Петро Петрович доклав багато праці і енергії в розвиток археологічної науки на Україні. Під його керівництвом широко розвинулась видавнича діяльність Інституту археології АН УРСР, почали входити три серійні видання: «Археологія», «Археологічні пам'ятки УРСР» і «Краткие сообщения Института археологии». Петро Петрович організував велику експедиційну роботу. Протягом ряду років він очолював роботу комплексної експедиції «Великий Київ», на матеріалах якої написано чимало значних праць. З ініціативи Петра Петровича була розпочата і в основному закінчена велика колективна праця з археології України, реалізована згодом в «Нарисах стародавньої історії УРСР» — першої узагальнюючої праці з стародавньої історії України.

Різносторонність і широта інтересів, історичність підходу до вивчення пам'яток, вміння розглядати явища в їх динаміці і зміні, властиві П. П. Єфіменку, залишили дуже глибокий слід в усіх напрямках діяльності Інституту.

Петро Петрович багато займався і педагогічною діяльністю. З 1924 по 1939 р. він був доцентом, а потім професором Ленінградського державного університету, де читав лекції з первісної археології, археології східних слов'ян, народознавства та ін.

Тісний контакт з багатьма видатними діячами археології і суміжних дисциплін (Ф. К. Вовком, В. О. Городцовим, А. О. Спициним, Д. І. Анучиним та ін.) дозволив Петру Петровичу рано засвоїти кращі традиції археологічної науки. Але вже з перших кроків своєї наукової діяльності він йде своїми особистими оригінальними шляхами. Перу

П. П. Єфіменка належить понад 80 праць. Серед них дві фундаментальні монографії «Первісне суспільство» і «Костьонки I». Обсяг питань, якими займався Петро Петрович, дуже широкий, але з якою б пристрастю не працював вчений в різних галузях археології, він на самперед є істориком первісної культури.

Петро Петрович брав участь в розкопках багатьох палеолітичних стоянок: Мізина, Костьонок I, Боршево, Тельманської, Супонєво та ін.

Перші розкопки, в яких брав участь Петро Петрович,— це дослідження Мізинської палеолітичної стоянки 1909 р. Багатий крем'яний матеріал, одержаний тут, був виданий ним в «Ежегоднике русского антропологического общества» в статті «Крем'яна індустрія». Велике значення цієї публікації в тому, що тут вперше в російській археологічній літературі був даний систематичний опис і аналіз крем'яного інвентаря палеолітичної епохи.

З 1923 р. під керівництвом Петра Петровича розпочалися систематичні розкопки палеолітичних поселень в районі Воронежа, в с. Костьонки і Боршево на Дону. Ці розкопки продовжувалися багато років і дали важливі результати. Вони збагатили науку чудовими зразками палеолітичного мистецтва і культури і дали можливість по-новому підійти до складного завдання розкопок палеолітичних стоянок взагалі.

В результаті розроблених Петром Петровичем методів розкопок вперше в археологічних дослідженнях була розкрита реальна картина планування поселень і будови жителі первісної людини. Ці відкриття дали можливість по-новому висвітлити верхній палеоліт як історичну епоху.

Внаслідок наявності в Костьонках і Боршево різночасних палеолітичних поселень, які представляють всі періоди верхнього палеоліту, Петро Петрович дістав можливість розробити періодизацію пам'яток верхнього палеоліту Європейської частини СРСР.

В 1938 р. вийшла з друку монографія Петра Петровича «Первісне суспільство», яка в археологічній літературі є першою спробою марксистського осмислення палеолітичної епохи з широким охопленням фактичного матеріалу.

В 1958 р. була закінчена велика праця, присвячена Костьонкам I. В ній особливо цікавим є дослідження різних житлових споруд і багатьох, єдиних в своєму роді зразків первісного мистецтва, які дозволяють поставити Костьонки I на одне з перших місць в ряду оріньяко-солютрейських пам'яток Європи.

Серед останніх праць Петра Петровича привертає увагу стаття «До питання про характер історичного процесу в пізньому палеоліті», яка з'явилася в результаті вивчення палеолітичних матеріалів Чехословаччини і Угорщини. Тут Петро Петрович зробив цікаву спробу пов'язати пам'ятки цих районів з матеріалами більш східних областей і встановити їх місце в європейському палеоліті.

Цікаві і принципово важливі праці Петра Петровича і в області неоліту. Вивченням неоліту П. П. Єфіменко почав займатися ще будучи студентом. Обстежуючи район Валдайської височини, він виявив кілька неолітичних поселень, які дали перші уявлення про неолітичну культуру в цьому районі.

Збір матеріалів на дюнних стоянках Лівобережної України, початок якого відноситься ще до часів Харківського археологічного з'їзду, дав можливість Петру Петровичу в 1913—1915 рр. вперше поставити питання про пам'ятки переходного періоду від палеоліту до неоліту. В статті «Поселення раннього неоліту» Петро Петрович встановлює дійсний вік мікролітичного інвентаря і так званих неолітичних «ручних рубил». Приблизно в ті ж роки він займається пам'ятками з мікролітичним інвентарем, дає їх зведення і оригінальне тлумачення всіх відомих в той час місцезнаходжень цього типу.

Праці Петра Петровича з епохи бронзи носять більш епізодичний характер, але і в них проявляється характерна для нього історичність і широта підходу. В 1925—1929 рр. на Середній Волзі Петро Петрович Єфіменко разом з П. М. Третьяковим і О. Ф. Лагодовською провели досить широкі розкопки пам'яток бронзового віку. Особливо цікаві результати дало дослідження курганів абашевської культури. В публікації цих матеріалів, здійсненій тільки в 1960 р., ставиться ряд питань стародавньої історії Поволжя.

В 1933—1934 рр., під час робіт на Дону, Петром Петровичем було обстежено кілька поселень епохи бронзи. В порівняно невеликій замітці, присвяченій цим роботам, він викладає дуже цікаві спостереження не тільки з приводу самих пам'яток, а й відносно загального характеру культури епохи бронзи Північного Дінця та її контактів з культурою цього часу в Середньому Придніпров'ї.

Велике місце в історії археологічних знань займає розроблений Петром Петровичем метод історичного аналізу могильників масового типу, проведений на матеріалах дослов'янського населення Оки. Ще в 1920—1922 рр. Петро Петрович проводив розкопки стародавніх могильників (III—VII ст.) в районі Рязані. Матеріали, одержані під час розкопок і доповнені наступними спостереженнями, дозволили Петру Петровичу переглянути старі погляди на пам'ятки так званого рязанського типу і, що особливо важливо, розробити методику точного хронологічного поділу поховань в могильниках масового типу.

В 1926—1927 рр. Петро Петрович провів невеликі розкопки пам'яток IX—X ст. н. е. в околицях Воронежа. Знайдені тут матеріали довели наявність древньоруських поселень на Середньому Дону і вперше розкрили характер древньоруської культури в епоху, яка передувала часові оформлення феодальних відносин.

П. П. Єфіменко багато займався питаннями етнічної історії, що робить зрозумілим його інтерес до етнографії і зокрема до слов'янських і фінських старожитностей.

Ще будучи студентом, Петро Петрович збирав етнографічні матеріали в Костромській губернії, на Харківщині і на Волині. В 1915 р., починаючи свою діяльність в історичному музеї в Москві, він багато зробив для створення етнографічного відділу «Селянський побут». Особливу увагу П. П. Єфіменко звертає на побут рязанського селянства. Цій темі він присвятив статтю «Одяг селян Рязанської губернії», яка вийшла з друку в 1924 р.

Велика ерудиція Петра Петровича, ясність думки, свіжість і новаторство в дослідженнях весь час привертали і привертають до нього товаришів і учнів. Петро Петрович, який володіє виключним даром відрізняти нове від старого, головне від випадкового, рідкісною здібністю логічного передбачення і науковою інтуїцією, завжди оточений молоддю. До цього числа всі його думки і прагнення спрямовані на розквіт і звеличення улюбленої науки.

Т. М. ВИСОТСЬКА

ПРО ВИРОБНИЦТВО СКЛА В ПІЗНЬОАНТИЧНОМУ КРИМУ

Серед залишків матеріальної культури античних міст Північного Причорномор'я зустрічається чимало скляного посуду. Про існування тут відповідного місцевого виробництва досі ніяких відомостей не було. Вважалося, що цей посуд міг потрапити сюди з великих ремісничих центрів античного світу, в яких виготовлялися речі із скла на збут¹. В останній час, у зв'язку з вивченням колекцій скла, деякі автори стали припускати існування місцевого склоробного виробництва². Це підтвердило відкриття в 1959—1961 рр. на городищі Алма-Кермен залишків античної скловарної печі. Вона знаходилась на краю городища, на північному його схилі, поблизу залишків більш ранньої оборонної стіни.

Відомо, що для виготовлення скляного посуду необхідно мати не менше двох печей: одну — для варки скляної маси, другу — для постурового охолодження готових виробів, так званого відпалу. У виявленій нами майстерні було дві печі. Одна з них являла собою лійкоподібну яму. Верхній діаметр цієї печі 3,3 м, глибина 1,7 м, діаметр дна 1 м. Верхня частина ями на глибину 1,2 м проходила через пухкий культурний шар городища, тому для зміцнення її краї покривали плоским каменем на вапняному розчині. Нижня частина прорізала материкову гальку й глину.

Яма була заповнена великою кількістю дуже обпалених каменів, глини, попелу, дрібних черепашок.

З північного боку печі знаходився отвір, який мав форму арки і був перекритий клинчастим каменем. Ширина нижньої частини і висота отвору 0,8 м (рис. 1, а), з боків арки і над нею збереглася прошарена глинняна маса з домішкою шамоту товщиною 0,2 м. Мабуть, це залишки куполоподібного склепіння. Східчастого склепіння, подібного до виявленого у фаногорійській керамічній печі³, тут не було, тому що в процесі розкопок не знайдено саманної цегли. Склепіння, очевидно, робили з бутового каменю, внутрішня поверхня якого обмазувалась глиною; це захищало каміння від вигоряння і зменшувало теплопровідність перекриття. Виходячи з діаметра печі, можна припустити, що висота склепіння була не менше 1,5 м⁴. Не виключена можливість

¹ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.-Л., 1949, стор. 382.

² Н. П. Сорокина, Стекло из раскопок Пантикопея 1945—1959 гг., МИА, № 103, М., 1962, стор. 210.

³ В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, вып. 80, М.-Л., 1934, стор. 71.

⁴ В татарській архітектурі XV—XVI ст. відомі куполоподібні склепіння з бутово-го каменю, наприклад Дюрбе в Оазисі, Ескі-Дюбре та ін.

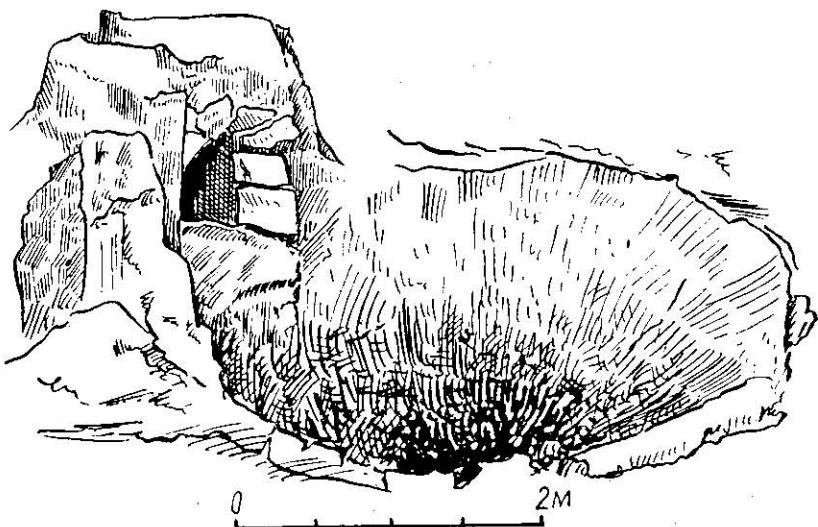

Рис. 1. Скловарна піч.

Рис. 1а. Арка скловарної печі.

Рис. 2. Внутрішня поверхня ями з слідами обробки інструментом.

двоїкого використання печі. Спочатку вона могла використовуватись для випалювання і гасіння вапна (рис. 2). Про це свідчать сліди на стінках ями від інструменту, яким скребли вапно. Під час повторного використання печі — для варіння скла, глибока яма засипалася. Оскільки полум'я найбільш високої температури було не на рівні горіння дров, а трохи вище, то, мабуть, по краях печі з каменю і глини була зроблена полиця, на якій стояли тиглі з шихтою, а дрова горіли нижче⁵.

Через арочний отвір піч завантажувалась дровами і майстер міг поміщати всередину тиглі з шихтою для плавки. Мабуть, із західної сторони знаходився другий робочий отвір (рис. 3). Він міг бути невеликих розмірів. Таким чином, всередині печі, завдяки наявності двох отворів, утворювалась необхідна циркуляція повітря. Не випадково арочний отвір повернуто на північ — північний схід; домінуючи в цій місцевості північно-східні вітри посилювали циркуляцію повітря в печі. По верхньому краю ями знайдена склоподібна маса темно-зеленого кольору, пористої структури. Це залишки так званої хальмози — піні, що утворюється при скловарінні, хімічний склад якої близький до скла (містить у собі велику кількість окису кальцію і магнію)⁶. Скупчення хальмози по краях печі можна пояснити тим, що при варінні скла її знимали з тиглів, не виймаючи їх назовні, і тут же виплескували.

У зв'язку з тим, що склоробні майстерні римського часу збереглися фрагментарно⁷, ми не маємо аналогій до описаної вище печі.

Уяву про конструктивні особливості склоробних печей можуть дати середньовічні печі.

Агрікола відтворює венеціанську фритову піч XVI ст.⁸ (рис. 3, 2). Вона кругла, з куполоподібним склепінням, має два арочних отвори: один для дров, другий робочий. За конструкцією ця піч близька до нашої печі з тією різницею, що вона двоповерхова.

⁵ А. А. Крубер, вивчаючи питання про циркуляцію повітря в печерах, відзначає, що холодне і більш густе повітря стікає вниз печери (див. А. А. Крубер, Карстовая область Горного Крыма, М., 1915, стор. 252—259). Аналогічне явище мало місце і в нашій печі, завдяки чому підтримувалося нормальнє горіння дров.

⁶ Аналіз № 318. Складаю глибоку подяку Ю. Л. Щаповій за зроблені нею в археологічній лабораторії МДУ аналізи зразків скла, а також акад. М. А. Безбородову за консультації.

⁷ R. Fagges, Studies in ancient technologie, vol. V, Leiden, 1957, стор. 188—189; М. В. Фармаковский, Римские стекловаренные печи, Известия Института археологической технологии, вып. I, II, Пг., 1922, стор. 93—94; A. Kisa, Das Glas im Altertum, t. I, Leipzig, 1908, стор. 131—134; O. Кпарр, Über die Herstellung der spätromischen Diatret—Gläser, Silikattechnik, Berlin, September, 1954, N. 9, стор. 380.

⁸ М. В. Фармаковский, вказ. праця, стор. 164, рис. 6.

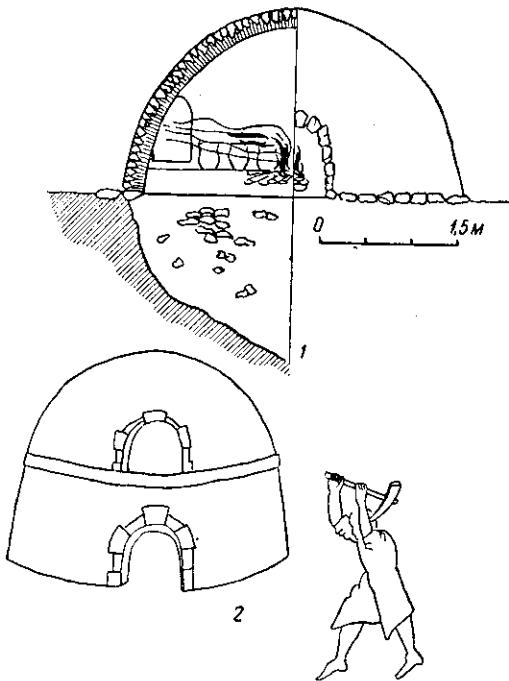

Рис. 3. Реконструкція круглої печі і піч Агриколи.

Перпендикулярно до описаної вище круглої печі, безпосередньо примикаючи до неї північно-західним кутом, розташована друга піч (рис. 4). При її спорудженні в культурному шарі і материку було викопано прямокутний котлован розміром $6,7 \times 4,3$ м, стіни якого викладено сирцевою цеглою. Збереглася південно-західна сторона печі на висоту 1,4 м, південно-східна на 1,2 м з пониженнями на північ і північно-західна сторона на 1,2 м з пониженням на північ до 0,8 м.

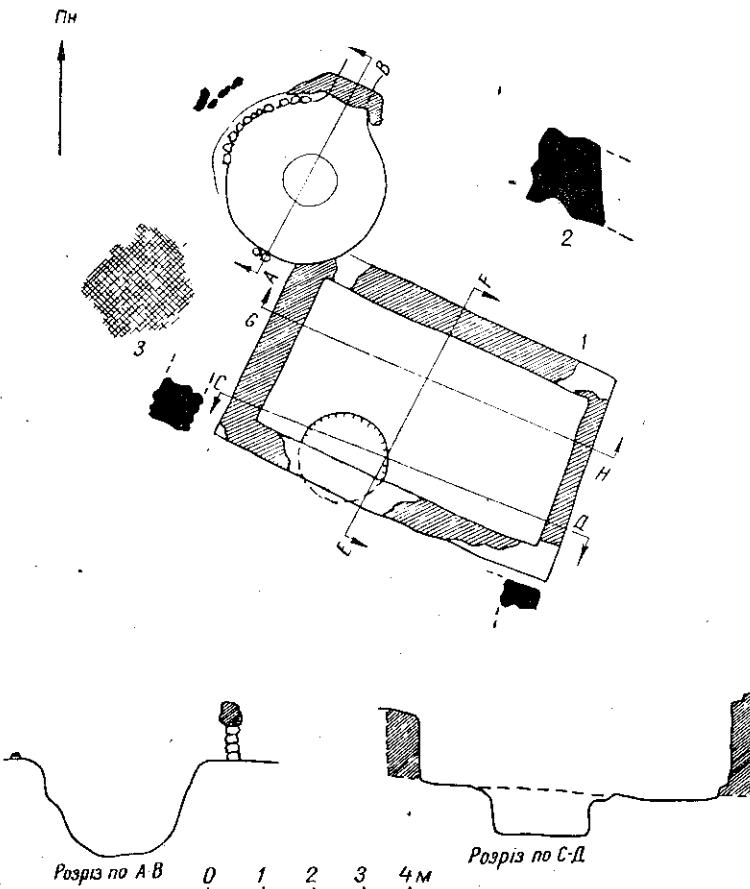

Рис. 4. План і розрізи печей.

1 — залишки сирцевих стін; 2 — обривки кам'яних кладок; 3 — глинобитна площацка.

Збереглися також зовнішній кут між північно-західною і північно-східною та північно-східною і південно-східною стінами. Зовнішній північно-західний кут був зрізаний. Верхня частина стін прямокутної печі спиралася тут на склепіння круглої печі. В процесі розчистки сирцевої цегли вдалося виявити розміри стін $0,4 \times 0,2 \times 0,1$ м. Піч складена в перев'язку. Північно-західна, північно-східна і південно-західна стіни були складені в три цегли, тому товщина їх дорівнювала 0,6 м, південно-східна — в дві цегли і товщина її 0,4 м. Внутрішні розміри камери, таким чином, дорівнювали $3,1 \times 5,7$ м.

В південно-східній стіні було простежено 12 рядів сирцевих цеглин з прошарком світлої глини. Підлога печі була рівною, вона обмазана світлою глиною.

На поверхні стіни помічено сліди вугілля, попелу, обпаленого сапану. Під південно-західну стінку печі заходила викопана в землі яма

правильної циліндричної форми, розміром $1,9 \times 1,9$ м, яка тут була до спорудження печі.

Піч була перекрита склепінням із так званого римського бетону. Він являє собою цегляну опалубку, проміжок між тонкими стінками якої залитий бетонною масою, що складається із суміші вапна, піску з домішкою битої цегли і щебеню⁹. Склепіння печі було із товстого шару того ж римського бетону, зробленого дуже грубо, недбало, до то-

Рис. 5. Амфори II—III ст. н. е.

го ж не на цегляній, а на дерев'яній опалубці. Залишки дерева були виявлені вздовж південно-західної стіни печі в місці переходу її в черінь. Поверх опалубки настеляли густий тістоподібний розчин з домішкою каменю, битої черепиці, уламків посуду та інших речей. При розбиранні бетону знайдені уламок верхньої половини круглого журна, фрагмент виноградного ножа, відомої в Північному Причорномор'ї форми¹⁰, монета імператора Марка Аврелія. В бетон була замішана досить значна кількість цілих амфор, які раніше були у вжитку і мали деякі незначні дефекти: відбиту ручку або частину шийки. Тут виявлено 18 амфор, з яких 4 були цілими. Всі вони одного типу: невеликі, з розширеною шийкою, слабо профільованими ручками з світлої глини із темними включеннями. Такі амфори були відомі в Північному Причорномор'ї в II—III ст. н. е.¹¹ (рис. 5).

Слід відзначити, що серед великої кількості шийок амфор, знайдених в бетонному склепінні печі, на чотирьох з них є клейма, що буває рідко для цього типу¹². На трьох з них прямокутні клейма із трьох літер МОД, на одній глибоко вирізане клеймо, яке складається з літер

⁹ Н. И. Брунов, Очерки по истории архитектуры, М.—Л., т. II, 1935, стор. 259.

¹⁰ В. Ф. Гайдукевич, Виноделие на Боспоре, МИА, № 80, М., 1958, стор. 361, рис. 5; В. Д. Блаватский, Раскопки Пантакалея, КСИИМК, вып. 37, М., 1951, стор. 215, рис. 71.

¹¹ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, М., 1960, стор. 117.

¹² Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 142, рис. 46.

ЕУ (рис. 6). На багатьох шийках є сліди літер, нанесених червоною фарбою, деякі нагадують цифру близького лічильного ряду: 5, 6, 10, 14. На корпусі однієї з цілих амфор червоною фарбою нанесений напис в два рядки. На жаль, він погано зберігся. Серед керамічних залишків, які були замішані в бетон, знайдений ліпний світлий глиняний горщик. Ліпний посуд такого ж типу широко представлений на цьому городищі¹³.

Ми не знаємо, в якому порядку в бетонній масі знаходилася кераміка. Можна тільки припустити, що з посуду були зроблені підпірні арки, які полегшували конструкцію склепіння. Цим пояснюється використання амфор невеликого розміру. Римська архітектура знала використання амфор невеликого розміру.

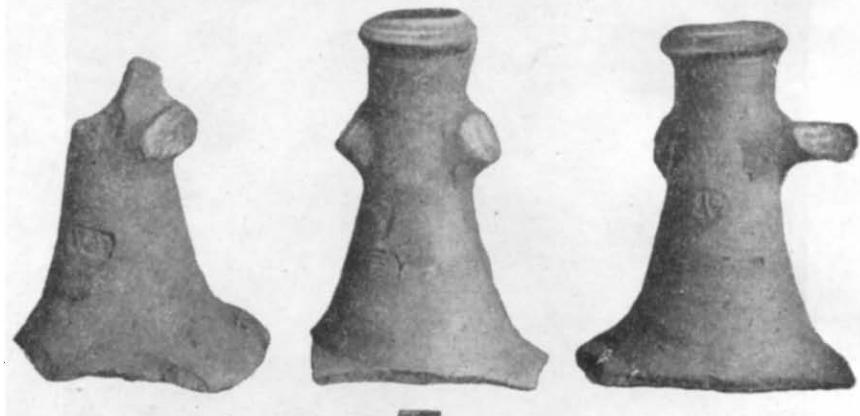

Рис. 6. Шийки амфор з клеймами.

ристання горшків в склепіннях саме з цією метою. Найближчу аналогію дає Боспор: в Керчі під час розкопок К. Думберга у 1898 р. в римських термах знайдені глиняні горшки, вставлені один в одній, які «належали стелі, вага якої, таким чином, значно зменшувалася»¹⁴.

Крім того, як справедливо відзначає В. Ф. Гайдукевич, горшки сприяли теплопередачі¹⁵, що особливо важливо в даному випадку.

Склепіння алма-керменської печі, мабуть, було коробовим, товщина його не перевищувала товщини стін, тобто 0,6 м. Підошва спиралається на саманну кладку в одну цеглу (рис. 7, 1, 2).

У Теофіла ми читаемо про будову відпалювальної печі: «Піч довжиною 10 футів, ширину 8, висотою 4. Тут зроблений в одній фронтальній стороні отвір для закладання дров і вогню і в другій із поздовжніх сторін вікно в один фут для закладання і вийняття того, що буде необхідно, всередині міцне і рівне вогнище. Ця піч зветься піччю охолодження»¹⁶. Малюнок цієї печі наведений у праці Теобальда¹⁷ (рис. 7, 3). Вона прямокутної форми, має коробове склепіння. Хоча малюнок дуже примітивний, але він разом з описом дає уяву про дію відпалювальної печі і його можна порівняти з пропорціями і формою нашої прямокутної печі. Піч для «загартування» венеціанської майстерні XVI ст. теж має витягнуту форму і перекрита коробовим склепінням¹⁸.

¹³ Т. Н. Высотская, Лепная керамика городища Алма-Кермен. Рукопис, зберігається в науковому архіві ІА АН УРСР.

¹⁴ Архів ЛВІА, спр. № 30, Про розкопку К. Думберга в Керчі у 1898 р., стор. 21.

¹⁵ В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, вып. 80, М.—Л., 1934, стор. 42.

¹⁶ М. Фармаковский, вказ. праця, стор. 139.

¹⁷ W. Theobald, Technik des Kunsthandwerks im zehnten Jahrhundert, Berlin, 1933, стор. 244, рис. 34.

¹⁸ М. Фармаковский, вказ. праця, стор. 165, рис. 7.

Ці зіставлення дозволяють нам з більшою упевненістю вважати нашу піч відпалювальною. Можливо, отвір, через який піч завантажували паливом і вміщували видутий посуд для охолодження, знаходився в зруйнованій стіні.

Після того, як розігріту піч завантажували посудом, отвір щільно замазували. Всередині камери утворювалася необхідна температура. Сирцеві стіни склепіння, які мали в своїй конструкції гончарний посуд, уповільнювали тепловіддачу. Розжарене вугілля на черені печі посту-

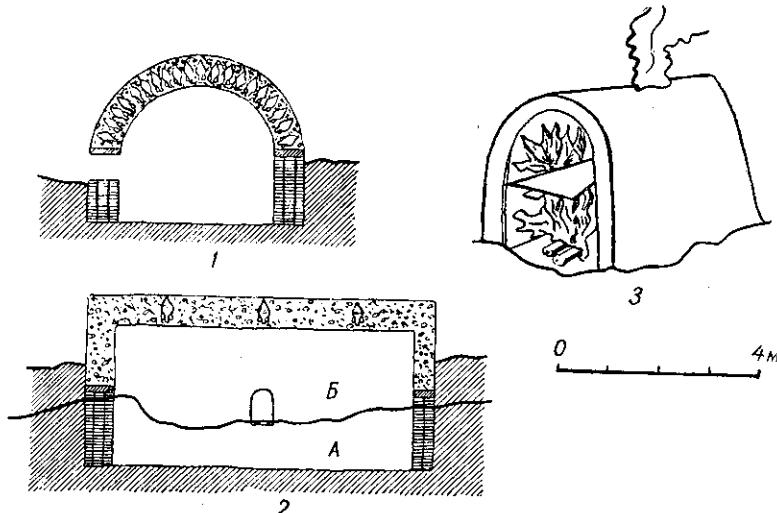

Рис. 7. Реконструкція відпалювальної печі (1, 2) і піч Теофіла (3).

А — частина печі, що збереглася; Б — реконструкція.

ово охолоджувалося. Разом з ним охолоджувався і посуд, який потім обробляли. З західної сторони від печей знаходилася невелика глинистна площа, на якій виявлені свинцеві пластинки і кільця, добре відомі в Херсонесі¹⁹ і, мабуть, звідти привезені, а також частково переплавлені свинцеві предмети і зливки свинцю (рис. 8). Відомо, що окис свинцю вводиться в шихту для збільшення міцності скла²⁰, що полегшує вироблення глибоких шліфувальних малюнків. Крім того, окис свинцю використовувався для одержання скляної маси жовтого кольору²¹. Жовтими накладними нитками прикрашенні деякі фрагменти посуду алма-керменської майстерні.

На цій же площаці виявлені черепашки молюсків. Як вказує Пліній, вони використовувались для фарбування скла, щоб надати йому більшого бліску²². Тут же був знайдений скляний бій і різний брак. Очевидно, скляний бій вводили в шихту для полегшення її плавки. Цим способом користуються в скляному виробництві з давніх часів²³.

Процес виробництва скла в алма-керменській майстерні уявляється нам таким. На спеціальній площаці, мабуть під легким навісом, майстер виготовляв шихту. Основна сировина, необхідна для виробництва скла — кварцовий пісок,— є в нижній частині тортонаського яру-

¹⁹ Р. Лепер, Раскопки западного некрополя, Херсонесский сборник, вып. II, Севастополь, 1927, стор. 223, рис. 9, 9; А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, МИА, № 63, М.—Л., 1959, стор. 322, рис. 174.

²⁰ Н. Н. Качалов, Стекло, М., 1959, стор. 22, 68.

²¹ Аналіз № 290; 4, 6.

²² А. Кіса, вказ. праця, т. I, стор. 5.

²³ Н. Н. Качалов, вказ. праця, стор. 65.

су передгірського Криму²⁴. Його брали на місці. Соду могли одержувати із золи морських рослин або папороті, якої багато в кримських лісах.

Потім шихту, мабуть, в керамічних тиглях, плавили в круглій печі. На жаль, під час розкопок тиглі або їх уламки не були знайдені. Через отвір майстер брав скляну масу із тигля і, розміщуючись на площині між двома печами, видував посуд і тут же клав його у відпалювальну піч для охолодження. Після цього посуд проходив холодну обробку.

Серед скляних зливків, обпалених уламків, різного браку та фрагментів посудин влається виділити певні типи. Передусім треба відзна-

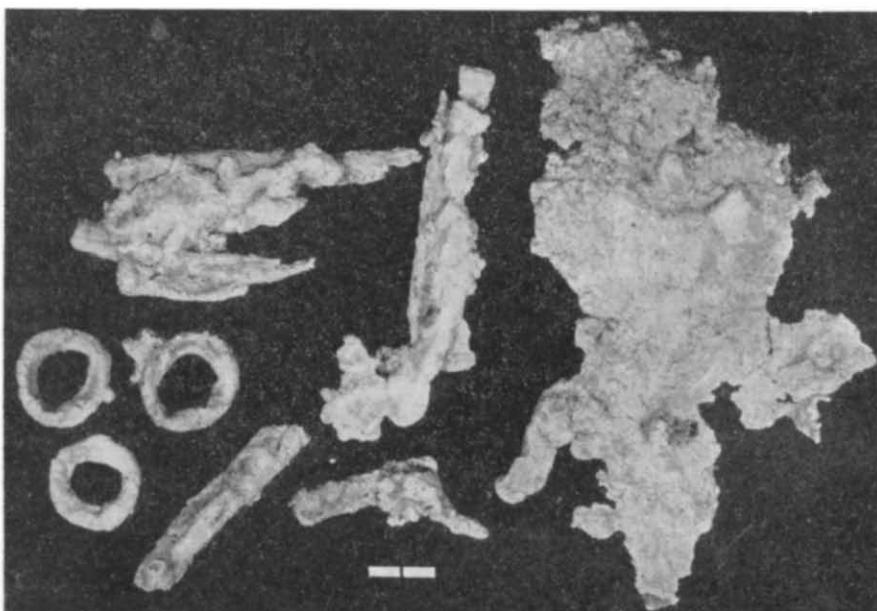

Рис. 8. Свинцеві предмети і зливки свинцю.

чити, що всі посудини видували з допомогою трубки. Якість скла більш-менш однакова: більшість речей зроблено з білого прозорого скла і тільки окремі посудини мають зеленкуватий відтінок. Результати спектрального аналізу, зробленого в лабораторії МДУ Ю. Л. Щаповою, дозволяють віднести наше скло, як і все стародавнє скло²⁵, до групи натрієво-калієво-кремнеземних²⁶.

Для обезбарвлювання використовувався окис марганцю і сурми. Сировина заздалегідь добре оброблялася. Аналізи свідчать про те, що скляні посудини алма-керменської майстерні були продукцією високорозвиненого склоробного виробництва.

На жаль, судити про форми посуду по невеликих бракованих уламках дуже важко. Тільки окремі зразки дають можливість відтворити форму посудин. Товщина їх була різною: від 0,5 до 5—6 мм²⁷. Всі фрагменти посуду можна розподілити на дві групи: на орнаментований і неорнаментований посуд.

²⁴ М. В. Муратов, Краткий очерк биологического строения Крымского полуострова, М., 1960, стор. 85.

²⁵ М. А. Безбородов, Стеклоделие в древней Руси, М., 1956, стор. 55.

²⁶ Аналізи № 230 і 290. Дані зберігаються в архіві лабораторії кафедри археології МДУ.

²⁷ Не треба забувати, що товщина стінок в значній мірі залежить від процесу ірізації. Одні уламки зазнали її в більшій, інші в меншій мірі в залежності від умов, в яких вони знаходились. Тому поняття «товщина» тут відносне.

Посуд першої групи за формою представлений кількома типами:

1. Кубки. Однією з поширеніх форм римського посуду I—IV ст. н. е. були кубки з трохи відігнутим або прямим вінцем і уплощеним або відігнутим всередину дном²⁸. До цього типу можна віднести фрагменти вінець діаметром 5—10 см (рис. 9, 1, 3, 6, 9, 11). Аналогічні зразки зустрічаються на Боспорі²⁹ і в Херсонесі³⁰.

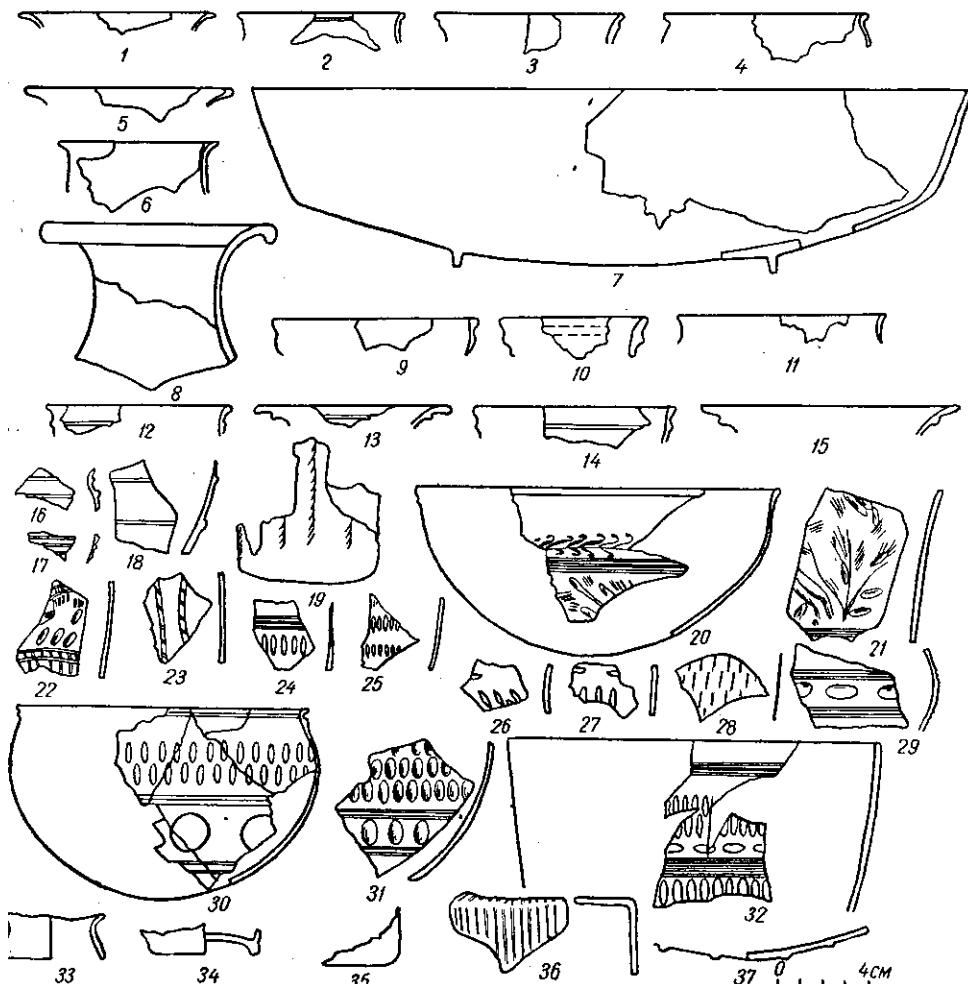

Рис. 9. Фрагменти скляних посудин алма-керменської майстерні.

2. Глечики. Не менш пошиrenoю формою, ніж кубки, були високі глечики з розшироною шийкою, яйцевидним корпусом і ручкою³¹. Від двох подібних посудин залишилися уламки вінець діаметром 10 см, одне з яких має частково деформовану шийку (рис. 9, 8). Обидва із

²⁸ A. Kisa, вказ. праця, т. I, табл. G—380—385; E—279, 280, 292—296, стор. 68, рис. 34; т. II. Leipzig, 1908, стор. 523, рис. 239; B. Filar ska, Szkarastozytne, Warszawa, 1952, табл. XII, I, XV.

²⁹ М. М. Ко билина, Раскопки некрополя Тиритаки 1934 г., МИА, № 4, М., 1941, рис. 117; розкопки В. В. Шкорпіла в 1903 р., Фонди Керченського музею, інв. № К—6799, К—272; розкопки В. В. Шкорпіла в 1904 р., інв. № К—436.

³⁰ Розкопки Г. Д. Белова в 1952 р., Фонди Державного Ермітажу, інв. № 83/12—52.

³¹ A. Kisa, вказ. праця, т. I, табл. D—189—196, 229, 230.

зеленкуватого скла. Аналогічні глечики знайдені в Угорщині³², в некрополі Тірітаки³³. Вони датуються II ст. н. е.

3. М и с к и. Вдалося відтворити форму глибокої миски на кільцевому піддоні. Діаметр вінця 28 см (рис. 9,7). Серед римського посуду другої половини II — початку III ст. зустрічаються подібні миски діаметром від 10 до 55 см³⁴.

Посуд другої групи за характером орнаменту розподіляється на такі типи:

1. П осуд з гравірованим узором. Улюбленим способом оздоблення посуду було гравірування — від скромного, як на глечику із Кельна³⁵, до пишного, з зображенням сцен полювання, як на кельнській чаші³⁶. Серед виробів нашої майстерні є кілька фрагментів з вигравіруваним орнаментом:

а) Простіший вид оздоблення — легка тонка штриховка на поверхні тонкостінних кубків з прямими стінками і трохи відгнутим вінцем³⁷. Як вказує А. Кіза, узор з тонких паралельних обідків, які покривали іноді весь корпус, наносився гострою стрілкою на обертову посудину³⁸. Пліній справедливо відзначає, що подібне оздоблення імітувало різьбу по металу³⁹ і що воно часто зустрічається на посуді різних форм, в тому числі і на кубках⁴⁰. Кілька фрагментів з аналогічним орнаментом знайдено в Керчі⁴¹, в Херсонесі⁴².

б) Вінця від двох посудин, мабуть кубків, з різьбленим орнаментом (рис. 9, 2).

в) Фрагменти чащі напівсферичної форми з вигравіруваним рослинним узором. Діаметр вінця 15,5 см (рис. 9, 12). По вінцу йде глибоко врізана лінія, а під нею розміщується рослинний орнамент. Цей пояс був відокремлений чотирма паралельними лініями від нижнього поясу, від якого зберігся залишок якогось узору. Найбільш близькі орнаментальні мотиви знаходимо на кельнських посудинах⁴³.

г) Фрагменти посудин з пишним гравірованим орнаментом (рис. 9, 21, 23).

2. Шліфовані посудини. Дуже поширеним видом оздоблення посудин була шліфовка. Круглі, овальні і Т-подібні фасетки іноді повністю покривають посудину⁴⁴. Кубки і бокали з фасетками зустрічаються на півдні нашої країни в пам'ятках I ст. н. е.⁴⁵ Серед виробів розглядуваної майстерні є фрагменти тонкостінних посудин з овальними, іноді тонкими, як штрих, фасетками (рис. 9, 24, 32). Три фрагменти товстостінного бокалу із зеленуватого скла з орнаментом фасетками різного розміру, які розділені різними лініями на два пояси

³² С. Б и р о, Позднеримский могильник в Кишарпаше, *Archaeologiai ertesito*, Budapest, 1959, рис. 1, 4, 5.

³³ М. М. К о б ы л и н а, вказ. праця, рис. 117.

³⁴ Isings Clasina, Roman glass from dated finds, Djakarta, 1957, стор. 62, рис. 47; стор. 117, рис. 97, а—в; B. F i l a g s k a, вказ. праця, табл. IX, рис. 39.

³⁵ A. K i s a, вказ. праця, т. II, стор. 503, рис. 234.

³⁶ F. F r e m e r s d o r f, вказ. праця.

³⁷ Інв. № 164—61. Зразки зберігаються в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

³⁸ A. K i s a, вказ. праця, т. II, стор. 631.

³⁹ R. F a r b e s, вказ. праця, стор. 173.

⁴⁰ A. K i s a, вказ. праця, т. II, стор. 523, рис. 239; стор. 535, рис. 242; стор. 503, рис. 234.

⁴¹ Фонди Керченського музею, безпаспортне скло.

⁴² Розкопки Г. Д. Белова в 1963 р., Фонди Державного Ермітажу, № п/о 777—61.

⁴³ Див. A. K i s a, вказ. праця, т. II, стор. 535, рис. 242.

⁴⁴ F. F r e m e r s d o r f, вказ. праця, стор. 17, рис. 39.

⁴⁵ M. E b e r t, Ausgrabungen bei dem Gorodok Nikolajewka am Dnjepr, Gouvernement, Cherson, Prähistorische Zeitschrift, Berlin, Bd. V, 1—2, 1913, стор. 87, рис. 96 d. А. Т. С м і л е н к о, Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань, Археологія, т. VI, К., 1952, стор. 61—62, табл. III, 2; Б. Н. А р а к е л я н, Значеніе раскопок в Горни для изучения культуры древней Армении, ВДИ, № 3, 1953, стор. 154.

(рис. 9, 32). Діаметр вінця 16,5 см. Фрагменти кубків сферичної форми (рис. 9, 30, 31). Корпус одного з них вирізані лінії ділять на три пояси з овальними і круглими фасетками. Такі кубки дуже характерні для римського посуду II—III ст. н. е. Ареал їх поширення дуже великий⁴⁶. Невелика кількість уламків скляних посудин з шліфованими

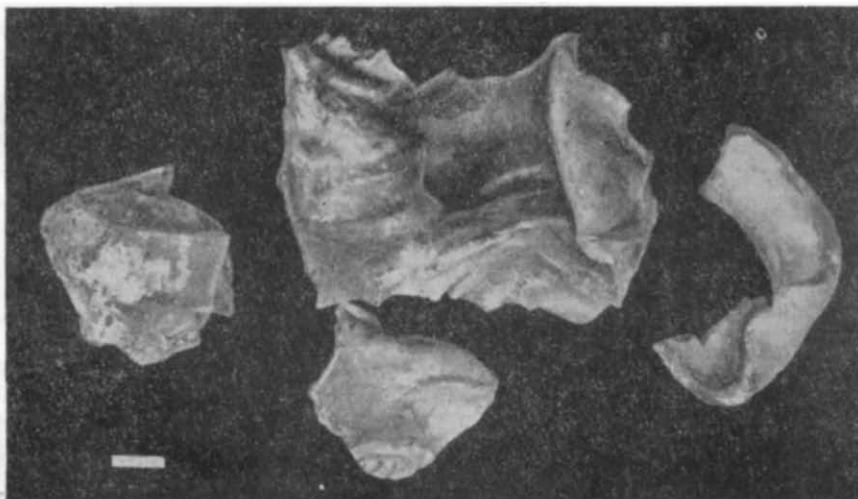

Рис. 10. Зразки скляного браку.

кругами знайдена в Херсонесі⁴⁷. При розкопках на горі Мітрідат в 1948 р. знайдене дно з шліфованими овалами, очевидно від такої ж чаші⁴⁸.

3. Посудини, прикрашені накладними нитками. Сім уламків тонкостінних посудин прикрашенні паралельними нитками з того ж скла (рис. 9, 12, 15, 16, 18). Посуд, виконаний у такій техніці, відомий в римські часи⁴⁹. Глечики, бокали і окремі фрагменти посуду з аналогічним орнаментом знайдені в Херсонесі⁵⁰, в могильнику біля радгоспу № 10 поблизу Інкермана⁵¹, в некрополі Тіртаки⁵².

Один фрагмент кубка алма-керменської майстерні прикрашений рельєфними (у вигляді жгута) защипами, які йдуть уздовж корпуса (рис. 9, 19). Такі защипи можна було робити тільки по гарячому ще м'якому склу до того, як посудина була вміщена у відпалювальну піч. Нейбург наводить флакон з власної колекції з аналогічним орнаментом, відмічаючи при цьому, що защипи на ньому зроблені кліщами по гарячому склу⁵³. Очевидно, це не завжди вдавалося, і тому бував брак (рис. 10).

⁴⁶ F. Fremersdorf, Erzeugnisse Kölner Manufacturen, Saalburg Jahrbuch, T. 9, 1939, табл. XIV, рис. 9, 10; його ж, Figurellig geschliffene Gläser, eine Kölner Werkstatt des 3. Jahrhunderts, Bd. 19, Berlin, 1951, табл. XVIII, рис. 4; його ж, Römische Glässer aus Köln, Köln, 1939, рис. 36; H. Eggers, Der römische Import im freien Germanien, Hamburg, 1951, табл. XV, рис. 216; E. Ekholm, Uppsala orientalische Gläser in Skandinavien während der Kaiser und frühen Merowingerzeit, Acta archaeologica, T. XXVII, 1956, рис. 2; D. W. Harden, Roman glass from Karanis, London, 1936, стор. 120, табл. XIV, рис. 317; Морін Жан, La verrerie en Gaule sous l'empire romain, Paris, 1913, стор. 236, рис. 319.

⁴⁷ Розкопки В. В. Борисової в цитаделі, 1960, Фонди ДХМ.

⁴⁸ Фонди ДМІІ, інв. № XII/3, № 2333.

⁴⁹ A. Kisa, вказ. праця, т. I, стор. 75, рис. 38; стор. 181, рис. 9 та ін.

⁵⁰ Р. Лепер, вказ. праця, стор. 230, рис. 13, 1; розкопки Р. Лепера у 1910 р., Фонди ДХМ, інв. № 2983/10.

⁵¹ Розкопки С. Ф. Стржелецького у 1956 р., Фонди ДХМ, інв. № 226—36, 443.

⁵² М. М. Кобилина, вказ. праця, рис. 123.

⁵³ F. Neuburg, Glass in antiquity, London, 1949, табл. XX, рис. 70.

4. Посудини з поліхромним орнаментом. Із виробів алма-керменської майстерні найбільш цікаві фрагменти скляного посуду з поліхромним орнаментом у вигляді накладної нитки глухого скла — білого, жовтого і блакитного (рис. 11). Знайдено 25 таких уламків. Всі вони з прозорого скла і більшість з них належить різним посудинам. Деякі з них прикрашені нитками двох кольорів — жовтого і блакитного, блакитного і білого. Збереглося два уламки тонкого зе-

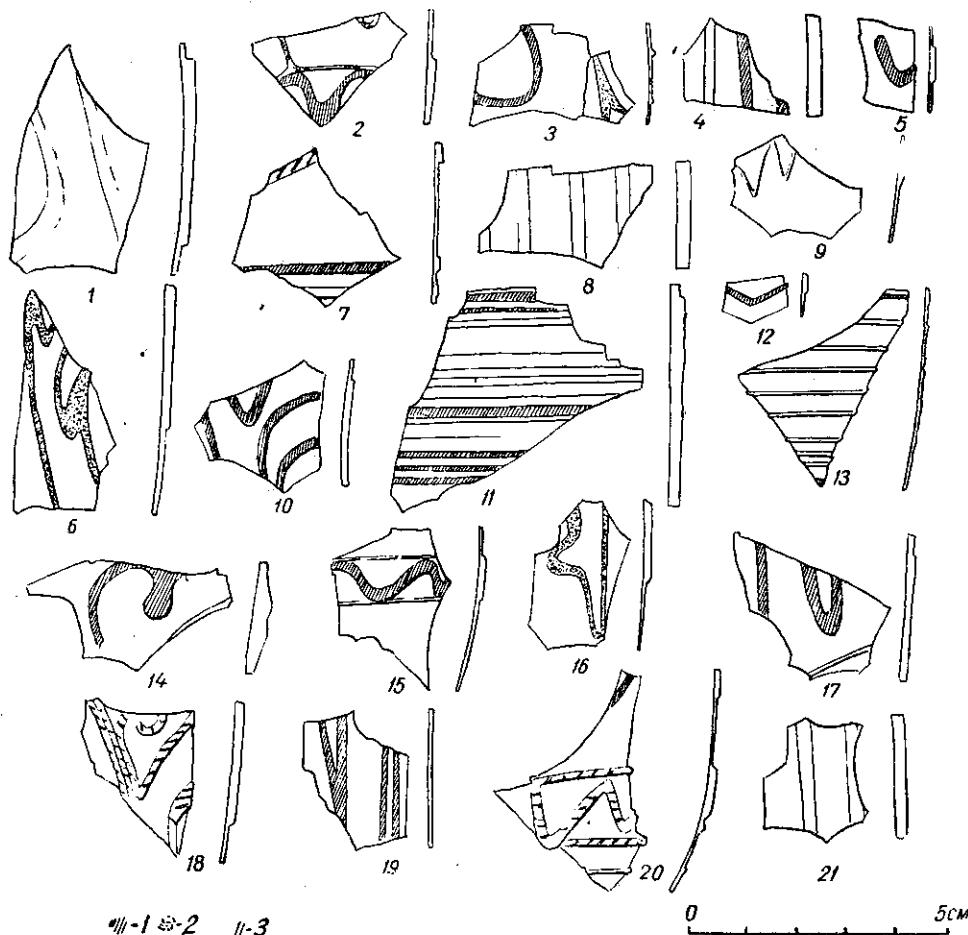

Рис. 11. Фрагменти посудин з кольоровими нитками глухого скла:

1 — голубі нитки; 2 — жовті нитки; 3 — білі нитки.

ленкуватого скла з накладною білою рубчастою ниткою (рис. 11, 18, 20). Глухе скло, як вказує А. Кіза⁵⁴, наносилося на незастиглу ще м'яку основу.

На жаль, форму посуду, до якого належать ці уламки, відтворити неможливо, але, виходячи з відомих аналогій, можна сказати, що це були флакони на піддонах, ойнохой, кубки або бокали. Територія поширення посуду з аналогічним орнаментом велика (басейн Рейну, Галія, Данія, Норвегія, Швеція, а також Сірія). В Північному Причорномор'ї за всі роки розкопок знайдено всього два фрагменти скляних

⁵⁴ A. K i s a, вказ. праця, т. II, стор. 425.

посудин з нитками глухого скла⁵⁵. Аналогічні посудини відомі і на найбільш широкій території СРСР⁵⁶.

Для цієї групи посудин в літературі встановився термін «langenfaden» (змієподібна нитка)⁵⁷. Екгольм вважає, що закруті могли утворюватися довільно, хоч гальські майстри надавали накладному орнаменту зооморфні риси. На його думку, цей спосіб орнаментації застосовувало багато майстрів⁵⁸. Більшість дослідників датує подібні посудини II—III ст. н. е.⁵⁹.

5. Одна оригінальна посудина відтворена по фрагментах, які знайдені при розкопках. Це чаша з товстого білого, прозорого скла (товщина стінок в нижній її частині 6 мм), прикрашена пишним орнаментом, який покривав усю її поверхню (рис. 12). По вінцю чаши проходить глибоко врізана лінія, нижче розміщені овали, з'єднані зігнутими борозenkами, а ще нижче — поясок з двох з'єднаних овалів. Корпус чаши прикрашений листями аканту⁶⁰, шліфованими півколами і зображенням рук по лікоть. Збереглася одна рука, але, очевидно, на посудині були зображені дві руки в жесті адораций. Судячи з невеликого фрагмента піддону, він мав рельєфний край з примітивним зображенням кисті руки.

Жест адораций дозволяє вбачати в цій чаші ритуальну посудину. Надгробні пам'ятки перших століть н. е. з Малої Азії, Фракії і Херсонеса з аналогічним жестом простягнутих рук дослідники пов'язують із заупокійним культом Геліоса-месника⁶¹. Знахідки подібних пам'яток у Херсонесі дають можливість пов'язати алма-керменську чашу з пам'ятками, присвяченими культу Геліоса, хоч трактовка жесту адораций на ній трохи інша. Це обумовлено сферичною формою і харак-

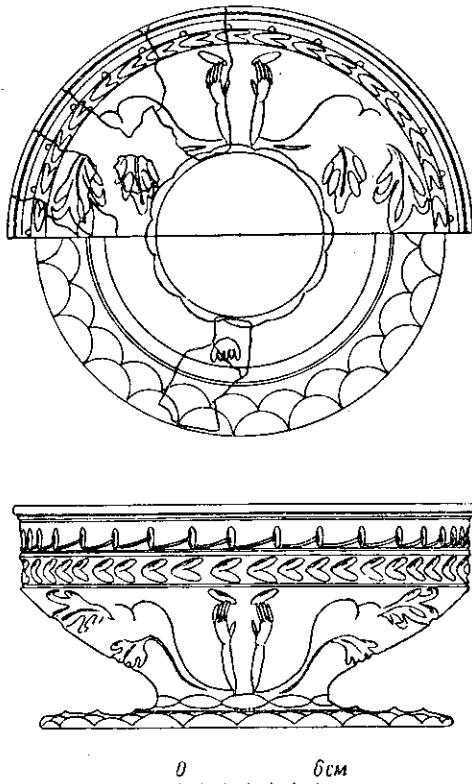

Рис. 12. Реконструкція скляної чаші.

⁵⁵ Один з фрагментів знайдений в Пантікапеї під час розкопок 1947 р. (Фонди ДМІІ, інв. № XII № 3040; Н. П. Сорокіна, вказ. праця, стор. 233, рис. 16, 1), інший фрагмент — на острові Березань (Archäologischer Anzeiger, Berlin, 1929, S. 292).

⁵⁶ А. Т. Сміленко, вказ. праця, табл. 3, рис. 3, 5; А. Козырев, Раскопки кургана в урочище Кара-Агач Акмолинского уезда, ИАК, вып. 16, Спб., 1905, стор. 35, рис. 5.

⁵⁷ А. Кіса, вказ. праця, т. II, стор. 387; Д. В. Гарден, вказ. праця, стор. 168; Морін Жеан, вказ. праця, стор. 199.

⁵⁸ Г. Ехольм, Westeuropäische Gläser in Skandinavien, Acta archaeologica, T. XIX, Kobenhavn, 1958, стор. 23, виноска 13.

⁵⁹ А. Кіса, вказ. праця, стор. 387; Г. Ехольм, вказ. праця, стор. 26; Musée de Meriemont. Verres Antiques de la collection Ray Winfield Smith. 8 mai—15 sept., 1954, стор. 40; F. Neuburg, вказ. праця, стор. 26.

⁶⁰ Трактовка аканту дуже близька до зображень на чорнолаковій кераміці, див. L'antiquité classique, t. XVI, Bruxelles, 1948, табл. I, рис. 5.

⁶¹ М. И. Максимова, Надгробие из Херсонеса, СА, XIX, М., 1954, стор. 221; Э. И. Соломоник, Новые эпиграфические надписи из Херсонеса, Рукопись зберігається у відділі античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

тером матеріалу. На жаль, нам не вдалося знайти для порівняння будь-яких чаш або інших посудин з аналогічним зображенням.

6. У ламки денець: а) прямокутних (рис. 9, 35), очевидно, від глечиків з характерними широкими плоскими ручками⁶² (рис. 9, 36); б) кільцевих піддонів (рис. 9, 34); в) високих піддонів (рис. 9, 33); г) напівкруглого піддону (рис. 9, 37)⁶³.

Всі описані вище зразки продукції алма-керменської майстерні характерні для римського посуду перших століть н. е. Поряд з цим вони мають мало аналогій серед скла Північного Причорномор'я, де, наприклад, речі з поліхромним орнаментом взагалі не зустрічаються. За якістю скла і формами посудин наші зразки найближчі до херсонеського посуду того ж часу⁶⁴. На городищі Алма-Кермен під час останніх розкопок знайдені цікаві пам'ятки матеріальної культури, які свідчать про перебування тут в кінці II — першій половині III ст. н. е. XI загону Клавдієва легіона⁶⁵. Тому є всі підстави вважати, що майстри по виготовленню скляних виробів були римлянами і добре знали традиції і технологію скляного виробництва. Очевидно, майстерня існувала передовсім недовго і тому її продукція не дістала великого поширення. Пов'язуючи існування майстерні з перебуванням на городищі XI загону Клавдієва легіону і виходячи з відомих аналогій, під можна датувати другою половиною II — початком III ст. н. е.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ

О ПРОИЗВОДСТВЕ СТЕКЛА В ПОЗДНЕАНТИЧНОМ КРЫМУ

Резюме

Исследованиями 1959—1961 гг. на городище Алма-Кермен (Крым) открыто две стекловаренные печи, которые находились вблизи остатков оборонительных стен на северном склоне холма городища. Обнаружены стеклянные сосуды разной формы, выполненные в различной технике. Есть основания предполагать, что мастера-стеклоделы были римлянами и существование мастерской на городище связано с пребыванием здесь XI Клавдиева легиона. Датируется она второй половиной II — началом III в. н. э.

⁶² A. Kisa, вкaz. праця, т. I, рис. 235, стор. 63, рис. 42—44.

⁶³ Аналогічні фрагменти посуду зустрічаються в Херсонесі, див. Фонди Державного Ермітажу, інв. № X—57, № 579, № 504/6.

⁶⁴ Боспорське скло хоч і має багато близьких форм, проте значно відрізняється від алма-керменського, перш за все скляною масою звичайного жовтувато-зеленого тону.

⁶⁵ Т. Н. Высотская, Раскопки на городище Алма-Кермен в 1954 і 1959—1962 pp., Рукопис зберігається у відділі античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

КУЛЬТ АПОЛЛОНА В ОЛЬВІІ

Релігійні уявлення населення стародавнього Північного Причорномор'я ще дуже мало дослідженні. В загальних рисах вони схожі з релігією метрополії. Однак у зв'язку з особливими умовами життя відзначаються певною своєрідністю.

Міфологія була частиною ідеології раннього суспільства. Тому її вивчення дуже важливе для дослідження всього комплексу історичних явищ і процесів. На певному етапі міфологія відображала і певні історичні події, позиції різних класів у них тощо. Для стародавніх греків у їх міфах і переказах жили герої і боги. Вони діяли відповідно з обставинами та інтересами суспільних верств. Тому важливо простежити історію культів у різні історичні періоди. Так, на прикладі культу Аполлона можна бачити, як змінювалось його значення в різні періоди життя греків. У міфах гомерівського часу та архаїки спостерігається грізне солярно-хтонічне божество, яке істотно відрізняється від бога епохи класики та еллінізму.

У легенді про аргонавтів, що відображала передколонізаційний період і раннє знайомство греків з Чорним морем, Аполлон відіграє роль натхненника і керівника. Саме в Мілеті до древнього міфа про божественний корабель добавилися мотиви, зв'язані з Чорним морем¹. У період великої грецької колонізації культ Аполлона став своєрідним прапором елементів, які здійснювали цей рух. А це були, в основному, демократичні верстви полісу.

Під егідою Аполлона були засновані відомі нам мілетські колонії, в тому числі і Ольвія. Тому вивчення цього культа в Північному Причорномор'ї має велике значення. Питанню про культу круга Аполлона в Ольвії присвячено лише кілька праць². Хірст та І. І. Толстой, які досліджували це питання, вважали, що релігія колонії цілком перенесена з метрополії і не зазнала там ніяких змін протягом цілого, в усікому разі догоєського, періоду. Звичайно, на ранньому етапі свого існування мілетська колонія Ольвія в основному повторювала свою метрополію. Це стосується і культового життя міста. Найголовнішими богами Ольвії були Аполлон, Зевс, Афіна, Афродіта, Гермес та ін. За невеликим винятком тих же богів виявляємо і в Мілеті. Однак цей ольвійський пантеон відзначається і помітною своєрідністю. По-перше, для греків кожне божество в його даному прояві було чимось оригінальним. Тому ольвійський Аполлон відрізняється від пантікапейсько-

¹ С. Robert, Griechische Helden sagen, III, 1921, стор. 759 і далі.

² И. И. Толстой, Культ Аполлона на Боспоре и в Ольвии, ЖМНП, январь 1904; його ж, Врач и Дельфиний, ИАК, вып. 14; Хирст, Ольвийские культуры, ИАК, вып. 27.

го, мілетського та інших. Але все-таки це був Аполлон в його широкому розумінні, з його різноманітними властивостями. Те ж саме стосується і культів Зевса, Артеміди та ін. По-друге, культу колоній треба розглядати у їх розвитку в часі. Вони мали різний вигляд у різні періоди існування міста. Крім того, переважання того або іншого культу якоюсь мірою відображало своєрідність життя полісу. На жаль, для розгляду культів з цієї точки зору поки що маємо дуже уривчасті відомості і можемо робити тільки припущення.

Перші колоністи привезли в Північне Причорномор'я свої релігійні уявлення і культу. Мілетська релігія являє собою релігію грецьку, але в ній позначилися малоазійсько-карійські риси, властиві культам догрецького населення цього району. В цій релігії Аполлон був головним божеством, причому першорядну роль відігравали дві його іпостасі — Дельфіній і Дідімський. До того ж круга божеств належить і сестра Аполлона — Артеміда, своєрідна малоазійсько-грецька богиня, відома в Мілете і в Північному Причорномор'ї. Артеміда Дельфінія існувала в Мілете, Артеміда Ефеська — в Малій Азії і Пантікапеї, Артеміда Тавропола — в Херсонесі. При відкритті розкопками ранніх шарів Мілета було виявлено жіночу фігуру без голови з написом АРТЕ³, за своїми стилістичними особливостями подібну до дідімських фігур. Вважають, що вона могла перебувати в спеціальному святилищі богині. Крім того, Артеміді був присвячений Невеликий вівтар у Дельфініоні, поряд з вівтарями Гекаті і Зевсу⁴. На монетах Мілета зустрічається фігура Артеміди⁵. Про значну роль цього культу свідчить і наявність місяця Артемісіона в Мілете⁶. Крім Артеміди Дельфінії, в Мілете поклонялися і Артеміді Піфії — провісниці. Той же культ ми зустрічаємо і в Аполлонії⁷.

Для нас особливий інтерес становить культ Дельфінія, бо саме він відігравав основну роль у релігійному житті Ольвії раннього часу. В архаїчний період цей культ був широко відомий і дуже популярний і в малоазійській, і в материковій частинах Греції. Такі «спеціалізовані божества» з'явились на дуже ранньому етапі розвитку гречкої релігії, коли з культом якогось божества був зв'язаний певний предмет або тварина. Аполлону на початку його існування в різних місцях поклонялися то у вигляді тварин, то рослин, то просто ксоанів. Відповідно він мав і різне значення. Пізніше розвинулись різні варіанти божеств з своїми особливими функціями. Дельфіній був колись самостійним божеством⁸. Потім попередника Аполлона шанували у вигляді дельфіна. Він заспокоював бурю на морі, захищав мореплавців, допомагав благополучному закінченню подорожі. Таке явище спостерігалося, в основному, в приморських місцевостях і в дуже ранній час, можливо, ще в період матріархату і хеттського Arullunasa, явного предка малоазійського Аполлона⁹. В процесі історичного розвитку зростало значення культу Аполлона. Поступово дельфін став просто його супутником, а його назва — одним з найменувань всемогутнього бога. Аполлон Дельфіній — грецьке божество малоазійського походження. Він відомий у районі Мілета ще до VI ст. до н. е., до якого належать знахідки в мілетському Дельфініоні. Крім Малої Азії, культ Дельфінія відомий на Криті, в Дельфах та інших місцевостях материкової Греції. Але сюди його культ був принесений ззовні, про що свідчать гомерські

³ Sitzungsbericht Pr. Akad. d. Wissenschaft, Berlin, 1901, стор. 911.

⁴ Th. Wiegand, Milet, Berlin, 1914, III, стор. 153, 154.

⁵ B. V. Head, British Museum Catalogue of Greek Coins, Ionia, London, 1892, стор. 178.

⁶ F. Babel, Die Ionische Kolonisation, Leipzig, 1920, стор. 83, 88.

⁷ Т. Н. Блаватская, Западно-понтийские города в VII—I вв. до н. е., М., 1952, стор. 210.

⁸ А. Ф. Лосев, Аентичная мифология, М., 1957, стор. 277.

⁹ Там же, стор. 270.

джерела¹⁰. Святилища Аполлона Дельфінія були в містах, в економічному житті яких морська торгівля відігравала важливу роль — в Мілеті, Афінах, Хіосі, Халкіді та ін. В часи формування грецьких полісів Аполлон Дельфіній вважався божеством фактично на всіх прибережних територіях Греції.

Поширення Аполлона Дельфінія з Малої Азії через Кріт у материкову Грецію підтверджується й іншими історичними міркуваннями. Факт з'язку анатолійського і крітського населення ще з епохи енеоліту і переселення груп анатолійців на Кріт вже встановлений і підтверджений археологічними і філологічними даними. Можна говорити про ранню появу Дельфінія на Кріті. Звідси він з'явився і в материковій Греції, пантеон божеств якої найтісніше з'язаний з Крітом.

Культ Дельфінія — це культ самого Аполлона; він нерозривно з ним з'язаний. Оскільки Аполлон скрізь претендував на перші місця, Дельфініони в грецьких полісах були найважливішими святилищами, де звичайно поклонялися головному божеству — Аполлону Дельфінію та іншим божествам, найчастіше Артеміді, а також Зевсу, Гекаті. Але в деяких полісах грецького світу цей культ мав виняткове значення — йдеться про Мілет, Кносс тощо¹¹. В цих містах у святилищах Дельфінія містилось і міське зібрання найважливіших державних документів і декретів. У Мілеті культ Аполлона Дельфінія мав державне значення. Йому присвячене прекрасне святилище з великим вівтарем у центрі і маленькими поруч. У святилищі було зібрано велику кількість державних написів. При пограбуванні Мілета персами Дельфініону було завдано серйозної шкоди, але до нас дійшли окремі пам'ятки цього культу VI ст. до н. е.¹².

Відправлення культу мілетського Аполлона Дельфінія в основних своїх рисах не відрізнялось від такого в інших місцях Греції. На честь бога влаштовувались спеціальні гімнастичні змагання, йшла урочиста процесія з Дельфініона в Дідіми, до місцеперебування іншого Аполлона, дідімського пророка, зв'язаного з місцевими догрецькими божествами. По дорозі ставилися спеціальні кубічні вівтарі Гекаті, які увінчувалися квітами і окроплялись вином. У Мілеті Аполлон Дельфіній якось з'язаний з Гекатою — в Дельфініоні є її вівтар (одночасно з вівтарем Артеміди Дельфінії), їй приносять і жертви¹³. Можливо, культ Гекати з'язаний не стільки з самим Аполлоном, скільки з Артемідою, проте поклоніння Гекаті можна пояснити і древнім хтонічним характером самого божества Аполлона.

В урочистій процесії брало участь усе населення полісу, а очолювали її жерці Аполлона, члени спеціального священного союзу мольпів. Вони співали свої пеани перед статуюю Гекати, на горі для німф і Гермесу, якому присвячуються і жертовні тварини.

Жерці Аполлона Дельфінія, мольпи, очевидно, відігравали в Мілеті далеко не останню роль. Їх вплив особливо посилився в період колонізації, тому що культ Дельфінія VIII—VI ст. до н. е. в Мілеті — це не тільки головний культ міста, а й культ колонізації і морської торгівлі, найважливіших моментів, від яких залежало економічне благополуччя міста.

Як уже відзначалося, Аполлон став головним божеством усіх північно-понтийських колоній. Найчастіше він тут відомий у трьох своїх іпостасях — Дельфінія, Лікаря і Простата. В Північному Причорно-

¹⁰ Гомер, Гимни, II, Нутрії Homerici, Leipzig, 1887, 315—318. Тут розповідається про те, що Аполлон з'явився крітянам спочатку у вигляді дельфіна, а потім наказав шанувати себе у вигляді Аполлона Дельфінія.

¹¹ Pauly—Wissowa—Kroll, Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Bd. IV, Stuttgart, стор. 2513—2515.

¹² Th. Wiegand, Milet, III, стор. 408, Berlin, 1914.

¹³ Там же, стор. 153.

мор'ї цей культ відзначається в Ольвії, на Боспорі і на Кавказькому узбережжі. В Пантикеї виявлений храм Аполлона, в написах часто зустрічаються присвяти Аполлону Лікарю, в Гермонассаї знайдено присвятний напис Аполлону Лікарю і Аполлону Дельфінію, який належить до часів Спартокідів. У Гермонассаї були і святилища цих богів¹⁴.

Уже давно вчені, які вивчали історію Ольвії, висловлювали думку про те, що тут, безперечно, мав місце культ Аполлона Дельфінія¹⁵. Про величезне значення культу Аполлона взагалі в Ольвії свідчать і численні пам'ятки епіграфіки. В цих написах здебільшого йдеється про Аполлона Простата, але вони відносяться до II—III ст. н. е. Більш ранні дані свідчать про наявність тут культу Аполлона Дельфінія. Досі відомості про нього обмежувались написами не раніше III ст. до н. е., але в останні роки можна з певністю говорити про V і IV—III ст. до н. е.¹⁶ Усі написи звичайно зроблені на статуях. На п'єдесталі статуй III ст. до н. е. вирізьблена присвята жерцю Аполлона Дельфінія Діонісію¹⁷. Відома згадка про Дельфінія ще на одній базі, яка погано збереглася. Існує припущення, що наприкінці своєї діяльності жерці ставили Аполлонові подячні статуї¹⁸.

Відомо, що храм Аполлона в Ольвії був розташований на території римської цитаделі. Б. В. Фармаковський тут відкрив значну кількість матеріалів, які свідчать про культ Аполлона Простата¹⁹. До 1951 р. ніяких інших відомостей не було, а в цьому році пощастило виявити декрет II ст. до н. е., в якому згадується храм і святилище Аполлона (*ἱερόν*). Тоді ж було знайдено і уламок напису на постаменті статуй «МОЛ... АПО», який означає, що Молпагор присвятив у V ст. до н. е. статую Аполлону Дельфінію²⁰. Є й археологічні підтвердження існування його культу: на агорі відкрито залишки храму IV—II ст. до н. е., який вважають присвяченим Аполлону Дельфінію. Цікавий не тільки факт відкриття храму, а й те, що на цій ділянці виявлено жертвовники, які відносяться, безперечно, до більш раннього часу²¹.

Храм Аполлона Дельфінія був розташований на священній ділянці агори, поруч з храмом Зевса, і на тому місці, де було знайдено найбільше декретів. На цій ділянці було розкрито багато ям з керамічними уламками, на яких часто зустрічаються графіті, присвячені Дельфінію, разом з присвятами Зевсу і Афіні²². До V ст. до н. е. відноситься напис про якогось Дельфінія, знайдений на ольвійській агорі в 1954 р., з розміщенням літер стойхедон. Датування не викликає сумнівів. Тут же знайдено і керамічний уламок графіті, де ясний тільки епітет Дельфінія. Жертвовники на місці храму Аполлона були, безперечно, його попередниками і могли належати до того ж культу. Поки що в нашому розпорядженні немає істотних архітектурних залишків на агорі, які б відносилися до VI ст. до н. е. Однак керамічний матеріал дає можливість з певністю твердити, що ця територія освоювалась на ранньому етапі існування Ольвії. На ділянках з найбільш раннім матеріалом (АГД, НГФ) не виявлено ніяких залишків культових споруд. Найраніші пам'ятки тут представлені керамічним матеріалом і фрагментарними залишками стін. Але перші мілетяни, засновники Ольвії,

¹⁴ В. Д. Блаватский, Строительное дело Пантикея, МИА, № 56, М., 1957, стор. 28—29; JOSPE, II, № 6, 10, 15.

¹⁵ И. И. Толстой, вкaz. праця; Хирст, вкaz. праця.

¹⁶ А. Н. Карапев, Е. И. Леви, Ольвийская агора, СА, 1958, № 4, стор. 134.

¹⁷ JOSPE, I², № 106.

¹⁸ JOSPE, I², № 163.

¹⁹ И. И. Толстой, Врач и Дельфиний, ИАК, вып. 14; Б. Ф. Фармаковский, Отчет о раскопках в Ольвии в 1905 г., ОАК за 1905 г., стор. 1—35.

²⁰ Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, М., 1956, стор. 103—105.

²¹ А. Н. Карапев, Е. И. Леви, вкaz. праця, стор. 135.

²² Там же, стор. 134.

не могли обійтися без культового місця. Тому на одній з ділянок агори вони і спорудили тимчасові жертовники Аполлону Дельфінію. Пізніше на цьому місці було споруджено великий храм. Можливо, тому ж Аполлону був присвячений і великий вівтар V ст. до н. е.

В Ольвії, як і в Мілете, поруч з храмом Аполлона було знайдено багато фрагментів почесних декретів і присвятних написів. Подібне спостерігається і в Істрії, і в Аполлонії. Отже, в цих місцях у святилищах Аполлона знаходилися державні архіви. Про державне значення культу свідчить і наявність в Істрії епонімії по жерцях Аполлона. Важливим і цікавим є питання про дельфінчиків і зображення дельфіна на монетах Ольвії та Істрії. Ще В. В. Голубцов висловив думку, що дельфінчики є атрибутом Аполлона Дельфінія²³. Мідні дельфінчики зустрічаються в Ольвії скрізь, причому досить значну їх кількість знайдено в культових ямах навколо храму Аполлона. Серед дельфінчиків є екземпляри, які відносяться до кінця VI — початку V ст. до н. е. На деяких зустрічається напис APIKO²⁴. Відомі також архаїчні монети Ольвії кінця VI — початку V ст. до н. е. із зображенням голови Афіни і дельфіна. Поєднання орла і дельфіна зустрічається і на малих ассах початку V ст. до н. е., на лицьовому боці яких зображено Горгону. Монети з дельфіном і написом зустрічаються і в II ст. до н. е. Можна констатувати, що зображення дельфіна в тому чи іншому варіанті проішло через усю ольвійську чеканку. Можливо, це зображення дельфіна і підтверджує державне значення культу Аполлона Дельфінія.

Емблема орла і дельфіна є не тільки в Ольвії, а й в інших мілетських колоніях. У Сінопі відоме клеймо з такою емблемою і написом. Б. Н. Граков відносить ці клейма до найраніших сінопських клейм²⁵. На мідних монетах Істрії емблема міста — орел на дельфіні²⁶.

Культ Аполлона Дельфінія в Ольвії був типовим грецьким культом. При храмі Аполлона знаходилися його жерці, які були і епонімами. В кінці свого жрецтва вони часто ставили своєму божеству подячні статуй з присвятними написами. Жерці, очевидно, відігравали важливу роль у житті Ольвії. Серед імен жерців Аполлона Дельфінія зустрічаємо чисто грецькі імена (Діонісій, Молпагор та ін.). Цікаво, що ім'я Молпагора знаходить собі найближчі аналогії в Мілеті. Це ім'я також має щось спільне з найменуванням союзу мольпів. Можливо, що і в Ольвії жерці Аполлона були об'єднані у спеціальний священий союз²⁷.

Культ Аполлона Дельфінія був головним державним культом дотичної Ольвії. Цей бог вважався головним захисником та заступником міста, що підтверджує імовірна епонімія по жерцях Аполлона, спорудження великого храму, наявність численних державних декретів поблизу від храму тощо. Аполлону приносили в жертву вино і тварин, робили священні узливання і спалювання; а присвятний посуд і грошові дари складали у спеціальні ями.

Поступово роль Дельфінія стає менш значною і поступається місцем іншій іпостасі Аполлона — Простату. Це могло статись і у зв'язку з економічними змінами в житті міста. Колонізаційне і морське божество віходить на другий план з посиленням інших сторін господарського життя полісу — ремесла і сільського господарства. Особливо

²³ В. В. Голубцов, Монеты Ольвии по раскопкам 1905, 1908 гг., ИАК, вып. 51, стор. 75.

²⁴ А. И. Фурманская, Ассы из раскопок Ольвии 1948 г., КСИА, № 3, К., 1954, стор. 60.

²⁵ Б. Н. Граков, Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов, М., 1923, стор. 118.

²⁶ Т. Н. Блаватская, вказ. праця, стор. 202, 203, рис. 31.

²⁷ Згадка про фіасів, пов'язаних з іншими культурами, є в написах з Ольвії, див. А. А. Белецкий, Греческая надпись на базе статуи из Ольвии, ВДИ, 1955, № 2, стор. 185, 190.

важливу роль Аполлон Простат відігравав у післягетській Ольвії. Він широко відомий з епіграфічних пам'яток II—III ст. н. е., але, безперечно, цей культ мав місце і в більш ранній час. Очевидно, життя післягетської Ольвії було настільки небезпечним, що виявилась необхідність заступництва такого всемогутнього божества, як Аполлон.

З початку II ст. до н. е. в Ольвії ясно видно посилення значення і ролі скіфо-сарматських елементів. Одночасно Дельфіній поступається місцем Аполлону Простату. В його култі певну роль відіграють місцеві елементи. Серед імен жерців Аполлона Простата трапляються скіфо-сарматські імена²⁸. Аполлон втрачає своє головне значення, йому поклоняються поряд з іншими божествами. Він стає переважно покровителем військових сил міста з колегією стратегів на чолі.

Про друге божество круга Аполлона в Ольвії — Артеміду маємо дуже уривчасті відомості. Існує напис на честь Тімо, жриці Артеміди²⁹. Існування жриць вимагає якщо не святилища (її могли шанувати і в святилищі Аполлона), то, в усякому разі, спеціального полісного культу. Якщо виходити із загальної схожості календарів Ольвії і Мілета, то можна припустити тут наявність місяця Артемізона, а отже і спеціального свята Артеміди. Однак ми нічого не можемо сказати про те, якій саме Артеміді поклонялися ольвіополіти. В Північному Причорномор'ї відомі Артеміда Агротера (Тамань, Фанагорія, IV ст. до н. е.), Артеміда Ефеська (Пантікапей, VI ст. до н. е.). Можливо, на ранньому етапі в Ольвії, як і в Мілеті, існували культи Артеміди Дельфінії та Аполлона Дельфінія. Обидва ці культи були здебільшого зв'язані з колонізаційним рухом греків.

Таким чином, у період колонізації та освоєння території майбутньої Ольвії мілетьські колоністи принесли сюди і найголовніші свої божества, які у себе на батьківщині мали змішаний характер. В Мілеті спостерігаються божества, які своїм походженням завдають Малій Азії. Ті ж боги перейшли і в мілетьські колонії. В Ольвії спочатку не помічається місцевого впливу на релігійні уявлення. Тільки пізніше, можливо, в кінці догетського періоду, коли зростають зв'язки з негрецьким населенням хори, елементи їх релігії позначились і на релігії Ольвії. Однак вони не залишили тут такого помітного сліду, як в інших місцях — Мілеті, Істрії та ін.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

КУЛЬТ АПОЛЛОНА В ОЛЬВІИ

Резюме

Культ Аполлона играл большую роль в идеологической подготовке и осуществлении колонизационного движения древних греков. Под его эгидой были основаны известные нам милетские колонии. Особое значение имел культ Аполлона Дельфиния — главного божества Милета. Во времена формирования греческих полисов культ Аполлона Дельфиния был распространен на всех прибрежных территориях Греции. В Ольвии он появился с первыми колонистами-милетянами, имел здесь государственное значение и был главным культом в догетское время. Постепенно Дельфиний уступает место Аполлону Простату, который известен в Ольвии во II—III вв. н. э., однако мог существовать и раньше. Аполлон Простат был покровителем военных сил города.

²⁸ IOSPE, I, № 50, 57, 58.

²⁹ IOSPE, I², № 190.

Є. В. ЧЕРНЕНКО

СКІФСЬКІ БОЙОВІ ПОЯСИ

Одним з найбільш поширеніх видів озброєння скіфського часу є бойові пояси. Їм присвячена праця А. П. Манцевич¹, в якій досить детально розглянуті питання будови поясів, наводяться цінні відомості стародавніх авторів про їх значення у скіфів. А. П. Манцевич використала зображення воїнів на предметах торевтики — на вазі із Куль-Оби, золотому гребені із Солохи та на стелі з Краснодарського музею, а також описала залишки 15 поясів із збірки Ермітажу, які походять з розкопок курганів скіфського часу на півдні Східної Європи.

Тепер є можливість виділити новий тип бойових поясів, уточнити ряд питань, зв'язаних з їх походженням і поширенням в різних районах Скіфії, переглянути їх датування. До зведення знахідок поясів, яке склала А. П. Манцевич, можна додати пояси із збірок ДІМ, КІМ, кілька поясів з Ермітажу, з розкопок останніх років та ряд архівних та літературних відомостей.

За своїм функціональним прізначенням бойові пояси поділяються на два типи: вузькі портупейні та широкі захисні. Є невелика група портупейних поясів, прикрашених металевими литими бляхами у звіриному стилі.

Розглянемо пояси першого типу — портупейні, докладно описані А. П. Манцевич. Ці пояси були найбільш поширені. Вони призначались для носіння меча, горіта, сокири, чащі, точильного каменя та інших предметів. Від них залишилось тільки металеве покриття і частини шкіряної основи деяких поясів, просякнутих окислами бронзи. Пояси цього типу мають однакову будову, іноді змінюються тільки форма, розміри пластин та кількість отворів на них.

Виходячи з фрагментів, що збереглися, основою поясів був міцний шкіряний ремінь, складений у два-три шари.

Матеріалом для виготовлення поясного набору була бронза (42 екземпляри), залізо (28 екземплярів), срібло (Олександropольський курган, мавзолей Неаполя Скіфського), золото (Огуз, Оксютинці, Мельгунов, Рижанівка).

Металеві пластини набору розміщені впоперек основи. Кожна пластина закриває від $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{3}$ поверхні попередньої пластини. Пластини прямокутні за формуєю, інколи із зрізаними кутами або заокругленими одним чи двома боками. У верхній і нижній частинах пластин є один-два отвори. Розміри пластин: довжина 20—90 мм, ширина до 15 мм (табл. I, 1—16). Середня частина більшості пластин сильно утиснута всередину. Це добре помітно на поясі на стелі із збірки Дніпропетровського музею (рис. 1, 1). Дуже рідко трапляються прямі пластини.

¹ А. П. Манцевич, О скіфських поясах, СА, VII, 1941.

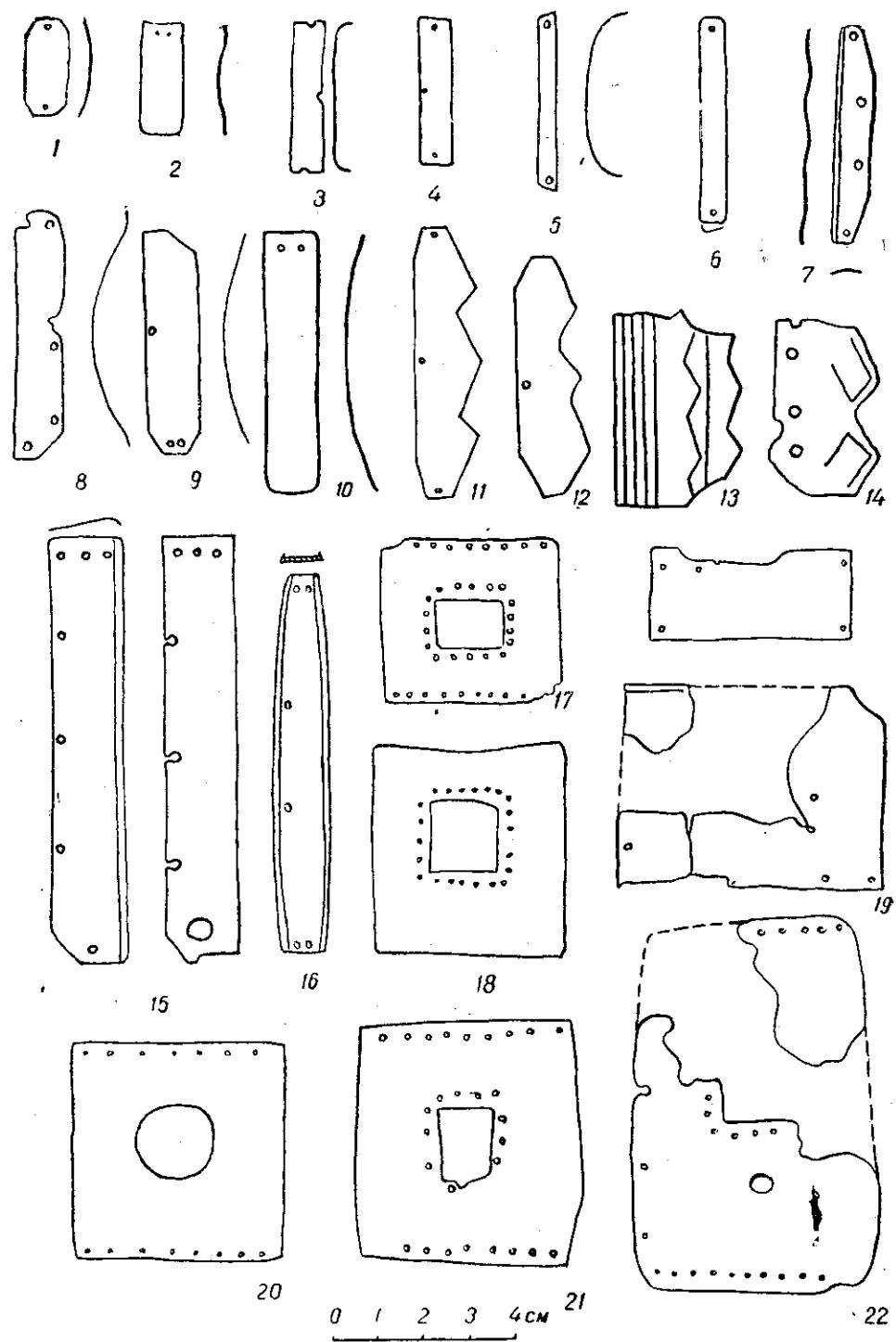

Табл. I. Пластиинки металевого набору португейських поясів.

Рідкі знахідки пластин з одним зубчастим краєм. А. П. Манцевич наводить тільки два пояси, металевий набір яких складається із зубчастих пластин (пояси із Грищенців, табл. I, 12 та Пастирського, табл. I, 11)². До них слід віднести дуже цікавий набір поясів з Німфея. Він складався з пластин трьох типів: зубчастих, однієї прямокутної пластини (довжина цих пластин невідома, край обламані, ширина їх 1 см) та вузьких пластин шириною 3—4 мм (табл. I, 13). У правій частині цих пластин є один — три отвори для кріплення до основи.

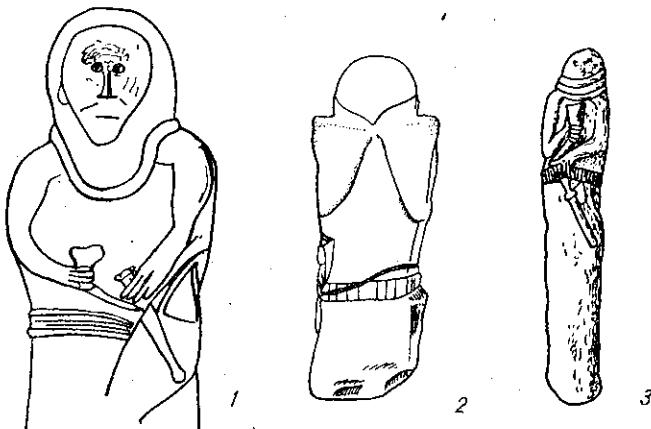

Рис. 1. Зображення поясів на кам'яних стелах.

Крім вузьких пластин до складу набору входили також прямокутні пластини з отвором всередині. Такі пластини відомі тільки в бронзових наборах. Їх розміри: $3,5 \times 4,2 \text{ см}$ — $8 \times 5 \text{ см}$ ³. У верхній та нижній частині таких пластин є до десяти невеликих отворів для нашивання на основу, а по краях — два-три отвори. В центрі пластин великий отвір, який має форму квадрата, овала чи круга. Через нього проходили шкіряні ремені, до яких прикріплювався меч або горіт.

Серед невеликої групи зображень воїнів у пластинчастих портупейних поясах немає подібних пластин, не видно засобів кріплення озброєння на ремені. Тільки на поясі (можливо, шкіряному) воїна на солохському гребені помітна вузька щілина, крізь яку і проходив такий ремінь. Така ж щілина помітна і на поясі з Грищенців (табл. II, 14)⁴. Цей пояс дає можливість частково з'ясувати спосіб носіння предметів озброєння. Серед фрагментів його шкіряної основи є кінцева частина довжиною понад 3 см, ширину 5,5 см. Вона складається з двох шарів шкіряного ременя. В лівій частині збереглися фрагменти кінцевої бронзової пластини та залишки набору із зубчастих пластин. Посередині пояса знаходитьться вузька щілина, яка іде вздовж пояса. Довжина щілини 4,5 см. Отвір щілини обшитий шкіряним кільцем. Його край відігнути ззовні і частково покривають бронзову пластину — накладку. Частина цієї пластини збереглася над щілиною. Крізь щілину проходить зігнутий вдвое шкіряний ремінь, який пришитий з внутрішнього боку пояса. По краю пояс обшитий вузькою шкіряною тасьмою. Ремінь

² А. П. Манцевич, О скіфських поясах, стор. 21.

³ Чортомлик — $3,5 \times 4,2 \text{ см}$ (Табл. I, 17); Мелітопольський курган — $4,2 \times 4,2 \text{ см}$ (Табл. I, 20); Новогригорівка — $5 \times 4,5 \text{ см}$ (Табл. I, 21); Журавка, курган 401: одна пластина $5,6 \times 4,4 \text{ см}$ (Табл. I, 19) та уламок другої пластини — висота $4,3 \text{ см}$, ширина частини, що збереглася, 20 см (Табл. I, 19). Єлизаветівська станиця — $8 \times 5 \text{ см}$ (Табл. I, 22).

⁴ Короткий опис залишків цього пояса наводиться у статті: А. П. Манцевич, О скіфських поясах, стор. 22, рис. 5, I.

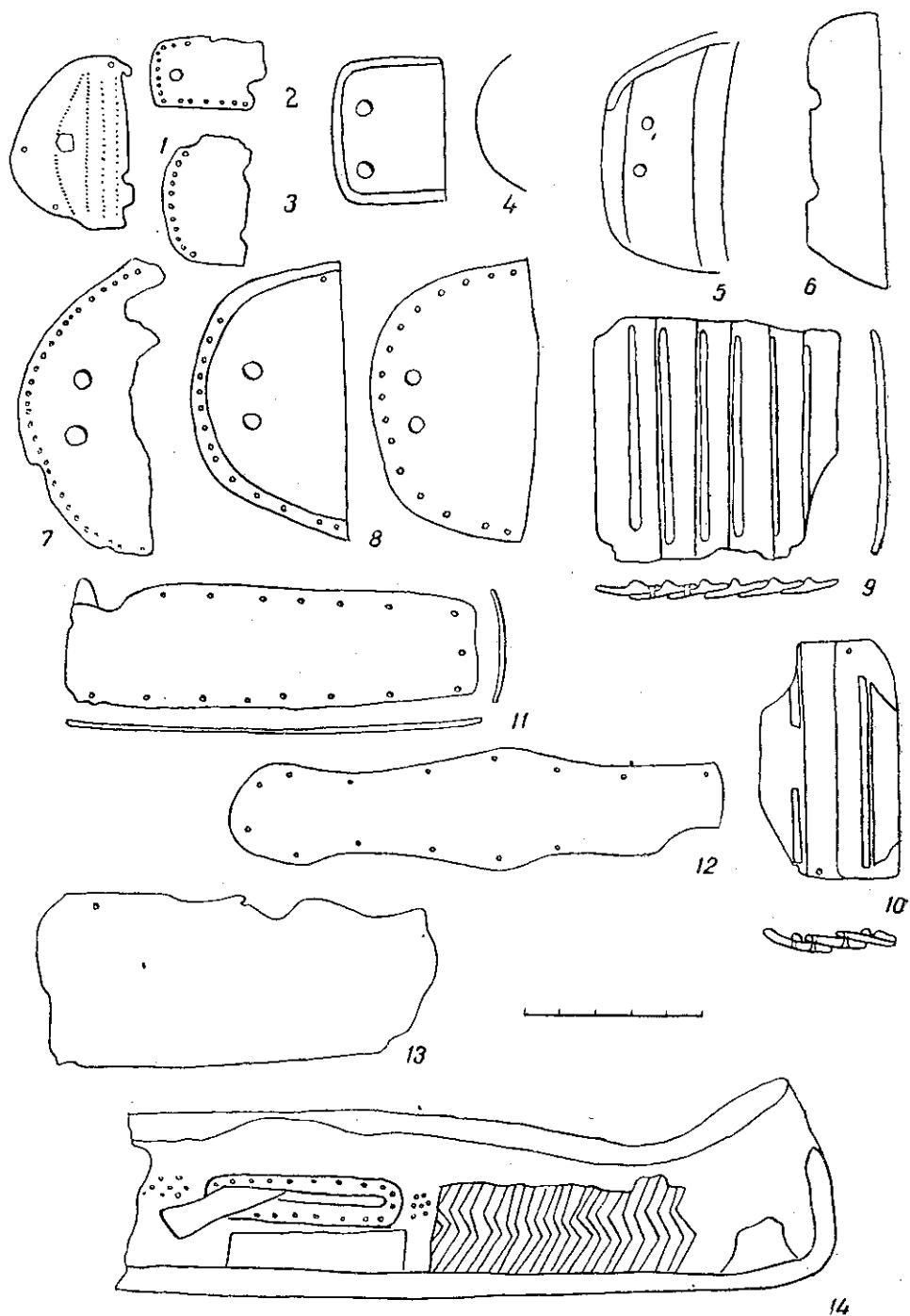

Табл. II. Пластиинки металевого набору португейських поясів.

мінь, що проходив крізь вузьку щілину, призначався для носіння досить важких предметів озброєння — меча, горіта. Можливо, він закінчувався петлею, в якій носили бойову сокиру⁵.

На кінцях поясів знаходились бронзові або залізні пластини напівовальної — Куль-Оба (табл. II, 8), Мелітополь, курганна група Солоха (курган № 15/75, пох. I) (табл. II, 5); напівкруглої — Ходорів (курган 423), Єлизаветівська станиця (курган 1913—1914 рр., курган 1914 р.); прямокутної з трохи заокругленими кутами — Чортомлик (табл. II, 3); трапецієвидної форми — Чортомлик (табл. II, 2).

Ці пластини вигнуті так само, як і вузькі пластини набору. В них є один-два отвори, крізь них проходили ремені, які стягували пояс. Ці ремені закріплялися із зворотного боку.

Мабуть, крім поясів з такими пластинами, були і пояси без них та без наскрізних отворів. На поясах з такими пластинами ремені, якими стягували пояс, були пришиті до основи. В усікому разі, на двох кінцях поясів з с. Грищенців та Лемешева кургана, які добре збереглися, наскрізних отворів немає. Як відзначає Г. І. Мелюкова, крім ремінців, для кріплення кінців пояса застосовувались спеціальні гачки, оформлені у звіриному стилі, які були знайдені в Олександропольському кургані, курганах з групи Частих⁶.

Від описаних раніше поясів відрізняються два фрагменти поясів з розкопок в Роменському повіті (збірка Бобринського, зберігається в Київському історичному музеї).

Перший фрагмент (КІМ, інв. № Б-41-405) складено з трьох пластин прямокутної форми. Їх розміри — 6,5×8 см, товщина — 2—3 мм. Уздовж цих пластин в середній частині іде ребро висотою близько 2 мм. Воно не доходить до країв пластини на 4 мм. У верхній та нижній частинах цих пластин є по два отвори діаметром до 2 мм. Пластини трохи угнуті. Між ними знаходиться пластина тієї ж форми і розміру, але без ребра уздовж неї. Пластина заходить на пластину, перекриваючи $\frac{1}{2}$ площині її поверхні. Отвори для кріплення кожної наступної пластини розташовані над отвором попередньої. Кожна пластина пов'язана з двома сусідніми та з основою. По краю цей пояс було обшито шкіряною тасьмою. Вона заходила на пластинку на 4 мм і впритул доходила до її ребра (табл. II, 9).

Фрагмент другого пояса (КІМ, інв. № Б-41-13) складається тільки з шести прямокутних пластинок з ребром по осі. Розмір пластин — 6,9×2 см. Спосіб їх кріплення на основі та одна з одною аналогічний описаному вище (табл. II, 10).

Пояси цього типу можна побачити тільки на п'яти з багатьох зображень скіфів на предметах торевтики — на гребені із Солохи, бляшці з Оксютинців (рис. 2), пластині із Карагодеуашха (рис. 3), вазі з Куль-Оби. Такий же вигляд мають і пояси на двох з 18 скіфських стел (стели із збірки Київського історичного музею) (рис. 1, 3), із Терновки (рис. 1, 2). На стелі воїна із Краснодарського музею зображеній широкий захисний пояс⁷. На всіх інших стелах скіфи зображені з гладенькими супільними, мабуть, шкіряними поясами. Це дає підставу вважати, що, крім поясів з металевим набором, скіфи користувалися і простими шкіряними поясами-портупеями. Вони були більш поширені, ніж набірні.

Крім численних портуペйних поясів, вкритих набором з поперечних пластин, відомі два пояси, вкриті бронзовими повздовжньо розташова-

⁵ В. А. Іллінська, Скіфські сокири, Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 40.

⁶ ДГС, табл. I, 3, 4; С. Н. Замятин, Частые курганы, СА, VIII, М., 1946, рис. 10; 27, 1, 2, 3.

⁷ А. А. Міллера, Новий источник к изучению связи Скифии с Кавказом, ИРАИМК, IV, 1925, табл. II.

ними пластинами. У Державному історичному музеї зберігається кілька фрагментованих бронзових пластин з Шульгівки⁸. Одна майже ціла пластина має чотирикутну форму з трохи закругленими кутами. Її розміри — $11,5 \times 3,5$ см (табл. II, 11). У іншої пластини майже такої ж форми зламаний край. Її розміри — $11,5 \times 3,8$ см. Добре збереглась пластина, можливо, від кінця пояса. Один бік її закруглений, другий — прямокутний, в середині пластина трохи розширюється (табл. II, 12).

Рис. 2. Золота пластинка від пояса з Оксютинського кургану.

Рис. 3. Войн на золотій пластинці з кургану Карагодеуаш.

По краю пластини йдуть невеликі отвори для її кріплення на шкіряній основі за допомогою залізних цвяшків. Розмір пластини — $13,5 \times 3,5$ см, товщина — до 1 мм. Пластини трохи зігнуті в довжину та ширину (як і вузькі пластини наборів). Кілька прямокутних великих пластин виявлено в Талаєвському кургані⁹. Край цих пластин зламані, тому встановити їх довжину неможливо. Судячи з частини, що збереглася, довжина була не менше 11 см, ширина — 4,8—4,5 см. По краю на відстані близько 5 см один від одного розміщені отвори для кріплення на основі (табл. II, 13).

Портупейні пояси, можливо, в якійсь мірі могли захистити воїна від ударів. У цьому відношенні пояси з Шульгівки та Талаєвського кургану № 6 були нерівноцінні всім іншим портулейним поясам з металевим набором, зокрема, вони мали меншу еластичність і міцність. Розташування вузьких пластин на поясах приводило до того, що шкіряна основа пояса була вкрита двома-трьома шарами вузьких пластин, які лежали одна на одній. Тому при майже однаковій товщині вузьких пластин і пластин, подібних шульговським, пояс з вузьким пластинчастим набором був у два-три рази міцнішим, ніж Шульгівський пояс. Сила удару, зробленого по поясу з вузьким набором, розподілялася на ряд розташованих поруч пластиночок. Мабуть, тому пояси типу Шульгівського не дістали великого поширення.

Майстри-зброярі велику увагу приділяли обробці поясів. Крім вузько утилітарних завдань, пояси прикрашали одяг. Тільки цим і можна пояснити зубчасту форму пластиначастого набору поясів з Пастирсько-

⁸ Розкопки Н. І. Веселовського 1891 р., ДІМ, інв. № 2674, 3/47.

⁹ Розкопки Н. І. Веселовського 1892 р., Державний Ермітаж, інв. № КР, 1843, 1/2.

го, Грищенців, Німфея. Декоративний характер мали золоті пластинки пояса з кургана Огуз, срібні — з Олександраполя, золоті обкладки за-лізного пояса — із Куль-Оби.

Групу портупейних поясів, прикрашених бляхами у звіриному стилі, вперше виділила Г. І. Мелюкова¹⁰. До цієї групи вона відносить пояси з Оксютинецького кургана № 1, Мастюгинського кургана № 2 та Золотого кургана.

У кургані № 1 біля с. Оксютинці під час розкопок Мазаракі знайдені «в області попереку дев'ять золотих пластинок від пояса зображенням»¹¹ воїна, що сидить. На ньому одягнуто портупейний пояс з пластинчастим набором. Мабуть, ці тонкі золоті пластинки прикрашали передню частину пояса (рис. 2).

У звіті М. Макаренка про розкопки Мастюгинського кургана № 2 відзначається знахідка пояса у вигляді «вузького ременя, прикрашеного одинарними і подвійними бронзовими бляхами (табл. III, 6)»¹².

Серед поясів цієї групи, на які вказує Г. І. Мелюкова, найбільш цікавий пояс із Золотого кургана. Він лежав на кістяку нижче грудей. Передня частина пояса була прикрашена бронзовими бляхами у вигляді повернутого праворуч орла з опущеними крилами (табл. III, 3). Поруч з ними були дві бляхи з головами грифонів, повернутими ліворуч (табл. III, 5). Інша частина пояса була прикрашена сорокома «бронзовими гудзиками з різними прикрасами»¹³ (табл. III, 4). Поруч з поясом лежав меч.

Майже однакові з описаними вище бляхами у вигляді орлів та грифонів є дві пари блях, що прикрашають передню частину пояса, знайденої в розкопаному селянами кургані Г біля с. Журавки. Інша частина цього пояса була покрита набором з тонких бронзових пластин. Ці бляхи О. О. Бобринський помилково відносив до прикрас кічської збрії¹⁴ (табл. III, 1).

У неграбованому похованні № 7 могильника біля с. Грищенці разом з вузькими пластинами було знайдено одну бляшку у вигляді голови грифона¹⁵, дуже близьку за формою до бляшок із Золотого та Журавського курганів. Можливо, вона теж прикрашала передню частину пояса (табл. III, 2).

Очевидно, до складу поясного набору входили золоті бляхи з Мельгунієвського кургана. Серед його інвентаря є 17 золотих штампованих блях у вигляді хижих птахів — орлів (?), шулік з головами, повернутими праворуч (табл. III, 7). Їх розмір — $6 \times 4,5 \times 4,75$ см. Форма цих блях дуже близька до блях з Золотого та Журавського курганів. На зворотному боці припаяні 4 вушка для кріплення їх (по одному на крилах, голові та хвості, табл. III, 8). На одній бляшці, яка виділяється своїми розмірами ($5,75 \times 5$ см), є тільки 2 вушка — на голові та на хвості. Мабуть, має рахію Є. Придик, який вказує: «Судячи з масивності птахів та товщини петельок, не можна думати про нашивку їх на звичайний одяг. Можна припустити, що вони були нашиті на ремінь, на пояс, на колчан»¹⁶. Наявність у похованні пояса підтверджується знахідкою в кургані меча в золотих піхвах. На піхвах є дуже характерний бічний виступ для кріплення на портупейному поясі.

¹⁰ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скіфов, Кандидатська дисертація, Науковий архів ІА АН СРСР, стор. 234.

¹¹ Отчет Российской Исторического музея за 1906 год, М., 1907, стор. 16.

¹² Н. Макаренко, Археологические исследования 1907—1909 гг., ИАК, вып. 43, стор. 53, рис. 59, 5.

¹³ ИАК за 1890 год, стор. 5, рис. 1, 2.

¹⁴ ИАК, вып. 14, стор. 26—27, рис. 65, 66, 68.

¹⁵ В. Г. Петренко, Могильник у с. Грищенцы, МИА, № 113, стор. 146, рис. 2, 4, 8.

¹⁶ Э. Придик, Мельгуновский клад 1763 г., МАР, 31, стор. 17.

Табл. III. Фігурні бляхи від португейських поясів.

У кургані № 4 біля Берестняга було знайдено 12 бронзових литих блях у вигляді лев'ячих голів. На 10 бляхах голови повернуті у фас (рис. 4, 3), на двох — зображені у профіль. Одна з них повернута ліворуч (рис. 4, 2), друга — праворуч (рис. 4, 1). Ці бляхи, мабуть, знаходились на кінцях пояса. Всі бляхи прикрашали передню частину пояса. На зворотному боці блях заходились невеликі вушка для кріплення їх на основі. На бляхах з голівками у фас і на лівій кінцевій

Рис. 4. Бронзові фігурні бляхи від поясів.

бляшці ці вушка розташовані вертикально, на правій кінцевій бляшці — горизонтально. Крізь розкриті пащі левів, мабуть, проходили шкіряні шнурки, якими було зв'язано пояс. Можливо, до цього пояса відноситься бронзові вузькі пластини набору, знайдені в цьому кургані¹⁷. Ними могла бути покрита задня частина пояса. У Київському історичному музеї зберігається одна майже така ж бронзова бляха із збірки Крейтона, знайдена біля с. Стеблів, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області¹⁸. Мабуть, і ця бляха також відносилась до пояса, аналогічного за своєю будовою поясу із Берестняга (рис. 4, 4).

Привертає увагу певний підбір мотивів на бляхах — лев (Берестняги, Стеблів), орел (Мельгунів, Золотий, Журавка), грифон (Золотий, Журавка, Грищинці). У Берестнязькому № 4, Журавському та Грищинцівському курганах, крім передньої частини пояса, був і звичайний пластинчастий набір. Те, що ці пояси використовувались як портупейні, свідчать знахідки мечів (Мельгунів, Золотий).

Крім бойових поясів, прикрашених бляхами у звіриному стилі, мабуть, були і жіночі пояси, прикрашені золотими бляшками. Можливо саме до такого пояса відноситься 21 золота розетка з Рижанівського кургана № 4. Біля стегон кістяка лежали в купці великі золоті розетки, що прикрашали пояс¹⁹. До останнього часу до цієї ж групи поясів зараховували і так званий «Майкопський пояс». Але, як переконливо довів О. О. Іессен, він є підробкою²⁰.

¹⁷ Смела, III, стор. 97.

¹⁸ КІМ, інв. № Б 921.

¹⁹ Смела II, стор. 140.

²⁰ А. А. Иессен, Так называемый «Майкопский пояс», «Археологический сборник», вып. 2, стор. 163 і далі.

Виділити інший, раніше невідомий тип захисних поясів дозволили матеріали з двох курганів біля с. Щучинка, Ржищівського району, Київської області, розкопаних у 1901 р. В. В. Хвойкою. Зважаючи на особливу важливість цих пам'яток, наведемо про них всі необхідні відомості.

Дуже короткий звіт про ці розкопки був опублікований в «Археологической летописи юга России»²¹. Плани поховань в цих курганах знаходяться в альбомах до звітів В. В. Хвойки²². Докладні щоденники

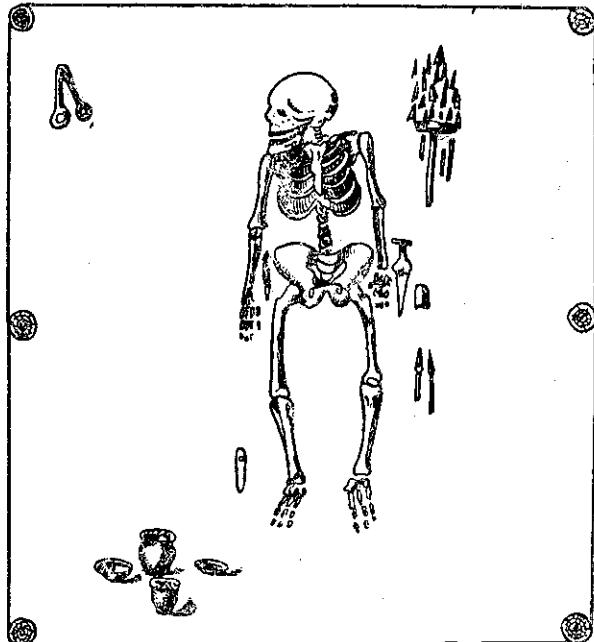

Рис. 5. План поховання в кургані № 1 біля с. Щучинки.

з доданими до них численними рисунками²³ про ці розкопки загублені під час війни. Частину матеріалів із розкопок цих курганів було передано у 1905 році до Київського історичного музею²⁴. Деякі предмети потрапили до експозиції музею²⁵.

Опис дано на підставі досить вірних рисунків, таблиць, хоча між ними та звітом є деякі розходження. Частина предметів, що, судячи із звіту, входять до складу комплексу одного кургана, віднесені до другого; не завжди витриманий масштаб. Але якщо і можна сумніватися відносно приналежності речей тому чи іншому, то, мабуть, немає підстави брати під сумнів імовірність зображення самого предмета. Очевидно, В. В. Хвойка робив плани могил не в полі, а знахідки наносив на план, маючи перед собою оригінали (деталі предметів передані дуже точно).

Не всі знахідки, нанесені на план, згадуються у звіті, що можна пояснити його стисливістю. У звіті наведено тільки головний інвентар (в музей передані не всі речі). Переходимо до опису курганів.

²¹ АЛЮР, 1901, т. 3, стор. 184—185.

²² Науковий архів ЛОІА, Р. I, арх. 202, табл. IV.

²³ АЛЮР, 1901, т. 3, стор. 185.

²⁴ Описи предметов из раскопок и собрания В. В. Хвойка, принесенных в дар Киевскому музею, Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, стор. 121, інв. № 226—250, 269—270.

²⁵ Кіевский художественно-промышленный музей, Отдел археологии, К., 1911, стор. 29; В. Є. Козловська, Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві, 1928 р., стор. 29.

Курган № 1 (у звіті № 2). Поховальна споруда являла собою майже прямокутну яму, довжина її боків понад 2 м (рис. 5). Біля західної та східної стінок знаходилися по три стовпи, які підтримували перекриття. Похований лежав на спині, головою майже на південь, руки витягнуті вздовж тіла, ноги трохи розведені. Ліворуч, на рівні таза, лежав короткий залізний меч із серцевидним перехрестям та бруско-

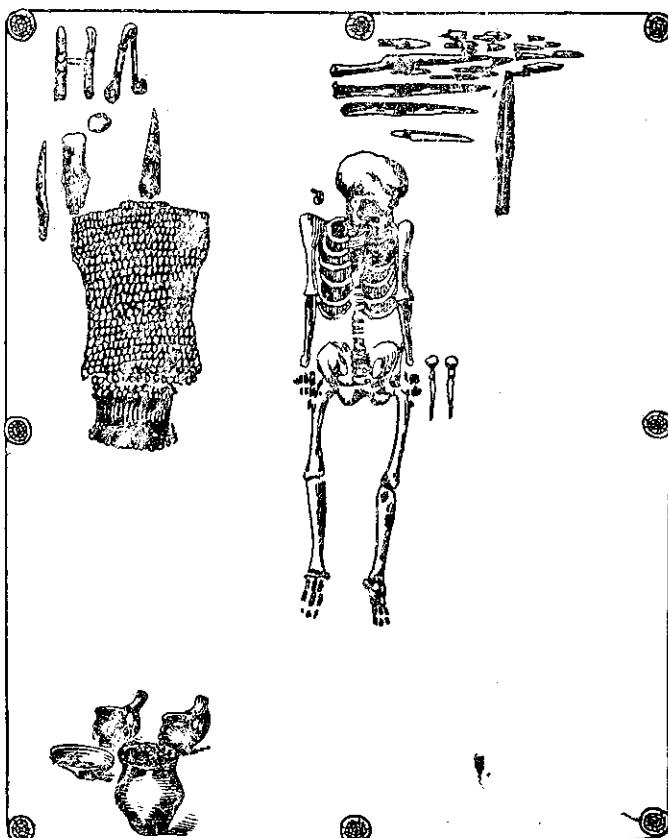

Рис. 6. План поховання в кургані № 2 біля с. Щучинки.

видним навершником. Нижче нього, на рівні колін, знаходились два залізні дротики (?) вістрям додори. Зліва, на рівні черепа, лежали наконечники стріл²⁶. Серед них була залізна сокирка з ручкою. У південно-західному кутку знаходилась пара залізних вудил, праворуч, біля гомілки,— брусок, біля таза — ніж. У північно-східному кутку біля ніг похованого стояли дві миски і два горшки з опуклим тулубом, трохи відігнутими вінцями та зашипами по краю.

Курган № 2 (рис. 6). У прямокутній ямі, що мала приблизно розмір 2 × 2,5—3 м, головою на південь, у витягнутому положенні, на спині лежав похований. Праворуч від черела знаходилась золота цвяховидна сережка. Біля лівої руки, вістрями вниз, лежали дві бронзові цвяховидні шпильки. У південно-східній частині могили знаходились: пара кістяних псаліїв, двоє вудил, ніж з горбатою спинкою, залізне тесло та вістря списа. Вздовж східної стінки, паралельно до кістяка,

²⁶ У звіті вказано «кілька кістяних і залізних наконечників стріл», АЛЮР, 1901, т. 3, стор. 184. На плані кістяні стріли входять до складу інвентаря кургану № 2.

на рівні тулуба лежав залізний пластиначастий панцир, а трохи нижче нього — згорнутий у трубку бойовий залізний пояс. Біля західної стінки ями, на рівні черепа, знаходилося гострим кінцем на південь вістря залізного списа з листовидним пером. Над головою похованого, вздовж південної стінки, лежали довгий залізний ніж, ніж з горбатою спинкою, вістря списа та «2 залізних ножі типу бронзових»²⁷. Мабуть, В. В. Хвойка мав на увазі бронзові ножі із Старшої Могили, Частих курганів (курган № 8), Берестяг (курган № 5), кургана біля Мошки та Аджигола²⁸. У північно-східному кутку могили знаходились два черпаки, горщик та миска. Черпаки мали трохи сплющені тулуби та підняті над вінцями петельчасті ручки. На тулубі одного з них помітні косі насічки. Верхня частина ручки другого черпака роздвоєна. Горщик має широкий тулуб, невелике денце і трохи відігнутий край з наколами чи проколами. Край миски трохи загнутий всередину.

Майже весь інвентар з цих могил був втрачений під час Великої Вітчизняної війни, тому про форму предметів ми можемо судити, головним чином, з досить вірних рисунків В. В. Хвойки.

У фондах Київського історичного музею зберігся лише бойовий пояс і бронзові наконечники стріл з кургану № 2. Два наконечники (інв. № 41—147) — тригранні масивні, з внутрішньою втулкою. Ребра сильно дуговидні, закінчуються довгими шипами; їх розмір — 3,1 та 2,5 см (рис. 7, 1, 2). Це перша знахідка наконечників такого типу на території Скіфії²⁹. Але вони досить добре відомі у сагайдачних наборах Приуралля³⁰. Третій екземпляр (інв. № 41—146) має таку ж форму, як і попередні, але його втулка дуже виступає; довжина — 3,2 см (рис. 7, 3). Такий же самий наконечник входить до складу сагайдачного набору з кургану № 3 на Бердинській горі біля Оренбурга³¹. Четвертий екземпляр (інв. № 41—148) — трилопатевий, з виступаючою втулкою, ложок її доходить до середини головки; довжина — 3 см (рис. 7, 4).

На полях плану поховання В. В. Хвойка намалював чотири дволопатеві наконечники стріл з виступаючими втулками (рис. 7, 5—8). Вони не збереглися. Перший з них листовидної форми, другий має ребра, що ідуть паралельно втулці на $\frac{2}{3}$ її довжини. У третього — ребра сильно дуговидні. Їх краї доходять до кінця втулки. Крім цих наконечників, на самому плані зображеній наконечник з шипом.

Наконечники стріл дозволяють датувати курган біля Щучинки другою половиною VI ст. до н. е. Це підтверджується і іншими знахідками — кістяними псаліями, черпаками, цвяховидними шпильками та сережкою.

Особливий інтерес становлять знайдені в кургані № 2 пластиначастий панцир та широкий захисний бойовий пояс (інв. № 49—163). Судячи з рисунка, панцир був короткий, з дуже малими рукавами та коміром. Він набраний із залізних пластин. В нижній частині панцир закінчувався рядом більших пластин.

Такі ж короткі панцирі зображені на рисунках поховань, розкопаних В. В. Хвойкою біля с. Вереміївка³².

Панцирі, нижня частина яких була набрана з великих пластин, мали велике поширення у Скіфії. Прикладом можуть бути панцир з

²⁷ АЛЮР, 1903, т. III, стор. 184.

²⁸ В. А. Гллінська, Старша могила — пам'ятка архаїчної Скіфії, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 209.

²⁹ К. Ф. Смирнов, Вооружение савроматов, МИА, № 101, М., 1961, стор. 56.

³⁰ Там же, див. курган біля х. Чернігівського, рис. 15—А, 20—21, датується VI ст. до н. е.; курган № 7 біля с. Сара, рис. 21—Б, 41—51, датується кінцем VI — початком V ст. до н. е.; курган Мечет-Сай, пох. 2, рис. 23, 28, 30, датується кінцем VI — початком V ст. до н. е.

³¹ Там же, рис. 22—Б, 3.

³² Науковий архів ЛВІА, р. 1, спр. 775, табл. 40.

Старшої могили та кургана № 490 біля с. Мокіївка (розкопки Н. Е. Бранденбурга)³³. Верхня частина цього панцира була зруйнована під час пограбування кургана. Можливо, цей панцир мав форму, близьку до панцирів із Щучинки та Вереміївки, а не ту, яку йому надали при реставрації в Артилерійському музеї³⁴. Цей панцир, який досить точно датується V ст. до н. е., був помилково опублікований

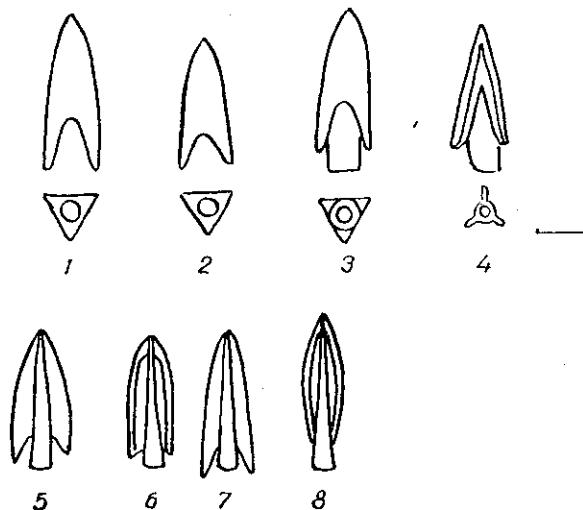

Рис. 7. Наконечники стріл з кургана № 2 біля с. Щучинки.

Ростовцевим як сарматський. Ростовцев пов'язував появу панцирного доспіху у Скіфії з сарматами³⁵. Ця помилка була повторена і в працях, опублікованих за останні роки³⁶.

Нижче подаємо опис бойового пояса з цього кургану³⁷. Фото цього пояса без зазначення місця знахідки зберігається серед фотографій архіву В. В. Хвойки в Інституті археології АН УРСР³⁸.

Пояс був згорнутий двома витками (рис. 8). Він має циліндричну форму з перехватом у середній частині. Діаметр цього рулона у верхній частині — 18 см, в середній — 14 см, в нижній частині — 20 см, висота його — 17,8 см.

Верхня і нижня частини пояса набрані з невеликих довгастих пластин, прямокутних у верхній частині і трохи заокруглених у нижній. По верхньому краю кожної пластини знаходяться три отвори для кріплення на основі. Пластини рівні (рис. 9, 3). Є невелика кількість пластин тієї ж форми, які відрізняються від раніше описаних лише наявністю двох рядів отворів, по три у верхній та нижній частинах. Розмір пластин — 3×2 см, товщина — 2 мм. Нижня частина цих пластин дуже загнута всередину (рис. 9, 4). Всі пластини мають одинакову форму і розмір, мабуть, вони вирублені штампом з одного листа заліза.

Середня частина пояса набрана з вузьких і довгих пластин, прямокутних у верхній частині і заокруглених у нижній. Біля верхнього краю

³³ АДЖ, стор. 336, рис. 64.

³⁴ Зберігається у Державному Ермітажі.

³⁵ АДЖ, стор. 336.

³⁶ В. Д. Блаватский, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1954, стор. 116, рис. 157; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 228, рис. 2.

³⁷ Складаю подяку науковим співробітникам КІМ О. Д. Ганіші та Л. М. Романюк за дозвіл опублікувати цю знахідку.

³⁸ Науковий архів Інституту археології АН УРСР, Інвентарний опис негативів давнього часу, IV, № 9100^a.

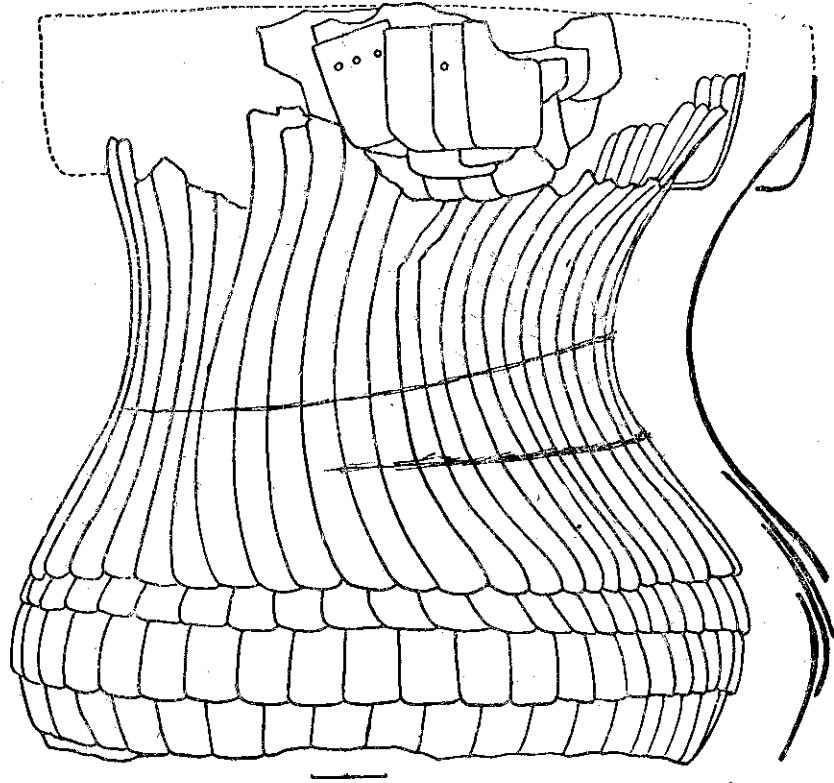

Рис. 8. Бойовий захисний пояс з с. Щучинки.

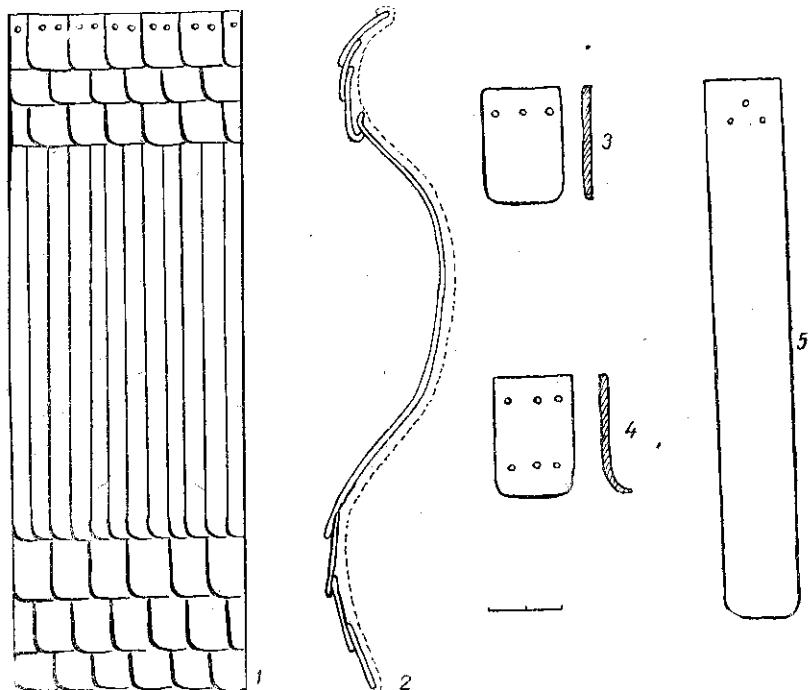

Рис. 9. Пластиини пояса з с. Щучинки (н. в.).

знаходиться по три отвори — два розташовані у ряд, а один трохи вище між ними. Пластини зігнуті в дугу; верхній кінець кожної з них загнутий всередину. Розмір пластиин — 14×2 см, товщина — до 2 мм. Пластини набору утворюють сім горизонтальних рядів (рис. 9, 1—2).

Верхня частина пояса набрана з трьох рядів невеликих пластиин (перший та другий ряди — з пластиин з отворами лише у верхній частині, третій ряд — з пластиин з двома рядами отворів). Одна пластина заходить на одну так, що перекриває біля $\frac{3}{4}$ площин поверхні кожної наступної пластиини (крім пластиин первого ряду, що перекривають близько $\frac{1}{2}$ поверхні сусідньої пластиини). Середня частина пояса складається лише з одного ряду довгих пластиин (четвертий ряд). Нижня частина набрана з трьох рядів невеликих пластиин (п'ятий—сьомий ряди). Загальна довжина пояса — 116 см, ширина — 17 см.

За основу була використана смуга товстої шкіри, що трохи виступала по краях. У верхній частині вона заходила на пластиини (як це робилось і на вузьких портупейних поясах). З боків до виступаючих частин основи були пришиті дві довгі шкіряні зав'язки, якими зав'язувався пояс. Залишки шкіряної основи та вузьких зав'язок помітні на поверхні пояса. Після того як пояс був згорнутий в рулон, цими смугами його перев'язали у середній частині. При цьому частина пластиин трьох верхніх рядів, які знаходились у внутрішньому витку, лягла поверх пластиин верхньої частини зовнішнього витка. Таким чином, в одному місці верхньої частини пояса утворився шар з шести рядів малих пластиин (три ряди пластиин зовнішньої і три внутрішньої частин пояса). Тепер на всю довжину пояса збереглися лише пластиини третього — сьомого рядів.

Щучинський пояс — кращий екземпляр невеликої групи широких захисних поясів.

До цього ж типу належать і два фрагменти поясів, що зберігаються у фондах Київського історичного музею. Ці пояси походять із збірки О. А. Бобринського (розкопки у Роменському повіті). Як і Щучинський пояс, вони були згорнуті у трубку.

Перший фрагмент (КІМ, інв. № 641—131) складається з одного ряду невеликих пластиин, близьких за формою до верхніх пластиин Щучинського пояса, але значно менших. Верхня частина пластиин зламана і встановити їх розмір неможливо (ширина — 1 см, довжина — понад 1,5 см). Нижній край цих пластиин загнутий всередину. За ним розташовані вузькі довгі пластиини, зігнуті в дугу.

Другий фрагмент (КІМ, інв. № 641-130) набраний з шести рядів невеликих і одного ряду вузьких довгих, зігнутих в дугу пластиин. Їх розміри дуже близькі до описаних вище.

Виявляється можливим зробити спробу встановити місце широких бойових поясів перед захисного озброєння скіфського часу.

В Щучинському кургані захисний пояс знаходився разом з коротким панцирем, розрахованим на надійний захист верхньої частини тулуба воїна. Пояс захищав нижню частину тулуба — живіт. В могилі він був покладений згорнутим в трубку. Таким чином, немає підстав говорити про безпосередній конструктивний зав'язок його з панцирем. Пояс міг бути використаний без панциря, як самостійна захисна зброя. Зустрічаються в похованнях такі пояси дуже рідко, мабуть тому, що вони не зовсім відповідали вимогам захисту воїна — між поясом і коротким панцирем легко утворювався зазор. Більш доцільним був довгий панцир, чим короткий панцир і захисний пояс як додаток до нього.

Слід відзначити, що нижні ряди пластиин набору панцирів з курганом № 491 біля Макіївки, Мелітопольського кургану були набрані з довгих залізних пластиин, які за своєю формою майже ідентичні пластиинам середньої частини Щучинського пояса (рис. 10). Такий пояс одягнутий на воїні із збірки Краснодарського музею.

Можливо уточнити і хронологічні рамки існування бойових поясів на території Північного Причорномор'я. Так, А. П. Манцевич датує вузькі портупейні пояси серединою V—III ст. до н. е.³⁹ Г. І. Мелюкова початок виготовлення поясів з металевим набором відносить до V ст. до н. е.⁴⁰

Однак є дані, які свідчать про те, що такі пояси використовувались ще раніше. З кургана № 362 біля с. Пішки на Канівщині походять фрагменти залізного пояса. Знайдена тут цвяхоподібна шпилька датує цей курган другою половиною VI ст. до н. е.⁴¹ Частина залізного пояса виявлена і в кургані № 43 біля Берестняг. Цей курган, як і попередній, датується другою половиною VI ст. до н. е.⁴² До цього часу відносяться і Щучинський пояс.

Три відомих нам пояси, які можна твердо датувати другою половиною VI ст. до н. е., зроблені з заліза.

Серед знахідок з кургана № 524 біля с. Жаботин зберігається уламок тонкої бронзової пластини⁴³. Вздовж одного її краю є два зубчастих виступи, а протилежний край має три невеликих отвори; з внутрішнього боку вибиті П-подібні виступи. Нижня частина пластини зламана. Її розміри — 3,1×2,2 см (табл. I, 14). Своєю формою і розташуванням отворів ця пластина близька до зубчастих пластин поясних наборів з Грищенців, Пастерського, Німею. Можливо, що ця пластина також належить до поясного набору. В цьому випадку пояму португейних бойових поясів з металевим набором з вузьких пластин на території Північного Причорномор'я слід віднести до кінця VII — початку VI ст. до н. е. Цим часом і датується курган № 524 біля с. Жаботин⁴⁴.

Для скіфів пояс був одним з найдавніших предметів. Невідкладово, що він разом з ралом, ярмом, сокирою і чашею згадується в іх найбільш давній генеалогічній легенді⁴⁵.

Досить рано з'являються пояси, вкриті фігурними бляхами. Прикладом може бути пояс з Мельгунівського кургана, який датується кінцем VII — початком VI ст. до н. е.⁴⁶

Нові матеріали дають можливість переглянути і верхню дату існування поясів. Як найбільш пізню знахідку А. П. Манцевич наводить пояс з комплексу Олександropольського кургана III ст. до н. е.⁴⁷

Але в похованнях мавзолею Неаполя Скіфського, правда, в дуже незначній кількості, знайдені залізні пластинки поясного набору (поховання ХХІІ — одна пластинка, поховання I — дві пластинки, кам'яна гробниця — п'ять пластинок). Ці пластинки за своєю формою і розміром близькі до більш ранніх пластинок і відрізняються від них тільки відсутністю отворів для кріplення на основі. Незначну кількість пластинок поясного набору в похованнях мавзолею Неаполя Скіфського Н. М. Погребова цілком слушно пояснює зміною традицій — у цей час «покривали металом не весь пояс суцільно, а набивали тільки кілька пластинок, можливо, в передній частині, по боках пряжки»⁴⁸.

Поховання в кам'яному ящику — головне поховання мавзолею, в якому було знайдено значну кількість пластинок, датується рубежем

³⁹ А. П. Манцевич, О скіфських поясах, стор. 27.

⁴⁰ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скіфов, Автореферат кандидатської дисертації, стор. 19.

⁴¹ ЖРБ, стор. 89.

⁴² Смела, III, стор. 118.

⁴³ Державний Ермітаж, інв. № ДН, 1913, 2/22.

⁴⁴ Люб'язне повідомлення Е. Ф. Покровської.

⁴⁵ ВДИ, 1947, № 2, стор. 260.

⁴⁶ Б. Б. Пиотровский, Ванське царство, М., 1959, стор. 248—249; А. П. Манцевич, Золотая чаша из Келермесского кургана, *Omagiu lui George Oprescu*, Бухарест, 1962, стор. 31.

⁴⁷ А. П. Манцевич, О скіфських поясах, стор. 97.

⁴⁸ Н. Н. Погребова, Погребения в мавзолее Неаполя Скіфського, МИА, № 96, М., 1961, стор. 124.

ІІ—І ст. до н. е., а скоріше — початком І ст. до н. е.⁴⁹ Цим же часом датується остання знахідка пояса, вкритого фігурними пластинками, з поховання IX⁵⁰.

Таким чином, пояси з металевим покриттям існували з кінця VII— початку VI до початку І ст. до н. е. За весь час свого існування пояси майже не зазнали ніяких змін — ранні пояси ненабагато в чому відрізняються від самих пізніх.

Портупейні пояси з металевим пластинчастим набором не відомі у савроматів, у Фракії, в країнах Переднього Сходу, на Кавказі і в Греції. Можна вневнено сказати, що вони становлять традиційну принадлежність озброєння скіфа-воїна і виникають на території Північного Причорномор'я. Їх походження тісно пов'язане з панцирем: саме від нього вони і походять⁵¹. Б. М. Грakov називає один з вузьких портуpeйних поясів «поясом-панцирем»⁵².

Вузькі портуpeйні пояси, які вкриті довгими пластинами, дуже схожі з кавказькими поясами. Прямою аналогією пояса з Талаєвського кургану № 6, мабуть, може бути пояс з поховання № 63 Тлійського могильника на Кавказі⁵³. Можливо, ці пояси мають кавказьке походження.

Якщо вузькі портуpeйні пояси з металевим набором не мають собі аналогії за межами Скіфії, то інакше стоїть справа з широкими захисними поясами. Вони набули великого поширення. Можливо, воїн у шкіряному або металевому поясі зображені на рельєфі палацу Асурбанипала у Ніневії⁵⁴. Широкий пояс з дитячого поховання кінця VIII ст. до н. е. знайдений в Гордіоні (Мала Азія)⁵⁵. Широкі бронзові, інколи багато орнаментовані, пояси були дуже поширені в Урарту⁵⁶; вони є характерним предметом кобанської культури⁵⁷. Багато орнаментований пояс кавказького типу знайдений біля с. Підгірці на Київщині⁵⁸.

У гомерівській Греції великого поширення набули короткі панцири типу лат, які захищали тулууб воїна до пояса. Для захисту живота воїн використовував спеціальну захисну пов'язку⁵⁹. Саме такі пов'язки нерідко згадуються в «Іліаді»⁶⁰. Ця пов'язка-пояс інколи покривалася металевими пластинками⁶¹. Такі пояси-фартухи доповнювали панцир, що видно з опису сцени бою Іфідамаса з Агамемноном⁶².

«...Ифидамас средь запона, ниже сияющей брони⁶³,
Пику вонзил и на древко налег, уповая на силу.
Тщетно герой напрягался пронзить изукрашенный пояс⁶⁴.
Первое встретив серебро, как свинец изогнулся жало».

⁴⁹ Н. Н. Погребова, Погребения в мавзолее Неаполя Скифского, МИА, № 96, М., 1961, стор. 175.

⁵⁰ Там же, стор. 124.

⁵¹ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Кандидатська дисертація, стор. 232—233.

⁵² Б. Н. Грakov, Скифские погребения на Никопольском курганном поле, МИА, № 115, М., 1962, стор. 36.

⁵³ Б. В. Теков, Раскопки Тлійского могильника в 1960 г., СА, 1963, № 1, стор. 172, рис. I.

⁵⁴ Barnet R. D., Forman W., Assyrische Palastreliefs, Praha, Artia, табл. 116.

⁵⁵ Rodney S. Jong, Discoveries at Gordion 1956, Archaeology, v. 9, N 4, 1956, стор. 267.

⁵⁶ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, стор. 73—77.

⁵⁷ Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стор. 175.

⁵⁸ MAK, VIII, стор. 37—38, табл. XIII, bis.

⁵⁹ Ζωνη θωρηκος. Новий переклад цих фрагментів зроблений професором А. О. Білецьким. Складаю йому щиру подяку.

⁶⁰ Иллада, М., 1960, V, 539; V, 857.

⁶¹ W. Reichel, Homerische Waffen, Wien, 1901, стор. 91.

⁶² Иллада, XI, 234—238.

⁶³ Ζωνη θωρηκος — пояс панцира.

⁶⁴ Ζωστηρ παναιτολος — картатий пояс.

За своїм функціональним призначенням пояс із Щучинки близький до пов'язок (μιτεη) гомерівських греків. Ці пов'язки також доповнювали короткий панцир і не були з ним зв'язані. Але скіфські захисні пояси були більш досконалім доспіхом. Судячи з щучинської знахідки, вони захищали не тільки живіт, а й боки та спину воїна і були дуже схожі з скіфськими панцирами. Захисні пояси скіфського часу

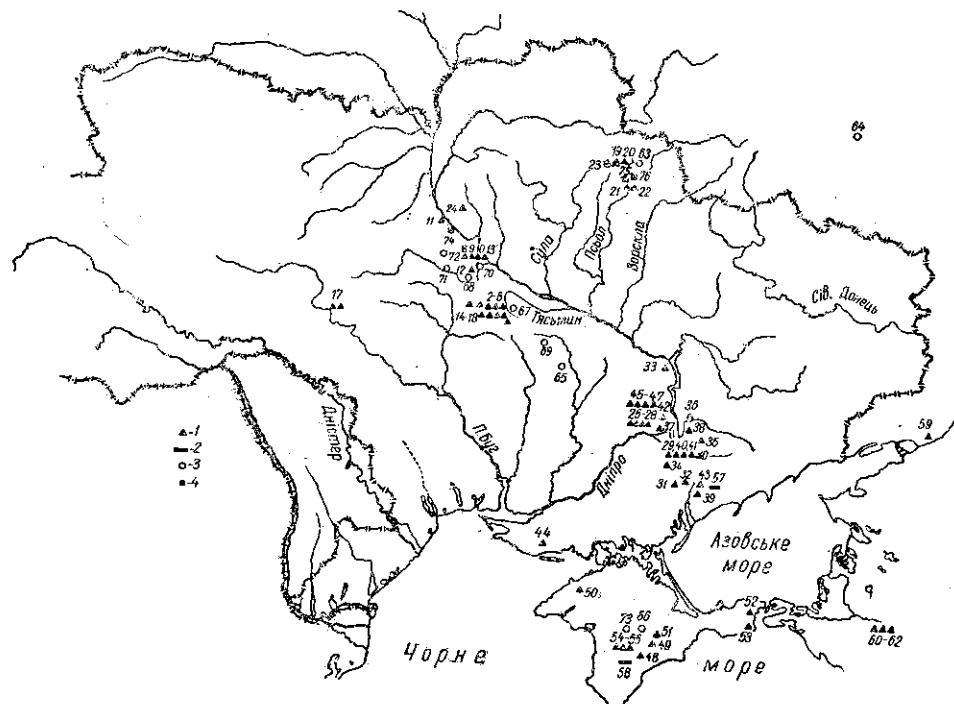

Рис. 10. Карта знахідок бойових поясів (нумерація відповідає нумерації зведення): 1 — португейні пояси з вузьким пластинчастим набором; 2 — пояси з широким пластинчастим набором; 3 — пояси, вкриті фігурними пластинами; 4 — широкі захисні пояси.

генетично не пов'язані з древньогрецькими. Ці пояси, як і вузькі португейні, були, можливо, предметом скіфського озброєння і виникли на території Північного Причорномор'я. У всякому разі, їх походження від панцирів безсумнівне. Можливо, з поясом, подібним до щучинського, зв'язана розповідь Поліена про невдалий замах на амазонку Тіргатао — «пояс Тіргатао відбив удар меча»⁶⁵. Не випадково Ерасістрат відзначає, що «скіфи мають звичай стягувати живіт широкими поясами»⁶⁶.

Бойові пояси були дуже поширені на території Скіфії. Відомо понад 70 знахідок бойових поясів, які зустрічаються по всій Скіфії (рис. 10). Їх немає тільки в курганах Подолії, в басейнах Ворскли і Північного Дінця та в некрополях міст Північного Причорномор'я. Шкіряні пояси з металевим набором, як і панцирі, мечі, списи, лук та стріли, були загальноскіфськими предметами озброєння. За межами Скіфії бойові пояси відомі лише в пам'ятках нижнього Дону та Кубані (станиці Єлизаветинська та Єлісаветівська)⁶⁷.

⁶⁵ ВДИ, 1948, № 2, стор. 219.

⁶⁶ А. П. Мандевіч, О скіфських поясах, стор. 23.

⁶⁷ У Державному Ермітажі серед інвентаря курганів, розкопаних Н. І. Веселовським біля станиці Єлизаветинської (1913—1914 рр.), зберігається кілька фрагментів металевого поясного набору. В коротких звітах автора розкопок не згадується про зна-

Бойові пояси нерідко знаходять у похованнях, де зустрічаються і залишки панцирів (Кірово, Нікопольського району, Мелітопольський курган, Щучинка, Олександрополь, Вовківці та ін.). Кінний воїн у панцирі і поясі зображені на Солохському гребені. Бойові пояси, як і панцирі, були обов'язковою принадлежністю важкоозброєних кінних скіфів-воїнів.

Е. В. ЧЕРНЕНКО

СКИФСКИЕ БОЕВЫЕ ПОЯСА

Резюме

Боевые пояса являются одним из наиболее распространенных видов оборонительного вооружения скифского времени. На территории Скифии их найдено более 70.

По своему функциональному назначению пояса делятся на два типа: портупейные, предназначенные для ношения предметов вооружения, и пояса с ярко выраженным защитными свойствами.

Наибольшее распространение имели кожаные портупейные пояса с металлическим покрытием или без него. В состав металлического набора входили узкие пластины различной формы и размера, срединные и концевые пластины. Среди портупейных поясов выделяется небольшая группа поясов, покрытых длинными пластинами и бляхами, украшенными в зверином стиле.

Широкие защитные пояса не получили большого распространения. Хорошо сохранившийся пояс этого типа был найден в одном из курганов, раскопанных В. В. Хвойкой у Щучинки на Киевщине. Широкие пояса служили дополнением к короткому панцирю. Боевые пояса с металлическим набором возникли на территории Северного Причерноморья в VI, может быть, в конце VII в. до н. э. Самая поздняя находка поясов этого типа датируется концом II — началом I в. до н. э.

Боевые пояса входили в состав вооружения тяжеловооруженных конных скифов-воинов.

хідки поясів у цих курганах. Після смерті Н. І. Веселовського ці матеріали були зміщені з матеріалами з розкопок Солохи. Один пояс, що за інвентарними описами Державного Ермітажу (Ку, 1914, 1/171, 1/59; 1915, 1/81) значиться як пояс з кургана біля станиці Єлизаветинської, А. П. Манцевич умовно віднесла до складу інвентаря Солохи (А. П. Манцевич, О скіфських поясах, стор. 25). Можливо, і цей пояс знайдено не в кургані Солоха, а в одному з курганів біля станиці Єлизаветинської. У всяком разі, на плані бічної могили кургана Солоха, який зробив О. О. Бобринський, пояс не позначенено (Науковий архів ЛОІА, сховище креслень, № 478).

Португальські пояси*

№ п/п	Місце знахдки	Матеріал	Гластиники**				Місце зберігання	Місце видання
			Вузькі		середні	кінцеві		
			довжина	ширина	довжина	ширина		
1 (1)	Ілліні, 493	Бронза	30	7	21	15	ДЕ	ЖРБ, стор. 140—141
2 (4)	Журавка, 401	»	45	6	»	» ***	ІИАК, вып. 14, стор. 18	
3	Журавка, 413	»	»	9	—	—	ІИАК, вып. 14, стор. 37	
4	Журавка, 414	Залізо	21	—	—	—	ІИАК, вып. 17, стор. 78	
5	»	»	»	—	—	—	ІИАК, вып. 17, стор. 84	
6	Журавка, 423	»	»	—	—	—	ІИАК, вып. 14, стор. 41	
7	Новоселів, 4	Бронза	25	4	—	—	Смела, III, стор. 118	
8	Верестняги,	Залізо	89	16	—	—	ЖРБ, стор. 89	
9	Берестяни, 63	Бронза	20	5—8	—	—	Смела, III, стор. 128, табл. XIX, 6	
10	Піщака, 362	»	»	—	—	—	ЖРБ, стор. 124	
11	Ходорів, 423	Бронза	90	14	—	—	Смела, III, стор. 110	
12	Бобриця, 32	»	56	13	—	—	ДЕ	
13	Гримчени	Залізо	53	9—10	—	—	КІМ	
14	Райгород	Бронза	»	—	—	—	КІМ	
15	Пластирське	»	—	—	—	—	КІМ	
16	Пластирське	Залізо	56	13	—	—	КІМ	
17 (2)	Макіївка, 486	Бронза	53	—	—	—	ДЕ	
18	Київська губ.	»	—	—	—	—	Фонд ІААН УРСР	
19	Вовківці, 1	Залізо	—	—	—	—	ДЕ	
20	Вовківці, 2	Бронза	25	8	34	30	ДГС, стор. 106	
21	Роменський пов.	»	52	5—6	56	32	ДГС, стор. 106	
22	Роменський пов.	»	54	5—6	59	31	ДГС, стор. 112	
23	Коровинці	Залізо	60	6	—	—	Фонд ІААН УРСР	
24	Бориспіль, к2, п2	Бронза	83	9—14	—	—	ДЕ	
25 (5)	Чортомлик	»	50	6—7	—	—	Фонд ІААН УРСР	
26 (6)	Чортомлик	»	46	6	—	—	ДЕ	
27 (7)	Чортомлик	»	42	—	—	—	Фонд ІААН УРСР	
28	Чортомлик	Залізо	50	—	—	—	Фонд ІААН УРСР	
29 (9)	Солотча	Бронза	83	—	—	—	Фонд ІААН УРСР	
30	Цимбалка	»	—	—	—	—	Фонд ІААН УРСР	
31	Огуз	Залізо	42	6	—	—	Фонд ІААН УРСР	
32	Дев	Бронза	20	9	—	—	Фонд ІААН УРСР	
33	Башмачка, 3	—	—	—	—	—	ДЕ	

34	M. Лепетиха	Шкіряна основа, бронза Бронза »	45	52	ДІМ Фонди ІААН УРСР	МІА, № 115, стор. 59 АП, т. IX, стор. 53, рис. 12, 6 АП, т. VIII, стор. 64—65
35	Лемешів	Залізо	40	10	МДУ »	МІА, № 115, стор. 59 АП, т. IX, стор. 53, рис. 12, 6 АП, т. VIII, стор. 64—65
36	Новогригорівка	Бронза	65	10	»	МІА, № 115, стор. 59 АП, т. IX, стор. 53, рис. 12, 6 АП, т. VIII, стор. 64—65
37	Нікополь, 5, пох. 2	Бронза	52	10	КІМ	МІА, № 115, стор. 59 АП, т. IX, стор. 53, рис. 12, 6 АП, т. VIII, стор. 64—65
38	Кут, 7, 9, пох. 9	»	4	10	—	МІА, № 115, стор. 59 АП, т. IX, стор. 53, рис. 12, 6 АП, т. VIII, стор. 64—65
39	Актерман	Залізо	45	10	Фонди ІААН УРСР	ДГС, Атлас, табл. X, 37
40	Солоха 15/75, пох. 1	Срібло	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
41	Солоха 15/75, пох. 1	Залізо	39	20	ОАК, 1891, стор. 78 Ростовщев, Скифия и Боспор, стор. 401—402	ДГС, Атлас, табл. X, 37
42	Кірово, 2	Бронза	—	—	ИАДК, стор. 179, рис. 3, б ОАК, 1913—1915, стор. 151	ДГС, Атлас, табл. X, 37
43	Мелітополь	Срібло	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
44	Ново-Володимирівка	Залізо	74	7	ДЕ	ДГС, Атлас, табл. X, 37
45	Олександрополь	Залізо	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
45а	Олександрополь	Бронза	—	—	Фонди ІААН УРСР	ДГС, Атлас, табл. X, 37
46	Олександрополь	Срібло	—	—	»	ДГС, Атлас, табл. X, 37
47	Олександрополь	Бронза	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
48(12)	Галаєвський	Залізо	74	7	ДЕ	ДГС, Атлас, табл. X, 37
49	Маєток Пастака, I	Бронза	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
50	Славне	Залізо	40	10	Фонди ІААН УРСР	ДГС, Атлас, табл. X, 37
51	Радгосп «Красний»	Бронза	83	10	»	ДГС, Атлас, табл. X, 37
52(14)	Куль-Оба	Залізо	56	70	ДЕ	ДГС, Атлас, табл. X, 37
53	Німфей	Бронза	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
54	Неміполь Скіфський, мавзолей, Кам'яна на гробниця	Залізо	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
55	Неміполь Скіфський, мавзолей, пох. I	Бронза	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
56	Неміполь Скіфський, мавзолей, пох. I	»	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
57	Шульгівка	»	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
58	Талаєвський, 6	»	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
59(15)	Синявецьська, 4	»	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
60	Синявецьська, 1914	»	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
61	Слизаветинська, 1913—1914	»	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37
62(13)	Слизаветинська, Пів.	»	—	—	—	ДГС, Атлас, табл. X, 37

* Номери в дужках відповідають нумерації у зведенні, складеному А. П. Манцевич.

Розміри подані у міліметрах.

Пояси, вкриті фігурними блляхами

№ п/п	Місце знахідки	Матеріал зображення	Фігурні блляхи			Місце зберігання	Місце видання
			кіль- кість	зображення	Вузькі пластини та інше		
63	Оксиготній, 1	Золото	Воїн	9		Бронзові гудзики	ДІМ
64	Мастотіно, 2	Бронза	Круглі блляхи	17	Гріфон	Бронзові гудзики	ДЕ
65	Мельгунів	Золото	Орел	2	Гріфон	Бронзові гудзики	»
66	Золотий курган	Бронза	Орел	2	Гріфон	Бронзові пластини	ОАК, вип. 43, стор. 53
67	Журавка, Г	»	»	2	Гріфон	Бронзові пластини	МАР, 31, стор. 17
68	Грищенці, пох. 7	»	»	1	Гріфон	Бронзові пластини	ОАК, вип. 14, стор. 26—27
69	Апостолово	»	Орел	5	Лев (профіль)	Бронзові пластини	МІА, № 113, стор. 146, рис. 2, 4
70	Берестяни, 4	Лев (фас.)	10	Лев (профіль)	2	КІМ	АЛТОР, 1903, № 1, стор. 59
71	Стеблів	»	Розетка	21	Лев (профіль)	КІМ	Смела, III, стор. 97
72	Рижанівка, 4	Золото	Розетка	3	Лев (профіль)	ДМОМ	Смела, II, стор. 140
73	Неаполь Скіфський, мав- золей, пох. IX	Срібло				ім. Пушкіна	МІА, № 96, стор. 143, рис. 19, е

Широкі захисні пояси

№ п/п	Місце знахідки	Матеріал	Пластини			Довгі	Широка	Місце зберігання
			довжина	ширина	довжина			
74	Пущинка	Залізо	30	20	140	10	20	КІМ
75	Роменський пов.	»	Понад 15	10	Понад 60	»	10	»
76	Роменський пов.	»						»

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

КЕРАМІКА БІЛОГРУДІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (За матеріалами розкопок біля с. Собківка)

Пізній період бронзового віку в лісостеповій частині Правобережної України характеризується білогрудівською культурою. Вона має велике значення у вирішенні таких важливих історичних питань, як з'ясування етнічного складу стародавнього населення України в передскіфський час і формування різних племен, що увійшли до складу Скіфії. Отже, не дивно, що білогрудівська культура уже давно привертає до себе увагу багатьох дослідників бронзового і раннього залишного віку¹.

Однак, незважаючи на те, що білогрудівська культура вже міцно ввійшла в культурно-історичні характеристики бронзового віку України, вона ще й досі лишається недостатньо дослідженою. Мало розкопано білогрудівських поселень, майже невідомий поховальний обряд, недостатньо вивчені знаряддя праці, особливо металеві вироби. Однією з головних категорій речових залишків для характеристики білогрудівської культури може бути кераміка. Проте праці, спеціально присвячені білогрудівській кераміці, ще немає.

Дана стаття має на меті до деякої міри заповнити цю прогалину за рахунок публікації матеріалів з розкопок біля с. Собківки, Уманського району, Черкаської області, які становлять поки що найбільшу колекцію білогрудівської кераміки². Крім того, наскільки можливо, залучені також матеріали давніх розкопок П. П. Курінного, який у 1924—1925 рр. досліджував 17 білогрудівських зольників у тому ж Уманському районі — в селах Піківці, Білогрудівському лісі, Краснопілці-Чернявці, Бережнівці і т. д.³

Враховані також матеріали з розкопок О. І. Тереножкіна, який досліджував два зольники в с. Синиччин ліс, Уманського району⁴, а також неопублікований матеріал, зібраний в селах поблизу Умані, який зберігається в Уманському музеї.

¹ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском правобережье, К., 1961.

² С. С. Березанска, Г. Т. Титенко, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 119; іх же, Поселение белогрудовской культуры в с. Собковка, КСИА, № 1, К., 1954.

³ Коротке повідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925, К., 1926, стор. 72—74; Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1926, К., 1927, стор. 75—83, 170—173. Значна частина матеріалів загинула під час Великої Вітчизняної війни.

⁴ О. И. Тереножкин, Поселения белогрудівского типа біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 182—191.

Таким чином, використані всі доступні матеріали, які характеризують білогрудівську культуру на Уманщині.

Виходячи з великої кількості поширених тут пам'яток, можна вважати, що Уманщина була одним з центральних районів поширення цієї культури, і тому уманські матеріали, в якій мірі, можуть бути еталоном для характеристики білогрудівської кераміки в цілому.

Кераміка, виявлена в усіх названих пунктах, однотипна, одночасова, а тому і може бути описана разом. Серед матеріалів Собківського поселення основну масу становить кухонна кераміка і майже зовсім відсутні мініатюрні посудини та інші глиняні вироби ритуального призначення, які так широко зустрічалися у зольниках Собківки та в інших місцях. Кераміка із зольників дуже фрагментована; частково це, очевидно, слід пояснювати тим, що посуд туди потрапляв уже розбитий. Природно, що такий стан матеріалу утруднює реставрацію та реконструкцію її форм.

Уманський район дуже багатий на запаси глини, придатної для виготовлення посуду. Вона тут виходить майже на поверхню, і добування її не становить великих труднощів. У деяких місцях глина на місці перемішана з дрібно-зернистим гранітом і утворює вже готовий матеріал для виготовлення посуду. Близько 80% білогрудівської кераміки виготовлено із глини з домішкою товченого граніту червоного, чорного і білого кольору. Решта посуду має домішку товченої черепашки, тальку і слюди.

Весь посуд зроблений вручну; застосовувалася звичайна для епохи бронзи стрічкова техніка. Денця здебільшого виготовлялись окремо, а вже на готовому денці проходив процес формування корпусу. Поверхня посуду, особливо зовнішня, як правило, добре загладжена. Проте нерідко серед кухонних горщиків трапляються і такі, що мають дуже шорстку поверхню.

Частина посуду має лощену поверхню; лощіння, очевидно, провадилося за допомогою великих річкових гальок. Кілька екземплярів таких «лощил» знайдено в культурному шарі білогрудівських зольників. Більшість з них — це круглі або овальні гальки, зашліфовані з одного або кількох боків. Одні з них лише злегка зашліфовані, а інші — стерти майже до половини. Іноді замість гальок використовувались звичайні річкові камені з плоским сколом.

Посуд має лощіння різної інтенсивності. Зустрічаються посудини, залощені так, що їх навіть важко відрізнити від посуду, покритого лаком. Проте здебільшого — це лощіння поганої якості, не бліскуче, а матове. Колір лощених посудин рудувато-коричневий або сірий. Інколи, особливо у мисок, залощена тільки зовнішня сторона, внутрішня лише злегка загладжена.

За призначенням посуд можна розподілити на три групи: кухонний, столовий і ритуальний.

I. Кухонний посуд

Кухонний посуд переважає в білогрудівській кераміці. Його легко відріznити від столового. Він звичайно великих розмірів і порівняно поганої якості. Крім того, він, як правило, бідно орнаментований і ніколи не буває залощеним. На деяких фрагментах кухонного посуду збереглася закопченість. Серед кухонної кераміки виділяються чотири типи посуду: тюльпаноподібні горщики, банки, миски-жаровні й посудини з дірками.

1. Тюльпаноподібні посудини становлять понад 50% усієї білогрудівської кераміки. Горщики цього типу можна розподілити

на дві групи А і Б. Посудини групи «А» мають більш правильну і витриману форму; як правило, вони великих розмірів (в середньому їх висота — від 30 до 40 см, діаметр вінець — 30—35 см, діаметр денець — 15—18 см). Такі горщики мають стінки, що плавно розширяються догори, і широко відігнуті вінця. Краї вінця або злегка потовщені, або

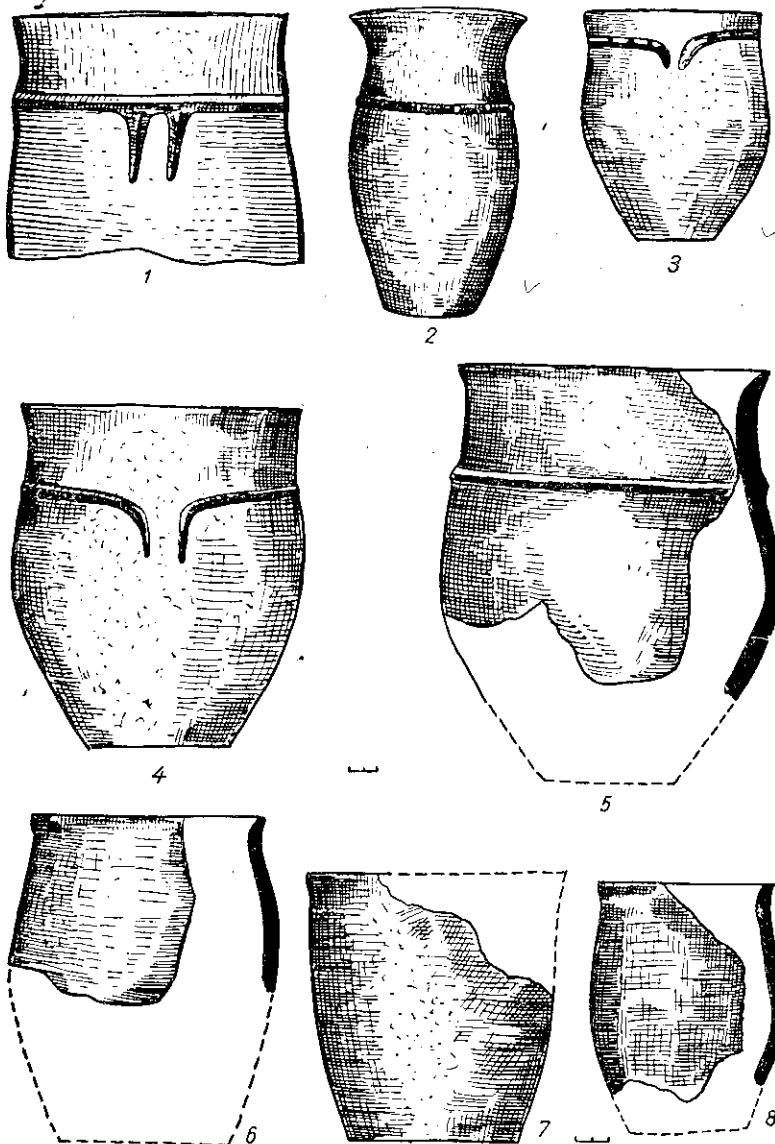

Рис. 1. Горщики:
1—5 — тюльпаноподібні; 6—8 — баночні.

ж, навпаки, звужені і загострені. Денця таких посудин звичайно оформлені у вигляді невеликого піддона з закрайкою. Винятком є посуд, стінки якого плавно, без рубця, переходят у дно; всередині денця злегка опуклі (рис. 2, 1).

Тюльпаноподібні посудини групи «Б» звичайно менших розмірів, мають більш тонкі стінки і також тонке, гладке дно без закрайки. Корпус їх менш профільований, вінця слабо відігнуті. Діаметр дна і

діаметр вінець майже однакові. Вінця рівно, не розширюючись, піднімаються доверху і мають «комірець» або ж відігнуті під прямим кутом (рис. 2, 2).

Тюльпаноподібні посудини обох груп орнаментовані валиком, наліпленим під вінцями. Зустрічаються валики двох видів — гладенькі і розчленовані. Посуд групи «А» частіше прикрашений гладеньким тонким, трикутним в розрізі валиком, який проходить не під вінцями, а

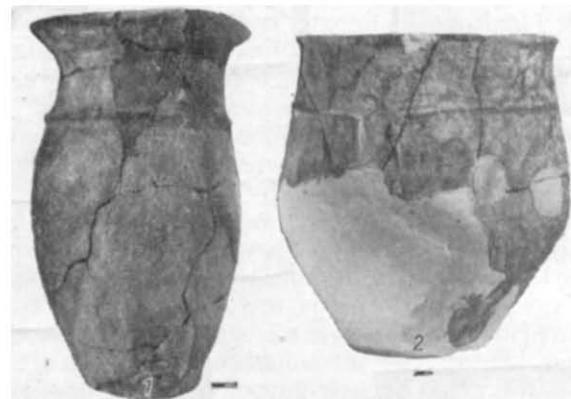

Рис. 2. Тюльпаноподібні горщики типу А та Б.

дещо нижче, в тому місці корпусу, де стінки мають незначний вигин і злегка розширяються. Кінці валиків або зімкнуті або загнуті і опущені донизу. Вихід випадках, коли валик розчленований, це членування зроблено пальцями вдавленнями.

Посуд групи «Б» в одинаковій мірі орнаментований гладенькими і розчленованими валиками. Проте цей тип посуду має менш старанно зроблені валики, більш плоскі, широкі і товсті. Валики на посуді групи «Б» знаходяться звичайно на 3—5 см нижче вінця.

Деякі тюльпаноподібні посудини орнаментовані не одним, а кількома (двома або трьома) валиками, які іноді сполучені між собою відрізками таких же валиків або ж оздоблені «бахромою» з цих відрізків, що відходять в той або інший бік (рис. 3).

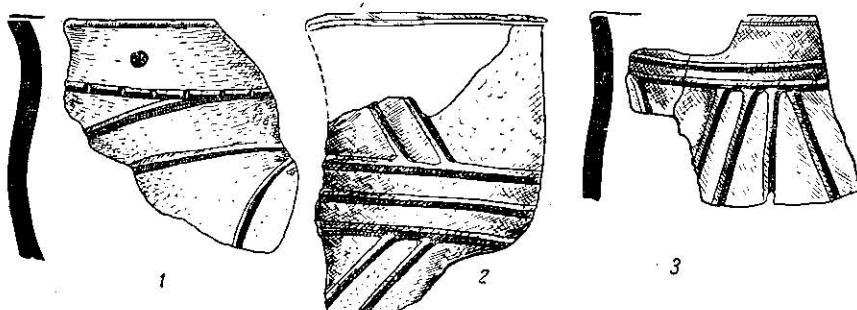

Рис. 3. Системи орнаменту на тюльпаноподібному посуді.

Знайдено тільки один фрагмент тюльпаноподібної посудини, вінця якої оздоблені наскрізними проколами.

2. Баночні посудини серед кухонної білогрудівської кераміки становлять незначну, але чітко виражену групу. На протилежність тюльпаноподібному посуду вони звичайно невеликі; їх середні розміри: висота 10—12 см, діаметр дна 6—7 см, вінець — 7—8 см. Лише деякі екземпляри великих розмірів (висотою до 15—16 см). Здебільшого

баночні посудини мають тонкі і погано загладжені стінки. Інколи шорсткість або точніше нерівність зовнішньої поверхні їх настільки помітна, що здається зробленою навмисно (рис. 4).

Корпус таких посудин звичайно майже циліндричний, інколи в середній частині трохи опуклий. Деякі з посудин мають дещо звужену шийку і відігнуті назовні, трохи потовщені вінця. Денця плавно, без уступу, переходят у стінки або (як у тюльпаноподібних посудин) відокремлені від стінок невеличкою закраїнкою (рис. 1, 6, 8).

Баночні посудини майже ніколи не бувають орнаментовані. Тільки деякі фрагменти прикрашені під вінцями смugoю пальцьових вдавлень.

3. Миски-жаровні. В нашому розпорядженні є незначна кількість фрагментів посудин, які, найімовірніше, можна назвати жаровнями. Глина, з якої вони виготовлені, погано переміщана, грудкувата і містить значні домішки зерен крупнотовченого граніту. Ці посудини світлого, рожевого і бруд-

Рис. 4. Баночний торщик.

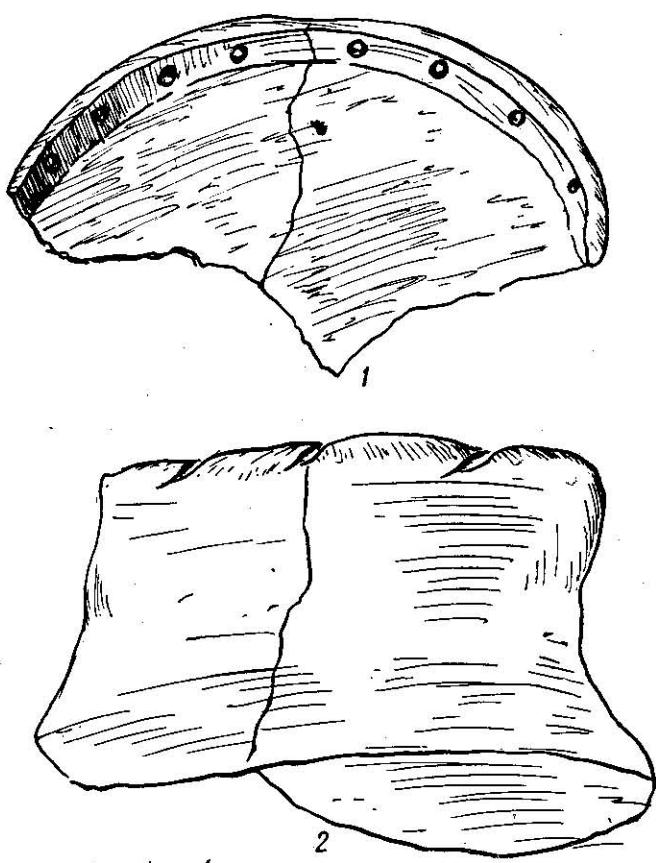

Рис. 5. Миски-жаровні.

но-білого кольору мають дуже сильний випал. За формою вони нагадують плоскі миски овальної або круглої форми. Їх головною особливістю є дуже товсте рівне дно, а також невисокі (до 2—3 см) прямі стінки-бортики. Здебільшого такі миски не орнаментовані. Виняток становлять дві миски-жаровні, знайдені в с. Собківці. По краю однієї з них проходить смуга дрібних наскрізних проколів, вінця другої орнаментовані глибокими нігтевими вдавленнями. Розміри першої: висота 3 см, діаметр 10 см (рис. 5, 1); другої — висота 6 см, діаметр 15 см (рис. 5, 2).

4. Посуд з дірками. Серед білогрудівської кераміки є невелика, але дуже характерна група посудин, стінки, а іноді і денця яких мають багато дірочок. За формою ці посудини поділяються на дві групи.

До першої, більш численної, відносяться посудини пляшкоподібної форми з вузькою, більш-менш високою шийкою і витягнутим конічним корпусом. Такі посудини або зовсім без дна, або мають у денцях широкі круглі отвори. Вінця часто бувають оперезані товстими наліпними валиками. Іноді замість валика по вінцях проходить одна або кілька поперечних смуг. Маленькі круглі дірочки нанесені ззовні, від чого всередині зберігаються залишки вдавленої глини. Середні розміри таких посудин: висота 16—17 см, діаметр основи 8—9 см (рис. 6). До другої групи відносяться дві посудини. Одна з них має вигляд невеликої банки (висота 8 см, діаметр дна 6 см) із стінками, що злегка розширяються догори, та плоским дном, в центрі якого знаходиться круглий отвір. Стінки так, як і в пляшкоподібних посудинах,

цільно вкриті дірками (рис. 7). Друга посудина має короткі, рівні, вертикально поставлені стінки і широке плоске дно (висота 3 см, діаметр 7 см). Дно її вкрите круглими дірочками. В стінках таких дірочек немає (рис. 7, 3).

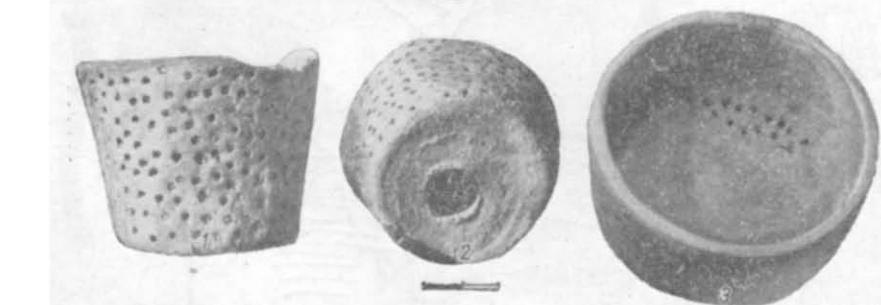

Рис. 6. Горщик пляшкоподібної форми з дірками.

Про призначення посудин з дірками існують різні міркування. Одні дослідники вважають їх пристосуванням для переробки молочних продуктів, інші вбачають в них курильниці і жаровні. Скоріше за все, білогрудівський посуд з дірочками використовувався як жаровні. На користь такого припущення свідчить їх задимленість і сильний випал.

II. Столовий посуд

Білогрудівський столовий посуд дуже доброї якості. Значна його частина залощена, решта — старанно загладжена. Багато посудин мають орнамент. Серед столового посуду виділяються три основні типи: миски, черпаки, кубки. Є кілька випадкових, нехарактерних форм.

1. **Миски.** Серед столового білогрудівського посуду значне місце займають миски. Вони завжди старанно виготовлені, мають добре загладжену поверхню, чимало з них залощені з одного чи з обох боків. У тому випадку, коли залощенім є тільки один бік, інший добре загладжений. Численні фрагменти дають підставу говорити про дві основні форми мисок: шоломоподібну та напівсферичну.

В кількісному відношенні переважають миски першого типу. Здебільшого це великі глибокі посудини висотою 10—15 см, діаметром 30—40 см. Стінки таких мисок спочатку плавно піднімаються догори, а потім, злегка загинаючись всередину, широко розкриваються назовні. Ця форма має багато варіантів; одні миски, більш глибокі, нагадують вази, інші, більш плоскі, мають низький напівсферичний корпус і широкі, дуже відігнуті назовні вінця. Кілька шоломоподібних мисок мають дуже невеликі розміри, але і в цьому випадку вони повністю зберігають характерні риси більш великих екземплярів (рис. 8, 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9).

Більшість шоломоподібних мисок не орнаментована. І лише на кількох є оздоблення у вигляді видовжених наліпів, поодиноких чи розташованих уступами по два.

Миски другого типу за формою близькі до напівсферичних. Виходячи з кількості фрагментів, слід вважати, що їх було менше, ніж шоломоподібних. Переважно це миски середніх і малих розмірів (діаметром 18—24 см і висотою 8—10 см). Стінки таких мисок плавно розширяються догори і мають загнуті всередину вінця. Краї вінець рівно зрізані або ж загострені. І тільки одна з мисок має дуже потовщені вінця, кінці яких лише трохи загнуті всередину. Поверхня напівсферичних мисок, як внутрішня, так і зовнішня, звичайно добре загладжена, але не залощена. Миски цього типу орнаменту не мають.

2. **Черпаки.** В комплексі білогрудівського посуду черпаки становлять окрему групу. Як правило, вони виготовлені дуже старанно із глини з незначною домішкою піску або товченого граніту. Всі черпаки добре випалені і завжди залощені. За формою вони поділяються на дві групи.

Перша група більш численна. Більшість черпаків цієї групи має майже однакові розміри. Найбільша ширина корпусу (10—12 см) завжди більша, ніж його висота, яка досягає в середньому 6—8 см. Черпаки мають низький округлий корпус і порівняно коротку шийку. Вінця звичайно загострені і завжди трохи відігнуті назовні. Денця маленькі, частіше рівні, а інколи в центрі трохиувігнуті всередину. Ручки черпаків овальні, округлі, нерідко майже плоскі в розрізі, завжди виступають на 2—2,5 см над краєм вінець (рис. 9, 1, 3, 7).

До другої групи відносяться черпаки грушоподібної форми. Вони більші, їх висота і максимальний діаметр корпусу приблизно однакові (8—10 см). Ці черпаки мають витягнуту, трохи звужену в верхній частині шийку і більш або менш низький округлий корпус, який розширюється донизу. Вінця злегка відігнуті назовні і трохи підняті в тому місці, де до них прикріплена ручка. У таких черпаків ручки неширокі, петельчастої форми, округлі або ж плоскі в розрізі. Звичайно вони досить високо виступають над краями вінець (рис. 9, 2, 4, 8).

Трапився лише один черпак з петельчастою ручкою, верхній кінець якої розташований на одному рівні з краєм вінець. Цей екземпляр від-

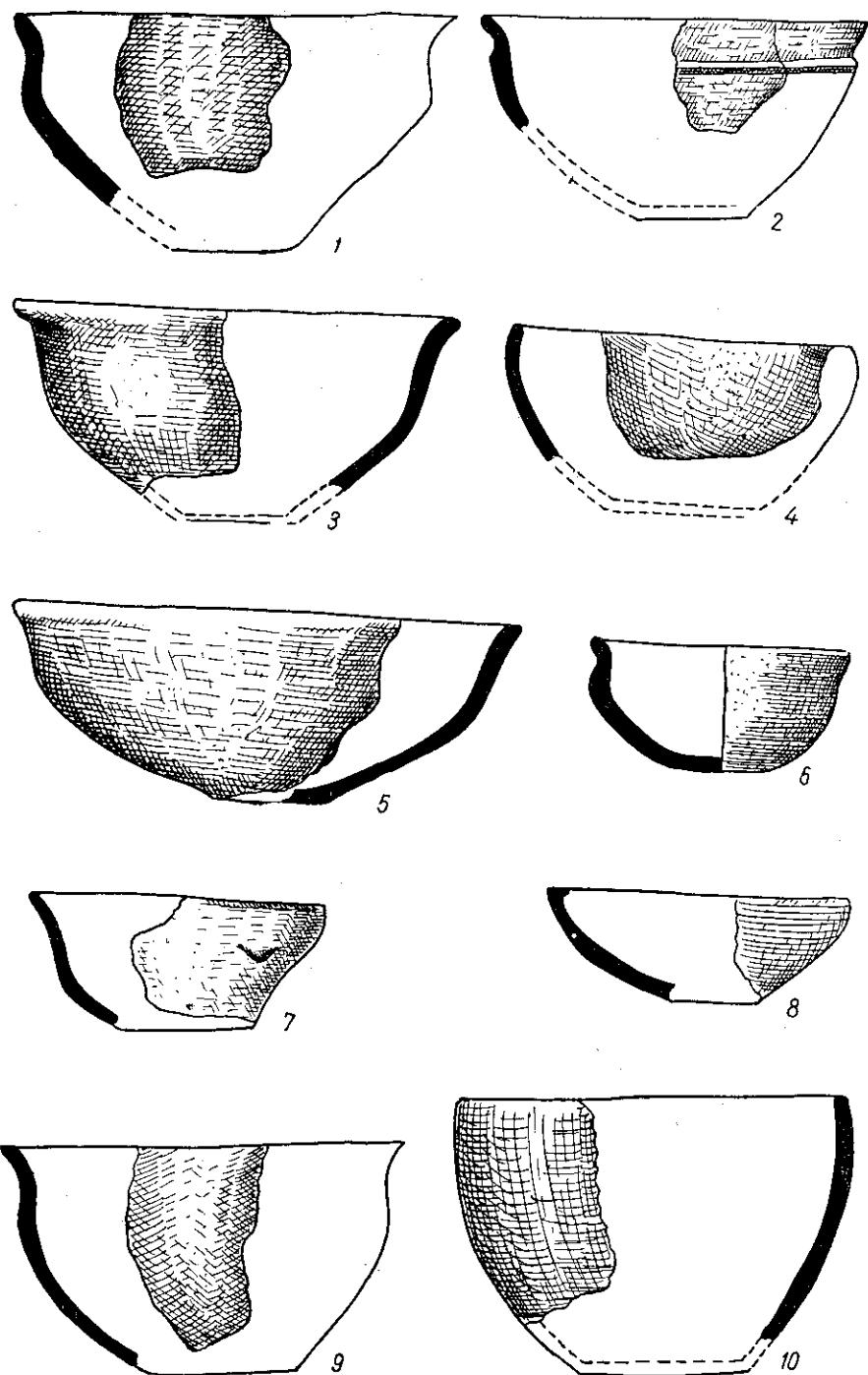

Рис. 8. Миски.

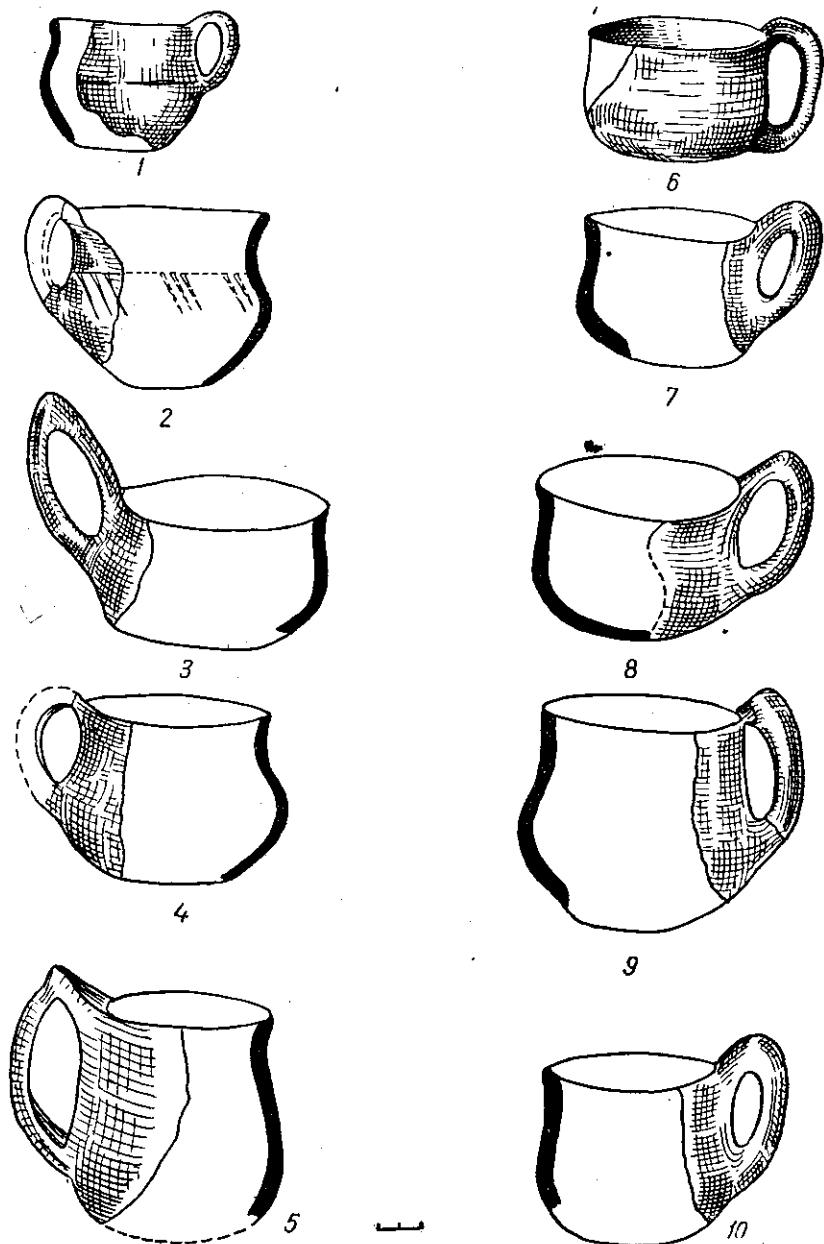

Рис. 9. Черпаки.

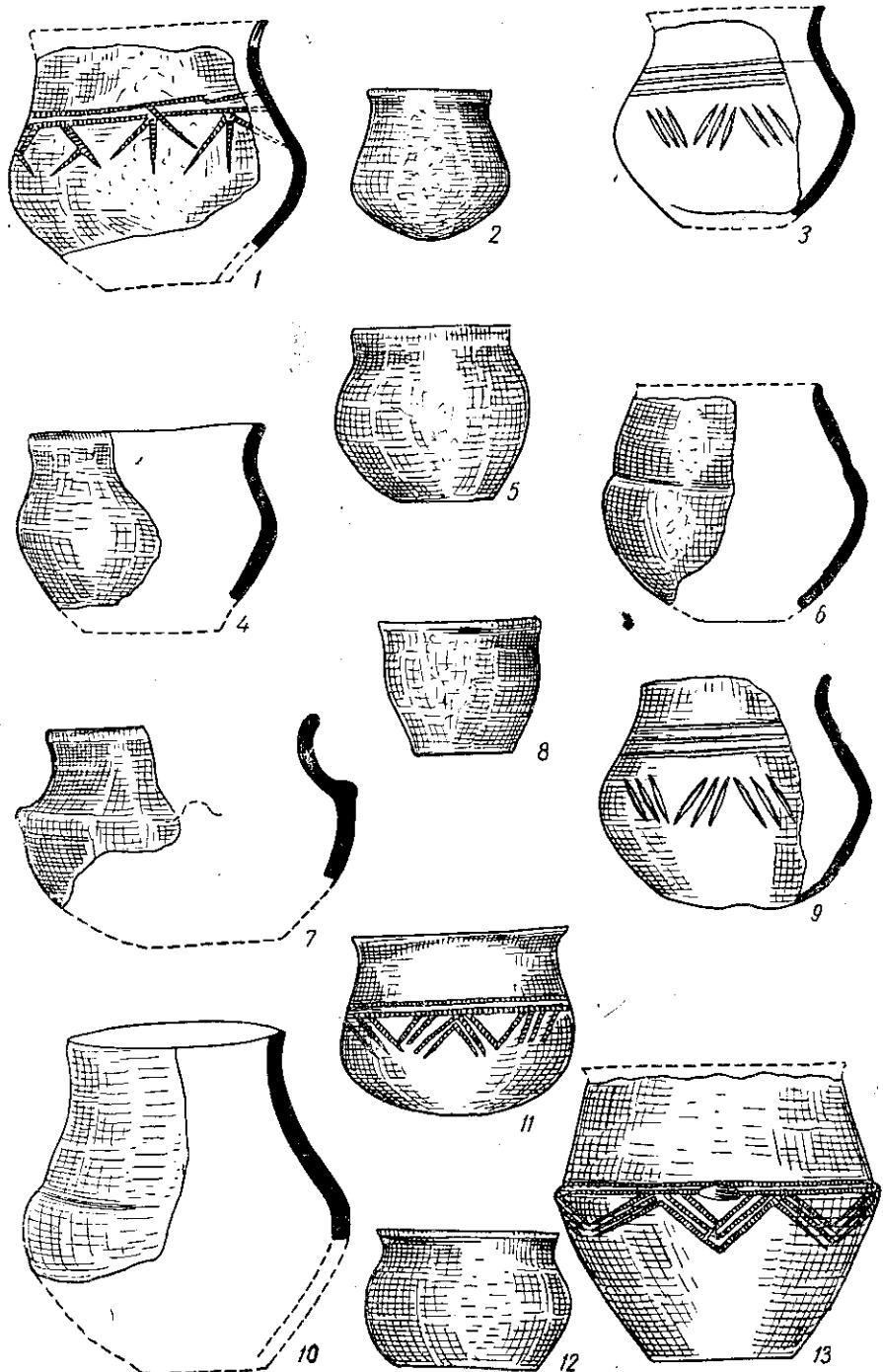

Рис. 10. Кубки.

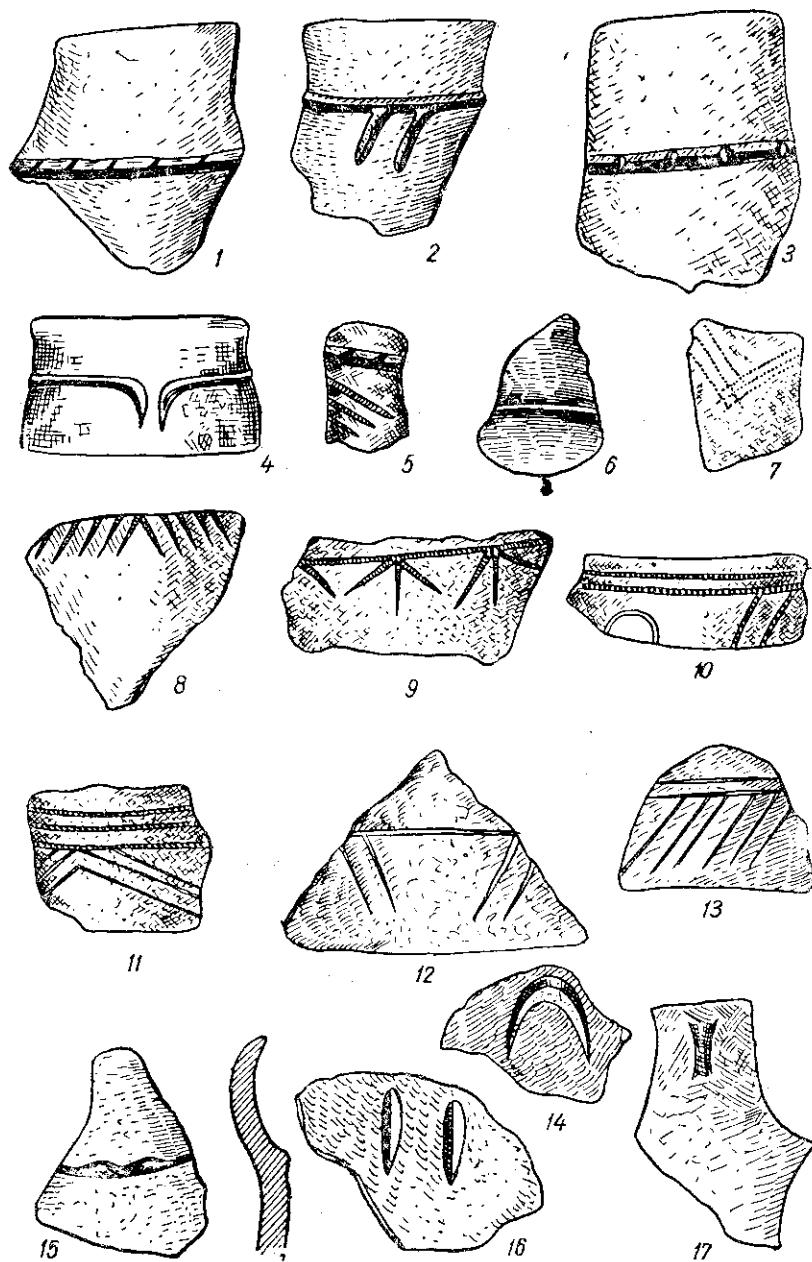

Рис. 11. Типи орнаменту на посуді.

різняється від решти черпаків і за іншими ознаками; він значно менших розмірів (висота 4 см, діаметр 7,5 см), має прямі непрофільовані стінки і широке плоске дно (рис. 9, 6).

Більшість черпаків не орнаментована. Знайдено тільки один фрагмент черпака, оздоблений кількома прокресленими смугами, які, очевидно, оперізували корпус посудини біля шийки.

3. Кубки. Ціла серія посудин може бути об'єднана цією назвою, незважаючи на деяку різницю в їх формі і орнаментації. Всі кубки мають порівняно невеликі розміри. Звичайно вони тонкостінні, старан-

Рис. 12. Кубок.

но оброблені, добре залощені. Більшість їх орнаментована. Дещо узагальнюючи, їх можна розподілити на дві групи. До першої, найбільш численної, слід віднести приземкуваті кубки з маленькими денцями, короткою і слабовираженою шийкою, а також маленькими, відігнутими назовні вінцями. Іх середні розміри: висота 7—10 см, найбільший діаметр 10—12 см. Виділяються і кубки з більш профільованим корпусом, які за формую дуже близькі до черпаків без ручок. Сюди відносяться кубки великих розмірів з витягнутим конічним корпусом, який плавно переходить в шийку, і більш широким плоским дном (рис. 10, 1, 3, 4, 5, 8, 9).

Друга група білогрудівських кубків має біконічну форму. Перегин зустрічається посередині, у верхній або здебільшого у нижній частині корпусу. Деякі кубки цієї групи мають приземкувату і округлу нижню частину, а верхня, відокремлена від нижньої різким перегином, плавно переходить в досить високу конічну шийку. Вінця у таких кубків звичайно трохи відігнуті назовні і рівно зрізані. Денця маленькі і не мають закрайок. Середня висота таких кубків 8—9 см. Висота верхньої частини становить $\frac{2}{3}$ загальної висоти посудини. Діаметр вінець 7—8 см, діаметр dna 3—4 см.

Кубки обох груп орнаментовані. В тих випадках, коли на корпусі кубків є перегин, він, як правило, підкреслений або тонкою прокресленою, або широкою прогладженою смugoю (рис. 10, 6, 13). Крім цього, на місці перегину корпусу нерідко бувають маленькі виступи сосковидної форми, розташовані по одному або по два (рис. 10, 7, 13).

Здебільшого кубки орнаментовані зубчастим штампом. Система орнаментації одноманітна і схематична: корпус посудини в місці переходу до шийки оперізаний однією або кількома рядами паралельних

смуг, від яких опускається бахрома нанесених зубчастим штампом ко-
сих і прямих рисочок, які утворюють трикутники або інші, як правило, геометричні фігури (рис. 11). Один кубок орнаментований широкими прогладженими смугами, які нагадують канелюри. Виявлено чотири фрагменти кубків, орнаментованих зубчастим штампом, в заповненій відбитків якого була біла паста (рис. 12).

III. Ритуальний посуд

До цієї групи відносяться мініатюрні посудини, які в білогрудівській кераміці становлять велику і окрему групу. Від звичайних посудин вони відрізняються не тільки розмірами, а й складом глиняного тіста, кольором і випалом.

Мініатюрні посудини були виявлені, головним чином, в зольниках; на поселенні їх кількість дуже незначна. Глина, з якої зроблені мініатюрні посудини, зовсім не має домішок, добре промішана. Колір посудин звичайно світло-жовтий або блідо-рожевий. Вони завжди мають добрий випал. Лощені мініатюрні посудини не зустрічалися.

Здебільшого мініатюрні посудини виявлені у фрагментованому виді. Проте збереглась і досить велика кількість цілих посудин.

В основному мініатюрні посудини повторюють найбільш поширені типи господарської кераміки. Проте в невеликій кількості зустрічаються і такі форми, які невідомі серед посуду звичайних розмірів. Мініатюрні посудини за формою поділяються на три основні групи.

Першу, найбільш значну, групу становлять посудини з широко відігнутими вінцями, які нагадують тюльпаноподібні горщики. Висота їх 3—4 см. Діаметр вінець і денець приблизно одинаковий (3—3,5 см). Вінця рівні або злегка відтягнуті і звужені дно, на якому помітні сліди від пальців, порівняно товсте. Внутрішня поверхня звичайно старанно загладжена, зовнішня — більш шорстка (рис. 13).

Близькі до описаної форми мініатюрні посудини таких же розмірів, але з стінками, які конічно розширяються догори, і мають край, відігнуті назовні. Сюди ж слід віднести мініатюрні посудини баночкої форми з витягнутим корпусом і ледве наміченою шийкою.

Другу за кількістю групу становлять мініатюрні посудини у виді глибоких мисочок. Розміри їх різні, в середньому вони діаметром 4—6 см, висотою 3—5 см. Дно таких посудин плавно переходить у стінки, які, розширюючись, піднімаються догори. До цієї ж групи треба віднести і велику кількість посудинок дуже малих розмірів, які за форму і розміром нагадують наперстки (рис. 13).

До третьої групи належать посудини більш складних форм, які відзначаються старанністю обробки і зустрічаються значно рідше. Ці посудини мають форму кубків з профільованими стінками і дуже відігнутими вінцями. Розміри таких кубків дуже малі: висота 3—3,5 см, діаметр 2—2,2 см.

Кілька мініатюрних посудин не можна віднести до жодної з названих груп. Це, наприклад, маленька мисочка із світло- рожевої глини з дуже товстим дном і короткими прямими стінками. Край стінок горизонтально зрізані, а на внутрішній стороні денця є опуклість (рис. 13).

Виділяється також мініатюрна посудина порівняно великих розмірів з відламаними краями вінець, яка за формую нагадує кубок. Вона має високий піддон, яйцеподібний корпус з опуклими стінками і пряму низьку шийку. Глина, з якої виліплений кубок, містить сліди випалених зерен, скоріше за все, проса. На опуклих плічках посудини ще по сирій глині прокреслено неглибокими смугами: знак у вигляді літери V, квадратик, коротка зигзагоподібна смужка, три коротких горизонтальних і чотири вертикальні смужки. Це, очевидно, якась піктограма, що вказує на культове призначення посудини.

IV. Інші вироби з глини

На поселенні біля с. Собківки і особливо в зольниках, крім посуду, виявлено велика кількість інших предметів, виготовлених з глини. До них належать прясла, фігурки тварин, птахів, глиняні коржики, хлібці, котушки і деякі вироби, призначення яких не завжди зрозуміле.

1. Прясла. Так, до деякої міри, можна назвати групу округлих глиняних виробів з отвором в центрі. Навряд чи всі вони мали безпо-

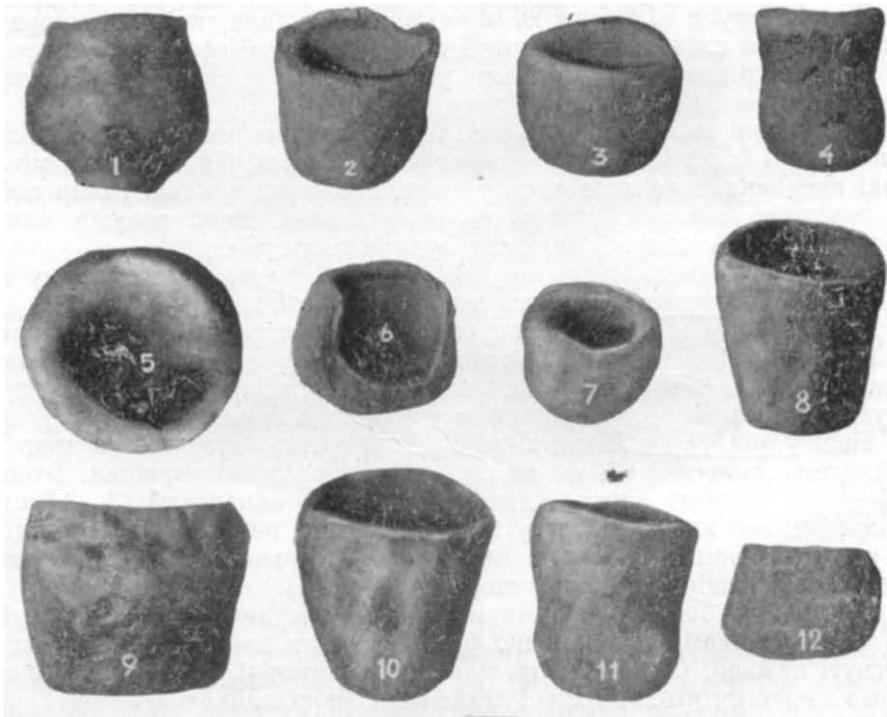

Рис. 13. Мініатюрні посудини.

середнє відношення до ткацтва. Багато з них ні за розмірами, ні за якістю виготовлення не могли використовуватися для цієї мети і скоріше за все імітували прясла. Всі вироби цього типу можуть бути поділені на дві групи.

До першої групи, яка становить дуже незначну кількість, належать прясла звичайних розмірів і доброї обробки. Найбільш поширені серед них прясла овальної і біконічної форми із сплющеними або заокругленими краями. Їх середні розміри: діаметр 4 см, висота 1,5 см. Ці прясла виготовлені із звичайної для білогрудівської кераміки глини, яка має домішки піску і зерен кварцу. Поверхня завжди добре загладжена.

Другу групу становлять прясловидні вироби, виготовлені, як і мініатюрні посудини, з відмученої глини, яка не має домішок. Від прясел першої групи вони відрізняються також і меншими розмірами. За формулою ці прясла дуже різноманітні: круглі, конічні, біконічні, плоскі і т. д. Багато з них асиметричні і недбайливо оброблені. До цієї ж групи треба віднести глиняні котушки, вироби у вигляді коліщат з втулкою. Звичайні глиняні кульки з вузьким наскрізним отвором у центрі, можливо, служили намистинами (рис. 14).

2. Глиняні коржики, хлібці і зерна. Особливу групу становлять маленькі плоскі коржики і лінзовидні «хлібці». Розміри цих

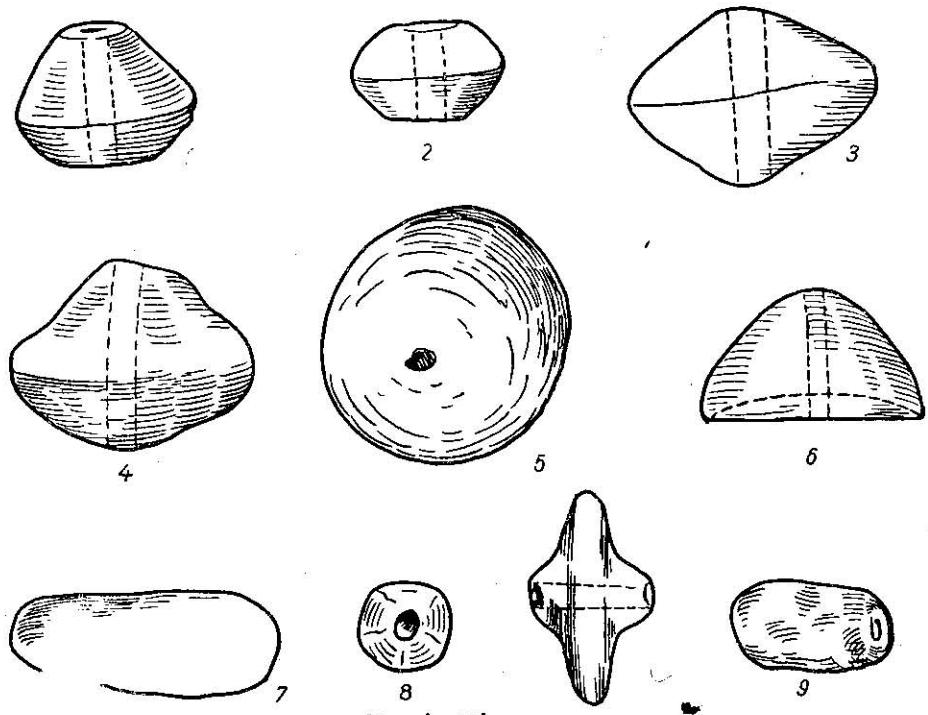

Рис. 14. Прясла і пряслоподібні знаряддя.

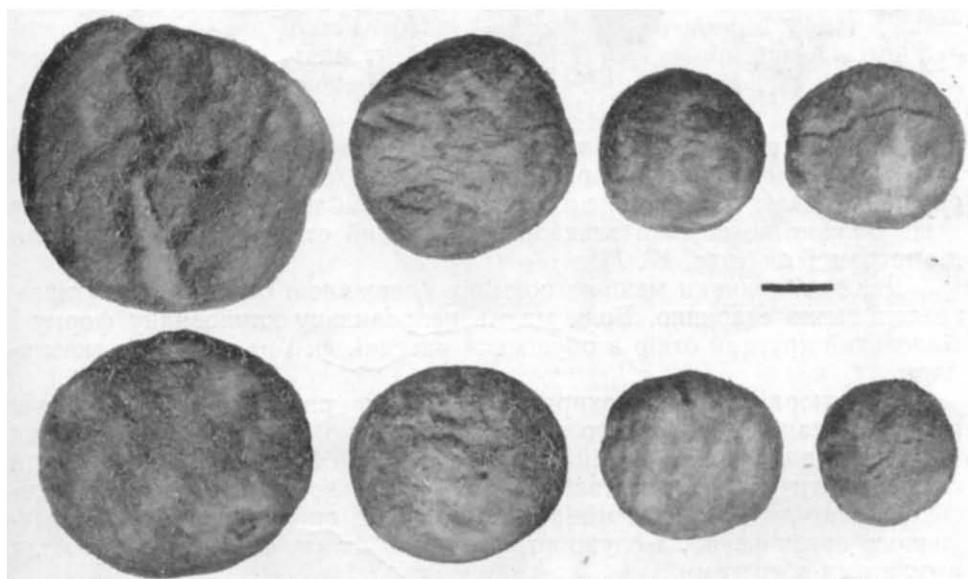

Рис. 15. Глиняні коржики та хлібці.

виробів досить різноманітні: діаметром від 1,5 до 3 см і висотою від 3 до 3,5 см. Виготовлені вони з такої ж глини, як і мініатюрні посудини і частина прясел; глина завжди добре відмучена і без домішок. Колір цих виробів білий, світло-сірий або цегляний. Створюється враження, що вони протягом тривалого часу знаходились у вогні (рис. 15). Серед довоєнних фотографій білогрудівських матеріалів зберігся знімок, на

якому зображені гляняні зерна. Це 16 маленьких, добре загладжених грудочок глини довжиною 1,5—2 см, неправильної видовженої форми із загостреним одним і більш сплющеним другим кінцем. На деяких екземплярах помітні поздовжні жолобки, які розділяють корпус на дві половинки. В цілому за зовнішнім виглядом вони дуже нагадують великі зерна ячменю або пшениці (рис. 16).

3. Гляняні сокирки. Серед глянняних виробів знаходяться три мініатюрні сокирки. Вони виготовлені із звичайної глини з доміш-

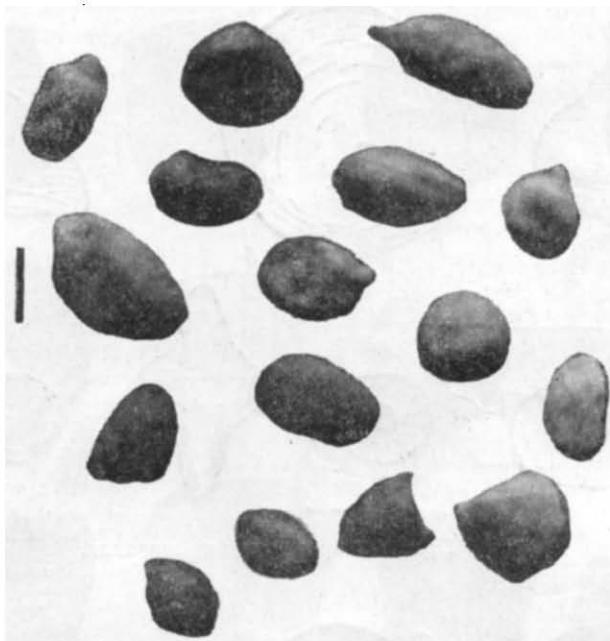

Рис. 16. Гляняні зерна.

кою піску і слюди. Найбільша з них (довжиною 6,5 см, шириною 9,5 см) має клиновидну форму, пряме лезо і слабо виділений циліндричний обушок. Для кріплення рукоятки приблизно в центрі сокирки дещо більше до обушка знаходитьться круглий отвір правильної форми діаметром 1 см (рис. 17, I).

Дві інші сокирки менших розмірів (довжиною близько 4 см) виготовлені менш старанно. Вони мають неправильну клиновидну форму і маленький круглий отвір в обушковій частині, як і на першому екземплярі.

Мініатюрні глянняні сокирки знайдені на ряді пам'яток як більш раннього, так і синхронного з білогрудівською культурою часу. Вони відомі в трипільській і ямній культурах. З найбільш близьких аналогій слід назвати сокирку, виявлену на Суботівському поселенні чорноліської культури⁵. Глянняні мініатюрні сокирки, природно, не мали практичного призначення, а служили культовим цілям, скоріше за все були амулетами-оберегами.

4. Глянняні фігурки тварин і птахів. Серед глянняних виробів уманських зольників виявлено сім зооморфних статуеток. Шість з них зображують тварин і одна — птаха. Всі фігурки виготовлені з добре відмученої глини без домішок, мають білий або рожевий колір. На одній з них помітні сліди рожевого ангобу. Всі статуетки виготовлені недбайливо, досить схематично, без проробки деталей. Передані лише

⁵ А. И. Тереножкин, Пред斯基фский период на Днепровском правобережье, стор. 72, рис. 47.

загальні контури зображені фігурки і підсилені окремі, найбільш характерні риси. Складається враження, що вони виготовлені насіпіх для короткочасного, можливо, навіть одноразового використання. Статуетки добре випалені, на деяких ясно помітні сліди перебування у вогні. Всі вони приблизно одинакові за розміром (довжиною 5—6 см). Товщина фігурок непропорціонально велика і в середньому становить 2—2,5 см. З шести фігурок тварин досить чітко визначаються два бички і двоє коней. Бички визначаються завдяки рогам, оформленім у вигля-

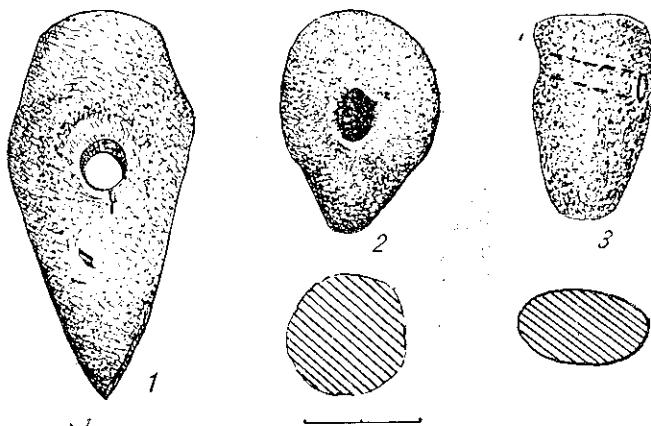

Рис. 17. Мініатюрні сокирки з глини.

ді злегка нахилених один до одного конічних потовщень, а також підгруддю, що звисає. Фігурки коней характеризує видовжений, порівняно стрункий тулууб і довга, тонка, вигнута шия з маленькою головою. Дві інші фігурки дуже фрагментовані і визначаються погано. Один з фрагментів, можливо, є задньою частиною фігурки бичка, другий — тулуубом якоїсь коротконогої тварини, скоріше за все свині (рис. 18, 3).

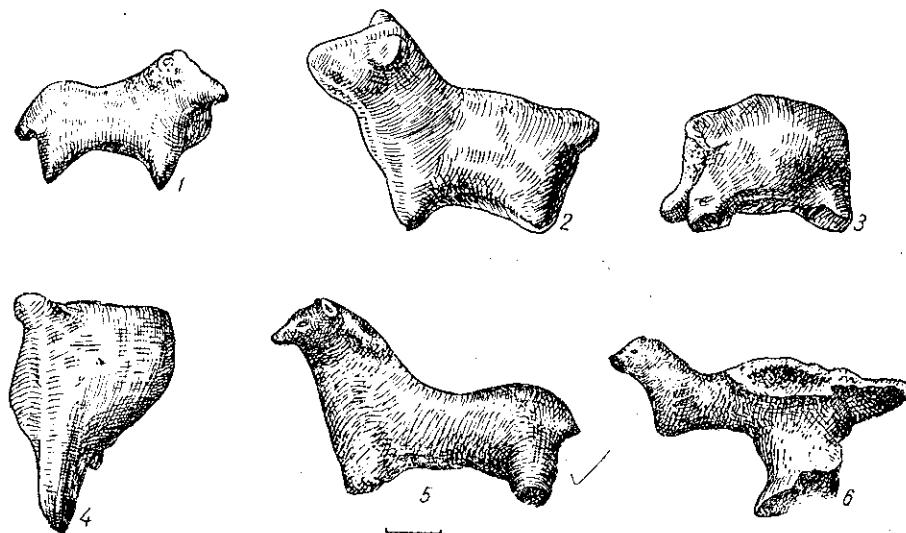

Рис. 18. Глиняні фігурки тварин і птахів.

Шоста глиняна фігурка зображує птаха, що стоїть на круглій, досить високій підставці, нижній кінець якої обламаний. У птаха маленька голова з гострим дзьобом, довга шия з сильно виступаючим зобом, витягнутий овальний тулууб і широкий, віялоподібний хвіст (рис. 18, 6).

Білогрудівські глиняні фігурки мають серію аналогій серед зооморфних статуеток, виявлених на ранньоземлеробських поселеннях, в першу чергу трипільських. В період середньої бронзи зооморфні статуетки майже не зустрічаються. В пам'ятках пізнього періоду епохи бронзи, особливо в передсіфський час, вони знову з'являються у великій кількості. На Правобережній Україні, крім білогрудівських зольників, зооморфні статуетки виявлені на Чорноліському городищі⁶, Ворошиловському поселенні⁷ і на багатьох інших поселеннях пізнього бронзового віку. Так, наприклад, біля с. Городище, Івано-Франківської області, знайдені дві глиняні фігурки коня⁸. Г. І. Мелюкова повідомляє, що на території Молдавії глиняні фігурки тварин зустрічаються і в більш пізній час, на всіх дослідженіх поселеннях VII—III ст. до н. е. (Солончени, Сахарна, Цехнауци та ін.)⁹. Глиняна фігурка свині була виявлена на одному з поселень пізньої бронзи біля с. Чикаловка, Кременчуцького району, Полтавської області.

Велика кількість статуеток тварин була знайдена на ранньосіфських городищах VIII—VII ст. до н. е. (Шарпівському, Пастирському, Мачухинському, Більському, Золотій Балці і т. д.). Для глиняного птаха найближчою аналогією можуть бути дві фігурки, знайдені у Висоцькому могильнику Т. Сулімірським¹⁰ і В. І. Канівецем¹¹. Більш далекі, але численні аналогії білогрудівському птаху є в культурах часу раннього гальштату Польщі¹², Чехословаччини¹³ і НДР¹⁴.

* * *

Аналіз кераміки дає підставу для постановки деяких загальних питань, зв'язаних з білогрудівською культурою в цілому. Насамперед — це питання поширення білогрудівської культури і можливість виділення в ній локальних варіантів або якихось етнографічних особливостей, властивих окремим районам. Хоча для остаточного вирішення цього питання необхідні дані, які стосуються різних сторін культури, все ж у визначені ареалу будь-якої культури, в тому числі і білогрудівської, кераміка займає важливе, якщо не провідне місце.

Керамічний комплекс, характерний для білогрудівських зольників, знаходить собі повну аналогію в кераміці ряду пам'яток, розташованих на досить широкій території лісостепової частини Правобережної України.

На півночі ця територія обмежена лінією Київ — Житомир — Ровно. Серед пам'яток, які фіксують цю межу, можна вказати Нетешин, Острозького району, Ровенської області¹⁵, Ворошиловку, Житомирської

⁶ А. И. Тереножкин, Предсіфський період на Дніпровському правобережжі, стор. 46.

⁷ С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку в Житомирській області, АП, т. VI, К., 1956, рис. 9.

⁸ А. И. Мелюкова, Передсіфський період в лісостеповому Поднестров'ї, МІА, 64, М., 1958, стор. 25.

⁹ Там же, стор. 84.

¹⁰ T. Sulimierski, Kultura wysocka, Kraków, 1931, табл. XXI. 26, 28.

¹¹ В. И. Канівець, Звіт про розкопки Висоцького могильника, 1957 р., Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² I. Glosik, Cmentarzysko ciałopalne kultury Lużyckiej z IV okresu epoki brązu w Toporowicach, now Zamość Materiały starozitne, t. III, Warszawa, 1958, стор. 155, табл. XLVIII, LI, LII.

¹³ Jan Filip, Pravěk československo, Praha, 1948, стор. 227, рис. 55.

¹⁴ H. Kühn, Die vorgeschichtliche Kunst Deutschlands, Berlin, 1935, стор. 327, табл. 1, 2, 4, 6.

¹⁵ В. И. Канівець, Отчет о разведке в западные районы Украина, 1956 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

області¹⁶, Підгірці біля Києва¹⁷ і ряд інших. Далі на північ від цієї межі відомі пам'ятки так званого лебедівського типу, з зовсім іншою керамікою.

Східною межею поширення білогрудівської кераміки, очевидно, можна вважати Дніпро, уздовж правого берега якого, від Києва до Кременчука, спорадично зустрічаються поселення з аналогічною керамікою. Тут найкраще дослідженням поселенням білогрудівського типу є Андрушівка¹⁸, Кіровоградської області, де цілком повторюються всі типи посуду, які були в білогрудівських зольниках. На схід від Дніпра, в лісостепових районах Лівобережної України, панує зовсім інший світ — світ зрубної і бондаріхінської культур з іншою керамікою.

На заході межа поширення білогрудівської кераміки проходить по лівій притоці Дністра — ріці Збруч, на захід від якої вже відомі пам'ятки висоцької культури.

Дуже важко встановити південну межу, про яку тепер можна говорити в значній мірі умовно. Вона проходить десь по лінії Кременчук — Кіровоград — Кам'янець-Подільський. На розташованих тут чорноліських городищах¹⁹, могильнику біля с. Печера²⁰ і поселення в с. Сандраки, Вінницької області виявлена кераміка, аналогічна білогрудівській. На південний захід від вказаної території пам'ятки з білогрудівською керамікою межують з культурою Ноа, центр якої знаходиться в Румунії, в межиріччі Дністра і Пруту. На півдні білогрудівська культура межує з пам'ятками сабатинівської культури, яка займає узбережжя Чорного моря та нижні течії Дністра, П. Буга і Дніпра. Вона становить ніби проміжну ланку між цими двома, в багатьох відношеннях близькими культурами — культурою Ноа і білогрудівською²¹.

Територія, заянята пам'ятками з білогрудівською керамікою, в географічному відношенні досить відокремлена. Обмежена з півночі Поліссям, на півдні — степом, вона включає тільки лісостепові райони з родючими чорноземними ґрунтами, зручними для землеробства. Для всіх пам'яток, розташованих в межах цієї території, характерний один і той же або дуже близький комплекс посуду, який складається з п'яти основних форм: тюльпаноподібного горщика, банки, миски, черпака і кубка. Звичайними є також посудини з дірками, а в зольниках — мішні або горні посудини та інші глиняні вироби культового призначення. Кераміка різних пам'яток, навіть тих, що розташовані на досить значній відстані, подібна між собою не тільки за формою і орнаментальними мотивами, а й за домішкою в глині, за манерою обробки і лощіння поверхні. В той час з'ясовується, що білогрудівська кераміка на вказаній території не в усіх відношеннях однорідна. На сучасному етапі найбільш виразно помітні відмінні між північними і південними районами. Насамперед привертає увагу різне співвідношення столового і кухонного посуду або, можливо, правильніше буде сказати, лощеного і не-лощеного. Якщо в пам'ятках південних районів, наприклад на поселеннях Собківка, Андрушівка, Сандраки і т. д., лощена кераміка становить близько 30% всього посуду, то в північних районах вона знайдена в

¹⁶ С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку в Житомирській області, АП, т. VI.

¹⁷ С. С. Березанська, Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині Середнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, К., 1961.

¹⁸ Е. Ф. Покровська, Е. О. Петровська, Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрушівка, Археологія, т. XIII, К., 1961.

¹⁹ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском правобережье, стор. 12—40.

²⁰ В. Д. Рыбалова, О хронологии памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине. Скифо-сарматское время, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, № 2, 1961.

²¹ А. И. Мелюкова, Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии, МИА, № 96, М., 1961.

незначній кількості. А на Ворошиловському поселенні під Житомиром, дослідженню на порівняно великій площі, не виявлено жодного черпака чи кубка. В цілому складається враження, що для кераміки північних районів найбільш типовий простий кухонний посуд тюльпаноподібних форм, банки і миски. Тюльпаноподібний посуд тут також дещо різний за формою. Він має більш звитягнутий корпус, діаметр приблизно у три рази менший висоти і високі слабо відігнуті вінця.

В орнаменті кераміки, найбільш поширеної в північних районах, також існують деякі особливості. Так, тюльпаноподібний посуд північних районів в основному орнаментований, гладким наліпним валиком, який розташований досить низько на плечиках. Кінці валика не зімкнуті і не спущені вниз, як це звичайно буває в кераміці південних районів, а заходять далеко один за один. Остання деталь завжди відсутня на тюльпаноподібному посуді південних районів. Нарешті, в північних районах майже повністю відсутня орнаментація зубчастим штампом та інкрустація білою пастою.

Існування якихось етнографічних особливостей у південних і в північних районах поширення білогрудівської культури простежується не тільки в кераміці, а й в інших сторонах матеріальної культури. Наприклад, у північних районах, взагалі бідних на метал, цілком відсутні характерні для півдня металеві прикраси у вигляді спіральних високих кілець, які зустрічаються в Собківці, Білому Камені і Печері.

Особливо показовим є поширення своєрідних білогрудівських зольників, які, завдяки своєму зовнішньому вигляду і характерному заповненню, безумовно, становлять одну з важливих етнографічних рис білогрудівської культури.

Незважаючи на порівняно недостатнє дослідження північних районів Правобережної України, розвідкові роботи останніх трьох років, проведені в цьому районі, дають підставу говорити про те, що на Київщині, Житомирщині і Ровенщині, тобто в північній частині ареалу білогрудівської культури, зольники відсутні²². Таким чином, зольники є тільки у південних районах поширення цієї культури, а також на південний захід від неї, в культурах Ноа: сабатинівській. Віхами на їх шляху є Суботівське поселення, група Уманських зольників, Гайсин, Вінниця, Оselівка, Вурдючі, Берново та інші пункти, виявлені Г. І. Мелюковою в Кельменецькому районі, Чернівецької області.

На підставі останніх дат, запропонованих румунськими і угорськими археологами, культура Ноа, усъякому разі її рання фаза, відноситься до XIV—XIII ст. до н. е., тобто до часу, який передує білогрудівській культурі. У зв'язку з цим можна вважати, що звичай написати зольники був запозичений племенами білогрудівської культури саме у носіїв культури Ноа.

Крім факту існування зольників в одних районах і відсутності їх в інших, можливо, пов'язаного з якимись відмінностями ідеологічного характеру, різниця між північними та південними районами поширення білогрудівської культури підтверджується також неоднаковим обрядом поховання.

Як видно з праці О. І. Тереножкіна, який зібрав всі відомі нечисленні поховальні пам'ятки білогрудівської культури²³, для південних районів більш характерні кургани і рядові плоскі могильники з обрядом скорченого трупопокладення, а для північних — поховальний обряд з трупоспаленням в урнах і безкурганих могильниках.

²² А. И. Тереножкин, Отчет о работе Волынской разведочной экспедиции, 1960 г.; А. И. Тереножкин, Отчет о работе Киевской разведочной экспедиции, 1961 г.; Д. Я. Телегин, Отчет о работе Киевской разведочной экспедиции, 1962 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

²³ А. И. Тереножкин, Предкифский период на Днепровском правобережье, стор. 42—44.

Дальші дослідження, насамперед північних областей, вивчених значно слабше, краще покажуть глибину і характер неоднорідності білогрудівської культури в північних і південних районах її поширення.

* * *

Кераміка відіграє велику роль і у вирішенні другого важливого питання — питання про виникнення та етнічні зв'язки білогрудівської культури.

На території, зайнятій білогрудівською культурою, в попередній період — в епоху середньої бронзи — були поширені тшинецька і комарівська культури. На Київщині, Житомирщині і Ровенщині відомі пам'ятники тшинецької культури, поширені в північних районах Польщі і України, головним чином у басейні Прип'яті і Західного Бугу.

В південних районах території білогрудівської культури в попередній час існувала комарівська культура, центром якої була середня течія Дністра. Дослідники тшинецької та комарівської культур І. К. Свешніков, А. Гардавський та інші вважають, що вони дуже близькі, а можливо, навіть, споріднені між собою і, по суті, можуть розглядатись як варіант однієї і тієї ж тшинецької культури. Відмінність між ними виникла за рахунок великого впливу балканських культур, головним чином культури Монтеору і Ноа, на групу племен тшинецької культури, що просунулась десь в XIV—XIII ст. до н. е. з півночі на Дністер. Внаслідок контакту цих культур, що супроводжувався, можливо, частковим змішуванням населення, і виникла комарівська культура. Комарівські пам'ятки відомі на Дністрі, верхній течії Південного Бугу, Синюсі, Росі і Дніпрі. Тшинецька та комарівська культури і були тією основою, на якій в наступний період історичного розвитку виникла культура білогрудівських племен.

В результаті порівняння керамічного комплексу можна легко впевнитись у тому, що всі основні типи білогрудівського посуду знаходять для себе прототипи в тшинецько-комарівській кераміці. Проведемо деякі зіставлення. Керамічна форма у вигляді тюльпаноподібної посудини, що є найбільш характерною і типовою формою білогрудівської кераміки, вперше виникає в ранній період епохи бронзи. Її зародження в культурах шнурової кераміки, зокрема в культурі лійкоподібних кубків, простежена В. Д. Рибаловою і І. К. Свешніковим. В середній період бронзи тюльпаноподібний посуд стає провідною формою кераміки тшинецької²⁴ і в дещо меншій мірі комарівської культури²⁵, де цей посуд має рівний і високий корпус з широко відігнутими назовні вінцями. Найбільш ранній тюльпаноподібний посуд, як правило, орнаментований відбитками шнура або мотузки. Особливо поширеним був орнамент у вигляді прокреслених ліній і трикутників.

Проте вже значна кількість тюльпаноподібного посуду тшинецько-комарівської культури орнаментована валиком (іноді в комбінації з шнуровою або прокресленою орнаментацією). Спочатку валик являє собою тільки невелике потовщення під вінцями, пізніше він оформлюється у вигляді досить товстої стрічки, яка наліплювалась навколо корпусу трохи вище його середини. В білогрудівській культурі повністю зберігається тюльпаноподібна форма посуду, тільки тут вона більш приземкуватої форми. Крім того, змінюється орнамент. В білогрудівській культурі цілком зникає шнуровий і прокреслений орнамент і збе-

²⁴ A. Gardawski, Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, Materiały starozitne, t. V, Warszawa, 1959, табл. IV, VI, X.

²⁵ T. Sulimierski, Kurnany Komarowskie, odbitka z zeszytu 4 kwartałniku «Złoty Szlak», Stanisławów, 1939, рис. 4, 3.

рігаються тільки валики, розташовані вище, ніж у тшинецькому посуді, майже під самими вінцями.

Спадкоємність другого типу кухонного посуду білогрудівської культури (банок) від тшинецько-комарівської кераміки менш ясна. Було б дуже заманливо пов'язати появу баночного посуду в білогрудівській культурі з впливом культури зрубних племен. Баночні форми, як відомо, є однією з основних форм, які мали велике поширення не тільки в зрубній культурі, а й за її межами, наприклад, в пам'ятках сабатинівського типу. Однак баночний посуд зрубної культури за рядом ознак істотно відрізняється від білогрудівського. Насамперед він має інші пропорції. «Зрубні» горщики нижчі, більш приземкуваті і трохи розширені додори. На відміну від баночного посуду білогрудівської культури, для якого характерні добре виражені вінця з відігнутим краєм, «зрубні» банки, як правило, зовсім не мають вінець. Білогрудівський баночний посуд має шорстку поверхню і завжди неорнаментований, а «зрубні» банки добре загладжені, інколи навіть підлощені і часто прикрашені валиком, насічками або відтисками пальців. Все це дає підставу вважати, що зрубний і білогрудівський баночний посуд генетично не пов'язані між собою.

Прототипом білогрудівських банок, очевидно, був баночний посуд тієї ж тшинецько-комарівської культури, відомий, правда, в дуже незначній кількості. Баночний посуд є на ряді поселень і в могильниках. Зокрема банки з Войцехівського могильника²⁶ і поселення в Народичах²⁷ дуже подібні до білогрудівських. Вони мають не тільки однакову форму, близьку до горщика, а й своєрідну бугристу зовнішню поверхню, яка в культурах епохи бронзи Західної Європи, зокрема в тшинецькій, дісталася назву «хropovatoї».

Спадкоємність третьої форми кухонного посуду білогрудівської кераміки — посуду з отворами та комарівсько-тшинецької культури не викликає сумніву. Цей дуже своєрідний посуд вперше з'являється ще в неоліті Західної Європи, де він пов'язаний з колом культур мальованої кераміки. В епоху середньої бронзи посуд з дірками має велике поширення в тшинецькій культурі і зустрічається майже в кожному поселенні²⁸. Від білогрудівського він відрізняється дещо більшими розмірами, кращою якістю і наявністю орнаментації. В той час, як у тшинецько-комарівській культурі більшість посуду цього типу оздоблена біля вінця валиком або прокресленими лініями²⁹, серед білогрудівської кераміки зовсім немає орнаментованого посуду з дірками. Друга група білогрудівського посуду з дірками (банки) не має аналогій в кераміці тшинецько-комарівської культури і є, очевидно, спрощенням вищеописаного посуду з дірками.

Цікаво, що в період пізньої бронзи посуд з дірками в поодиноких екземплярах з'являється також і на Лівобережжі Дніпра³⁰. Однак там він пов'язаний, головним чином, з районами, де культура склалася під впливом або при безпосередній участі правобережніх білогрудівських племен. Насамперед, тут слід назвати пам'ятки басейну р. Ворскли, кераміка яких, як відомо, має дуже багато спільніх рис з білогрудів-

²⁶ О. Ф. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 64, рис. 1, 1.

²⁷ І. Ф. Левицький, Стация в урочищі Пішаному біля Народич, Антропологія, вип. IV, К., 1931, фіг. 38, 4.

²⁸ A. Gardawski, вказ. праця, табл. XXXVII і далі.

²⁹ С. С. Березанська, Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині Середнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, стор. 108, табл. I, 1, 5; С. Гамченко, Дослідна робота археологічного відділу Волинського п.-д. музею в 1925 р., Науковий архів ІА АН УРСР, фонд ВУАН, 4614, 5.

³⁰ В. А. Ильинская, Раскопки поселения бондарихинской культуры в с. Оскола, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 82, рис. 1, 4.

ською і чорноліською³¹. В більш пізній — скіфський час посуд з дріжками трапляється на поселеннях вже не тільки на Ворсклі, а й на Суслі, і на Північному Дніці³².

Поширення з правого берега Дніпра на лівий, а потім і далі на схід цього дуже своєрідного за формою посуду збігається з поширенням іншої кераміки, зокрема лощених та інкрустованих білою пастою кубків, черпаків і мисок. Збігається воно і з поширенням характерних для білогрудівської культури зольників, а також інших елементів матеріальної культури. Цей факт становить значний інтерес у зв'язку з висунутою І. І. Ляпушкіним теорією про єдине походження скіфської зольничної культури, яка, на його думку, зв'язана, з якимось великим пересуванням населення з правого берега Дніпра³³.

Всі основні форми столового посуду білогрудівської культури, так само як і кухонного, знаходять для себе прототипи в тшинецько-комарівській кераміці.

Основна група білогрудівських мисок шоломовидної форми походить, очевидно, від тієї групи посуду, дуже пошироної в пам'ятках комарівської культури, яка в одних випадках називається мисками, в інших — чашами. Від білогрудівських ці миски відрізняються тим, що вони, як правило, глибші, мають більш профільований корпус і краще оздоблені. Майже всі вони лощені, значна кількість їх оздоблена багатим орнаментом. Миски білогрудівської культури майже не орнаментовані. В розглянутій вище колекції знайдено лише кілька уламків, прикрашених наліпними валиками. Проте серед мисок Андрусівського поселення є кілька екземплярів, прикрашених прокресленими і прогладженими лініями³⁴. І за форму, і за орнаментом ці миски ще дуже подібні до комарівських. Серед мисок комарівської культури, схожих на білогрудівські, слід назвати миски з поселення в Мошнах³⁵, а також серію мисок-чаш з Комарівського могильника³⁶.

У тшинецькій культурі шоломоподібні миски трапляються в меншій кількості, проте вони легко можуть бути зіставлені з мисками «люблінського» типу, названого так А. Гардавським по знахідках в Люблінському могильнику³⁷. Миски напівсферичної форми, які становлять другу, меншу групу серед білогрудівських мисок, також в значній кількості відомі в тшинецько-комарівській культурі. Є вони в Народичах³⁸, Войцехівському могильнику³⁹, Мошнах⁴⁰ та ін. Слід відзначити, що особливо багато мисок напівсферичної форми є в тшинецькій культурі, поширеній на території, де ця форма відома ще з часу розвинутого трипілля.

Дві інші форми білогрудівської кераміки — черпаки і кубки — знаходять собі прототипи тільки в комарівській кераміці. Черпаки, близькі до основного типу білогрудівських, знайдені в багатьох похованнях Комарівського могильника, в могильнику біля сіл Буківна (курган № 6), Красів (кургани № 12, 13), а також в багатьох інших місцях.

³¹ Г. Т. Ковпаненко, Пам'ятки скіфського часу в басейні Ворскли, Археологія, т. XIII, К., 1961, рис. 1, 2.

³² И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М., 1961, рис. 61, 64, 6.

³³ Там же, стор. 29 та ін.

³⁴ Е. Ф. Покровська, Е. О. Петровська, Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка, Археологія, т. XIII, К., 1961, рис. 7, 4, 5.

³⁵ В. А. Ильинская, Поселение комаровской культуры у с. Мошны, КСИА, вып. 10, К., 1960, рис. 2, 6, 7, 8.

³⁶ T. Sulimirska, Kurhanu Komarowskie..., рис. 4, 4, 13.

³⁷ A. Gardawski, вказ. праця, табл. L, 2.

³⁸ I. Левицкий, Стаття в урочищі Піщаному біля Народич, Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 230, рис. 38, 13, 18.

³⁹ О. Ф. Лагодовська, вказ. праця, стор. 64, рис. 1, 3.

⁴⁰ В. А. Ильинская, Поселение комаровской культуры у с. Мошны, КСИА, вып. 10, рис. 2, 9, 10.

Найближчу аналогію другому типу білогрудівських черпаків дають черпаки з Комарівського могильника (поховання 48). Крім двох грушовидних черпаків, у цьому похованні були виявлені дві сплощені миски із загнутими всередину краями і дві високі біконічні посудини, одна з яких в нижній частині прикрашена соковидними виступами. Таким чином, у похованні відсутні речі, типові для розвинутої пори комарівської культури; через це не виключено, що воно відноситься до трохи пізнішого часу. Кубки, близькі до білогрудівських, відомі також в Комарівському (кургани ХХVІІІ, ХХІХ, ХХХVI), Войцехівському могильниках і особливо в могильнику біля с. Буківки⁴¹. Характерно, що на більшості з цих кубків є орнамент, за композицією цілком аналогічний білогрудівському. Однак тут орнамент нанесений у вигляді прокресленої лінії, а на білогрудівських кубках є відбитки зубчастого штампу.

З наведеного зіставлення видно, що всі основні форми білогрудівської кераміки знаходять для себе прототипи серед посуду тшинецької і комарівської культур. При цьому слід відзначити, що в цілому білогрудівська кераміка все ж більш тісно зв'язана з комарівською, ніж з тшинецькою. Якщо з тшинецькою її споріднє переважна схожість кухонного посуду — тюльпаноподібних і баночних горщиків, напівефірічних мисок і дірчастих посудин, то столова кераміка знаходить собі аналогії в основному тільки в комарівській культурі. У зв'язку з цим можна сказати, що наявність північного і південного варіантів білогрудівської культури або, в усякому разі, якихось культурно-етнографічних особливостей у цих районах, очевидно, і слід пояснювати дещо різною основою, на якій вони виникли.

Природно, що на виникнення білогрудівської культури деякий вплив мала і культура інших сусідніх племен, як синхронних білогрудівським, так і тих, що жили тут в попередній період. Особливо помітну роль внаслідок високого рівня розвитку металургійного виробництва відіграли племена, що жили в степовому Подніпров'ї в епоху середньої і пізньої бронзи. Близький контакт з цими племенами позначився не тільки на поширенні степових металевих виробів, а й в кераміці. Зокрема, впливом культури цих племен, мабуть, слід пояснювати появу в білогрудівській кераміці мисок-жаровень, а також деяких орнаментальних мотивів.

Миски-жаровні, зовсім невідомі в кераміці лісостепового Правобережжя, є дуже пошиrenoю формою для пізнього періоду епохи бронзи степової частини Подніпров'я. Вони відомі у великій кількості майже на всіх поселеннях цього часу (Білозерка, Бабино IV, Ушкалка. Нижній Рогачик та ін.). Наприклад, тільки на одному Ушкальському поселенні знайдено понад 20 таких посудин⁴². Відомі вони в степовому Подніпров'ї і в більш ранні часи. Серед найбільш ранніх пам'яток слід назвати поселення Бабино III, Верхнерогачикського району, Херсонської області, яке відноситься до кінця середньої бронзи⁴³.

Таким чином, не викликає сумніву, що миски-жаровні в білогрудівській кераміці виникли внаслідок близьких культурних контактів із степовими племенами Лівобережної України.

Результатом впливу степових племен можна пояснити і наявність в білогрудівській кераміці гребінчастого орнаменту, дуже поширеного в кераміці як синхронних, так і більш ранніх пам'яток степової частини Подніпров'я і зовсім невідомого в лісостепових культурах епохи бронзи.

⁴¹ Фонди Львівського історичного музею.

⁴² Д. Я. Телегін, питання відносності хронології пам'яток пізньої бронзи пізнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 11, рис. 5, 7, 8.

⁴³ С. С. Березанская, Об одной из групп памятников эпохи бронзы на Украине, СА, № 4, М., 1960, стор. 30, рис. 5.

Манера орнаментації тюльпаноподібних посудин кількома вертикальними і горизонтальними валиками запозичена, мабуть, з культури багатоваликової кераміки, пам'ятки якої в попередній період відомі також у Ровенській, Житомирській і Вінницькій областях⁴⁴.

* * *

Останнє, на чому слід коротко спинитись у зв'язку з описом кераміки та інших глиняних виробів — це питання про призначення білогрудівських зольників. Тепер уже повністю відпала точка зору про те, що в зольниках «вбачали похованальні пам'ятки із залишками трупослачення»⁴⁵.

Нові розкопки в Молдавії і на Україні, в процесі яких були виявлені і досліджені не тільки зольники, а й житла білогрудівської культури, показали неправильність думки О. І. Тереножкіна про те, що зольники є залишками жител наземного типу⁴⁶. Тепер найбільш поширеною є думка про те, що зольники виникли в результаті звичаю, зв'язаного з культом вогнища, у відповідності з яким золу не викидали, а засипали в одне місце⁴⁷. Топографія, структура та інвентар білогрудівських зольників дають можливість більш повно і глибоко зрозуміти суть і призначення цих пам'яток. У зв'язку з цим зупинимось тільки на кераміці, головним чином на групі глиняних предметів, які не мають практичного призначення. Вище відзначалась різниця в кераміці Собківського поселення і зольників. Особливо цікаве співвідношення мініатюрного посуду. В той час, як на кожен зольник припадає в середньому від 25 до 35 мініатюрних посудин, на всьому Собківському поселенні було виявлено всього три уламки таких посудин. На поселенні білогрудівської культури біля с. Андрушівки, де було розкопано десять напівземлянкових жител, не знайдено жодної мініатюрної посудини. На обох цих поселеннях не виявлено також і інших глиняних виробів (котушок, хлібців, коржиків, фігурок тварин і т. д.), які знайдені на всіх зольниках.

Про те, що мініатюрні посудини не є іграшками, а пов'язані з культом, свідчать численні їх знахідки і в похованнях. Прикладом цього може бути Висоцький могильник на Львівщині, де більшість поховань була з мініатюрними посудинами⁴⁸. Випадки поховань з мініатюрними посудинами відомі і в інших районах України, наприклад в курганах Харківської і Київської областей⁴⁹.

На деяких мініатюрних посудинах білогрудівської культури помітні відбитки зерен проса. На одній з них нанесена піктограма. Все це також свідчить про ритуальне призначення мініатюрних посудин.

До групи культових предметів належать і інші глиняні предмети, знайдені в білогрудівських зольниках, а саме: хлібці, коржики, зерна, мініатюрні сокирки і статуетки тварин. Не випадково всі ці речі, як і мініатюрні посудинки, виготовлені з особливої, добре відмученої гли-

⁴⁴ С. С. Березанская, Об одной из групп памятников эпохи бронзы на Украине, СА, № 4, 1960, стор. 30, рис. 5.

⁴⁵ В. В. Хвойко, Городища Среднего Поднепровья, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 95; В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и хутора Березовки, Труды XII АС, т. I, стор. 41 і далі.

⁴⁶ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском правобережье, стор. 10.

⁴⁷ Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке, СА, № 1, М., 1957, стор. 197.

⁴⁸ Т. Sulimirska, Kultura wysocka.

⁴⁹ Д. И. Багалий, Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ., Труды XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 374; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, 1888—1902 гг., СПб., 1908, стор. 152.

ни світло-жовтого або білого кольору, без домішок піску або товченого граніту.

Глиняні коржі, які, очевидно, імітують справжні хлібці, крім білогрудівських і багатьох інших зольників, знайдені у Висоцькому могильнику і на двох поселеннях білогрудівського часу — Ушканському і Чикалівському. Характерним є те, що на обох цих поселеннях вони були виявлені закопаними під вогнищами. Коржики, знайдені в зольнику на городищі Караван, Харківської області, були виготовлені з глини, в яку домішувалися зерна, а також стеблинки і листя рослин.

Особливий інтерес становлять глиняні зерна. Близько 170 таких зерен було знайдено в зольниках городища Караван, де вони мали різні розміри і нагадували зерна пшениці, ячменю, вівса, проса, гороху, квасолі та плоди інших рослин⁵⁰. Структура білогрудівських зерен лишилася невизначеною, проте аналіз зерен з Каравана і розгляд їх під бінокулярною лупою показав, що у глину, з якої вони виготовлені, домішувалось борошно. Подібне явище спостерігається в трипільській культурі, де зерна і борошно домішувались в культові антропоморфні статуетки⁵¹.

Не менш виразну групу культових речей, знайдених в білогрудівських зольниках, становлять глиняні статуетки різних тварин і статуетка птаха. Є чимало праць, автори яких визнають, що статуетки мали культове призначення. Огляд цих праць, а також тлумачення трипільських зооморфних статуеток дано у праці С. М. Бібікова. Особливу увагу автор приділяє зображенням бика, який займає визначне місце в релігійних уявленнях трипільців. С. М. Бібіков вважає, що виготовлення статуеток різних тварин приурочувалося до зимово-весняних свят, зв'язаних з культом родючості.

Цікаво простежити відмінність в наборі пластичних зображень трипільської і білогрудівської культур, що, безумовно, відбиває зміни в господарстві та в ідеології суспільства. Насамперед заслуговує на увагу повна відсутність серед білогрудівських статуеток антропоморфних зображень і збільшення кількості зооморфних. Як уже відзначалось, статуетки коня, крім Уманщини, знайдені на ряді поселень і зольників пізнього бронзового віку.

Поряд з похованнями пізнього періоду епохи бронзи, в яких знайдені кістки коня, численними кістяними псаліями, виявленими на багатьох поселеннях пізньої бронзи, що вказує на існування верхової їзди, глиняні фігурки коня є доказом, мабуть, великої ролі цієї тварини в господарстві лісостепових племен України в період пізньої бронзи.

Основне призначення глиняних статуеток, в усякому разі в білогрудівський час, очевидно, полягало в тому, що їх використовували під час жертвоприношення, яке було обов'язковим елементом більшості культових церемоній і релігійних свят. Жертвоприношення відбувалося з різних приводів, у різних формах обряду, причому часто жертвовні тварини замінювалися їх символами.

Під час проведення різних обрядів використовувався, очевидно, не тільки спеціальний посуд культового призначення, а й звичайна кераміка, що вживалася в побуті. Є ряд прикладів свідомого знищення посуду, який не міг бути культовим, але служив для приготування жертвової їжі. Цим, зокрема, пояснюється той факт, що залишки тризни завжди супроводжуються ламаним посудом, серед якого поряд з столовою є і кухонна кераміка. Можливо, що саме цим до деякої міри пояснюється і величезна кількість розбитого на дрібні частини посуду в зольниках.

⁵⁰ Б. А. Шрамко, вказ. праця, стор. 189.

⁵¹ С. Н. Бібіков, Раннетрипольське поселеніе Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, М., 1953, стор. 206 і далі; рис. 69—72.

Отже, культове призначення групи глиняних виробів, виявлених в білогрудівських зольниках, є важливою підставою для того, щоб вбачати в зольниках не тільки сховища золи та інших кухонних залишків, а й місця, де періодично відбувались якісь культові церемонії.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

КЕРАМИКА БЕЛОГРУДОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(По материалам раскопок у с. Собковка)

Резюме

Статья посвящена керамике белогрудовской культуры, характеризующей поздний бронзовый век на Правобережье лесостепной Украины. В основе статьи лежит публикация материалов из с. Собковка, составляющих в настоящее время самую большую коллекцию белогрудовской керамики. Привлечены также материалы других раскопок.

По своему назначению белогрудовская посуда разделяется на три группы: кухонную, столовую и ритуальную. В каждой из этих групп выделены и описаны основные формы. В разделе «Другие изделия из глины» описаны прясла, глиняные лепешки, хлебцы, глиняные топорики, глиняные фигурки животных и птиц, являющиеся в основном, по-видимому, предметами культа. Последнее является одним из доказательств культового назначения зольников.

Изучение белогрудовской керамики дает основание для следующих выводов:

1. Белогрудовская культура занимала почти всю лесостепную часть Правобережной Украины.
2. В ней выделяются два территориальных варианта: северный и южный.
3. Белогрудовская культура сложилась на основе тшинецкой и комаровской культур, испытав также влияние таких культур, как срубная, сабатиновская и Ноа.

О. В. ЦВЕК

ТРИПІЛЬСЬКА ПОСУДИНА З АНТРОПОМОРФНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ

У 1961 р. під час розкопок трипільського поселення біля с. Гребені, Кагарлицького району, Київської області¹, на площаці № 4 було знайдено зерновик з двома антропоморфними зображеннями (рис. 1).

Рис. 1. Посудина з антропоморфними зображеннями.

Уламки його виявлені поруч із зернотеркою, двома великими мисками та групою інших посудин, одна з яких, можливо, була покришкою від зерновика.

Зерновик являє собою велику посудину (висота 63 см) грушовидної форми з двома рядами симетрично розташованих ручок у вигляді

¹ Див. статтю С. М. Бібікова та М. М. Шмаглія у цьому збірнику.

горизонтально просвердлених опуклостей. Поверхня його залощена і вкрита ангобом. Нерівномірний випал дає різне забарвлення поверхні; від цеглисто-червоних до сірих, майже чорних тонів. Стінки товсті, тісто грубе з домішкою товченої черепашки та крупнозернистого піску.

Аналогічні посудини виявлені і на інших площацках поселення Гребені. Вони відомі також з багатьох трипільських поселень². У центральній частині посудини проходить широкий (до 50 см), обмежений

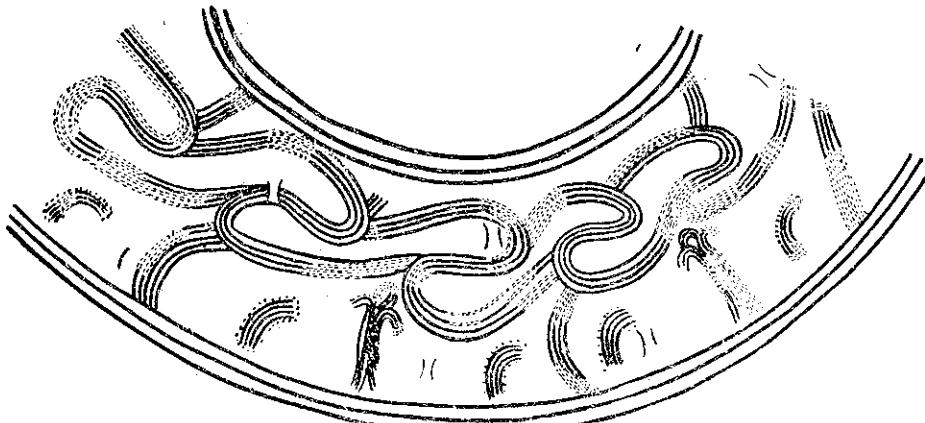

Рис. 2. Розгорнутий орнамент.

двоюма горизонтальними стрічками пояс, який містить орнаментальну композицію, виконану за допомогою заглиблених ліній (рис. 2).

Верхня частина пояса заповнена спіралями, що переходять одна в одну. Нижня частина поділена трьома дугоподібними відрізками стрічки на три зони, дві з яких містять антропоморфні зображення, а третя — вигнутий відрізок стрічки, оточений овальними заглибленими.

Перше антропоморфне зображення висотою 22,5 см (рис. 3) передає стилізований силует жінки. Голова її виконана у вигляді овала з трьох заглиблених ліній. Дві внутрішні сходяться під кутом, а третя опущена на плечі жінки, можливо, зображену чи німб. Тіло передане двома з'єднаними вигнутими відрізками стрічки, яка складається з трьох заглиблених ліній. Руки опущені донизу і відведені від тулуба. Праве плече трохи підняте. Вся фігура злегка похилена вліво. В нижній частині відрізки стрічки роз'єднуються і створюють обриси ніг. Нахил фігури, граціозний вигиб тулуба і підняті плече надають зображеню динамічності, підкреслюють, що людина зображена в русі.

Друге зображення (рис. 4), яке гірше збереглося, теж передає силует людини. Голова, що збереглася повністю, передана овалом з трьох ліній, які входять у плечі фігури. Частково збереглися руки, верхня частина тулуба і частина правої ноги. Зображення похилене вправо і теж передано у русі. Техніка виготовлення обох зображень однакова; за стилем — вони також цілком аналогічні.

По обидва боки від зображень людей розташовані відрізки стрічки у супроводі ряду овальних заглибин, аналогічних заглибинам третьої ділянки композиції. Своєю основою відрізки немов стоять на нижній горизонтальній стрічці. Верхня частина відрізка трохи схиlena, і заглибини тут розташовані вертикально.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М.—Л., 1949, стор. 63, рис. 25.

Антропоморфні зображення, як і вся композиція, виконані в техніці заглиблого орнаменту і вписані в загальну орнаментальну схему. Вони не тільки не порушують єдиного ритму композиції, а, навпаки,— підkreślують і доповнюють її.

Живописні і графічні антропоморфні зображення — рідкісне явище в сфері культури Кукутені — Трипілля³. Серед пам'яток трипільської культури Середнього Подніпров'я, крім гребенівських, відомі три

Рис. 3. Перше антропоморфне зображення.

Рис. 4. Друге антропоморфне зображення.

антропоморфні зображення. Два з них знайдені за 8 км від м. Ржищева на трипільському поселенні, розкопаному В. В. Хвойкою між селами Щучінка і Балики в землянці № 8⁴. Зображення виявлені на фрагментах посуду з монохромним розписом. Перше зображення (табл. I, 2) збереглося повністю і передає фігуру оголеної жінки. Голова позначена чорним колом. Верхня частина тулуза модельована у вигляді трикутника, руки опущені донизу. Нижня частина тіла передана досить реалістично. Ліва нога трохи зігнута немов у русі.

Особливо цікаве друге зображення (табл. I, 3), яке збереглося неповністю. Воно ще більш динамічне. Високо піднятими плечима і відведеного вліво рукою художник спробував підкреслити рух, можливо, танець. Обидва силуети взяті в мигдалевидні метопи і розташовані по плічках посудини.

За технікою виконання найбільш подібний до гребенівського зображення рисунок людини на посудині з Жуківців (табл. I, 1). Техніка виготовлення усіх антропоморфних зображень Середнього Подніпров'я різна, але є ряд спільніх для них рис. В усіх трьох випадках бачимо єдину схему рисунка — закруглена голова, опущені руки; в усіх випадках художник намагається передати рух.

Появу в Середньому Подніпров'ї антропоморфних зображень, виготовлених у техніці заглиблого орнаменту, треба вважати цілком закономірною, оскільки на цій території така техніка переважає і в орнаментації кераміки.

³ Г. Думитреску, Антропоморфные изображения из Траяна, Dacia, IV, 1960.

⁴ В. В. Хвойка, Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры, ЗОРСА РАО, т. V, вып. 2, СПб., 1904, стор. 1—25.

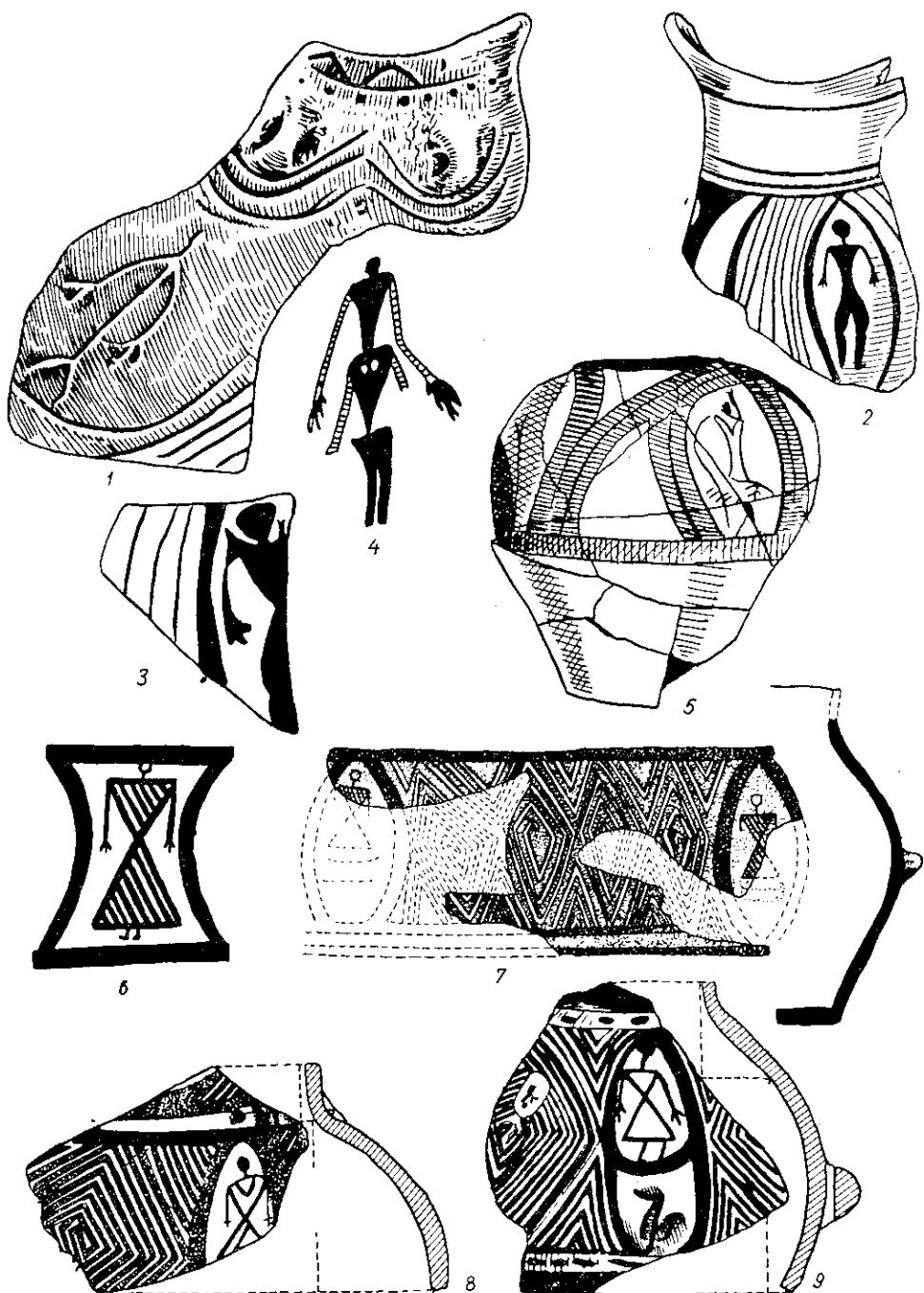

Табл. І. Антропоморфні зображення на посудинах трипільської культури:
1 — Жуківці; 2, 3 — Ржищів — Балики; 4 — Пстрени; 5 — Кошилівці; 6—9 — Трайм.

На західних територіях поширення трипільської культури теж відомі антропоморфні зображення: на посудині з Петрен (табл. I, 4), Кошилівців (табл. I, 5), Траяна (табл. I, 6—9). Але за стилістичними особливостями ці зображення дещо відмінні від вищеописаних. Тут ми не знаходимо графічних антропоморфних зображень. Найближчим до західної групи є ржищівське антропоморфне зображення. Але характерним є те, що антропоморфні зображення із західних територій теж передані в русі. У зв'язку з цим особливий інтерес становить зображення на посудині з Кошилівців⁵ (табл. I, 5). Тут чітко зображені танцюючу жінку, що підкresлено рухом обох її рук.

Серед пам'яток Центральної і Південно-Західної Європи антропоморфні зображення на посуді відомі і в більш ранніх культурах. Можливо, що появу антропоморфних зображень на посуді в Середньому Подніпров'ї слід пояснювати впливом областей Південно-Західної Європи. Але антропоморфні зображення Центральної і Південно-Західної Європи відзначаються більшою статичностю і переважно передають образ сидячої жінки, жінки-родительниці. Антропоморфні ж зображення трипільської культури динамічні і немов передають силует людини в русі, на наш погляд, в танці.

Вищеописані зображення відносяться до розвинутого трипілля. На ранньому ж етапі трипільської культури невідомі ні живописні, ні графічні антропоморфні зображення. Але в кераміці раннього трипілля є антропоморфні зображення, які все ж мають своєрідну пластичну форму. Вони представлени скульптурними підставками у вигляді групи жіночих фігур з піднятими руками, розташованих по кругу. Такі підставки відомі з Луки-Врублевецької, Гренівки, Фрумушікі⁶. На думку дослідників, ці посудини можна вважати культовими⁷. Можливо, в цих підставках слід вбачати зображення ритуального танцю.

У зв'язку з вищесказаним викликає інтерес посудина для припасів з Трушешті (область Сучава, Румунія)⁸. На плічках посудини виділяються складні валетоподібні, рельєфні зображення, які утворюють своєрідний хоровод. Тут уже пластичні зображення нанесені на стінки посудини.

Слід вважати, що як графічні і живописні зображення людини часу розвинутого трипілля, так і антропоморфні підставки раннього трипілля передають ритуальний танець.

Зображення в кераміці танцюючої людини, як правило, дуже поширені серед землеробських культур. Ритуальний танець зображений на вінцях посудини з Елама⁹, на фрагменті посудини, знайденої поблизу Тегерана¹⁰. На кераміці Дворіччя часто трапляються зображення оголених і одягнених жінок, що рухаються у хороводі. Дослідники вважають, що це магічний танець заклинання дощу.

Цікавим є фрагмент із зображенням хоровода в Оцакі-Магуле — шар протосексло¹¹. На уламку посудини помітні зображення людських

⁵ С. Надачек, *La colonie industrielle de Koszylowce...*, Album des fouilles. Львов, 1914, табл. XVIII, стор. 154.

⁶ С. Н. Бібиков, Раннетрипольське поселення Лука-Врублевецька на Днестре, МІА, № 38, М., 1953, стор. 135, рис. 55, 1, 2; М. Л. Макаревич, Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури, АП, IV, К., 1952, С. Matasă, *Frumușica*, Бухарест, 1946, стор. 77, вкладыш XXX, 269.

⁷ С. Н. Бібиков, вказ. праця, стор. 140.

⁸ М. Petrescu-Dimbovița, *Santierul Trușești*, SCIV, 1954, № 1—2, стор. 12, рис. 4.

⁹ M. Hoernes, O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Вена, 1925, стор. 92, 374.

¹⁰ Elise J. Baumgartel, *The cultures of Prehistoric Egypt*, Оксфорд, 1955, рис. 31, 2.

¹¹ Vladimir Milojčić, *Ausgrabungen in Thessalien, Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*, Берлін, 1959, стор. 229, рис. 2.

фігур, які являють собою хоровод. В культурах Середземномор'я та-
кож знаходимо кераміку із зображенням танців¹². Танці, зв'язані
з культом родючості, були дуже поширені у землеробських племен
і в більш пізні часи.

Виходячи із загальної орнаментальної композиції, дуже динаміч-
ної пози антропоморфних зображень, руху фігури по кругу, а також
з аналогій, можна припустити, що на посудині із Гребенів зафіксован-
ний момент ритуального танцю, зв'язаного з культом родючості.

На користь такого припущення вказує і те, що зображення зроблені на зерновику для зберігання обмолоченого зерна. З обох боків фігур розміщені вищеописані відрізки стрічки, обнесені рядом овальних заглибин. За формую відрізок нагадує зображення колоса, що зігнувся під вагою спілки зернин. Відрізок стрічки, очевидно, зобра-
жує стилізоване стебло — сніп, а овальні заглибини — зерна (рис. 2). Аналогічні орнаментальні мотиви знаходимо і на зерновику з Коломийщини II¹³.

Зображення колосків зустрічаємо і на посудинах інших землероб-
ських культур (наприклад, на посудині із Суз)¹⁴.

Відомі зображення колосків-снопів і на посуді язичників-слов'ян Подніпров'я¹⁵. Характерно, що на посудині з с. Ромашки снопи-ко-
лоски теж оточені заглибами-крапками. Велику роль колосся в обря-
дових танцях підтверджують і етнографічні матеріали¹⁶.

Серед трипільських племен були дуже поширені культути, зв'язані з ідеєю родючості, що відображалися в певній обрядності. На посу-
дині з Гребенів, очевидно, зображена одна з таких сцен. Її зміст, на
наш погляд, розкривається так: ряд спіралей, що знаходиться у верх-
ній частині композиції, символізує небо. Нижня горизонтальна стріч-
ка — це земля, на якій стоять снопи, а навколо них жінки виконують
обрядовий танець. Сцена зв'язана з кінцем літнього сезону, часом
стигlostі врожаю; саме в цей кульмінаційний момент спостерігається
посилення релігійно-заклинальних дій.

О. В. ЦВЕК

ТРИПОЛЬСКИЙ СОСУД С АНТРОПОМОРФНЫМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ

Резюме

В 1962 г. во время раскопок трипольского поселения у с. Гребени, Кагарлыкского района, Киевской области, на площадке № 4 был найден зерновик с двумя антропоморфными изображениями, вписаными в широкий орнаментальный пояс, представляющий единую композицию, выполненную, как и сами изображения, в технике углубленного орнамента.

Исходя из общей орнаментальной композиции, динамичной позы антропоморфных изображений, а также из аналогий, можно предположить, что на сосуде из Гребеней запечатлен момент ритуального танца, связанного с культом плодородия.

¹² Б. Л. Богаевский, Новое Минойское кольцо с изображением культового танца, Записки классического отделения, РАО, т. VII, СПб., 1913, стор. 53.

¹³ Т. С. Пассек, вкaz. праця, стор. 67.

¹⁴ Н. Д. Флитнер, Культура и искусство Двуречья, Л.—М., 1958, стор. 196.

¹⁵ Б. А. Рыбаков, Календарь IV в. из земли полян, СА, № 4, 1962, стор. 66, стор. 74, рис. 7; стор. 78, рис. 8.

¹⁶ Д. Фрэзер, Золотая ветвь, вып. 3, Л., 1928, стор. 113.

В. М. ГЛАДИЛІН

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІК НАСКЕЛЬНИХ РИСУНКІВ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

В ході багаторічних досліджень на Кам'яній Могилі було виявлено понад 50 знахідок з петрогліфами.

Опубліковані раніше лише частково¹, наскельні рисунки Кам'яної Могили нещодавно були видані М. Я. Рудинським окремою працею².

В результаті наук дісталася цінне джерело для вивчення мистецтва та ідеологічних уявлень стародавніх насельників Азово-Чорноморських степів протягом кількох послідовних етапів історичного розвитку.

Тим важливіше знати, які саме епохи знайшли своє відбиття в наскельних рисунках Кам'яної Могили.

Не вдаючись до всебічного розгляду цього питання, зупинимось на ньому лише в тій мірі, в якій це обумовлено деякими новими даними.

На всяку увагу заслуговують в цьому відношенні рисунки так званої «східної групи плит» (знахідка № 36, 37, 46—48)³. Названа група являє собою залишки одного з навісів у північно-східному секторі горба Кам'яної Могили. Обрив навісу і розчленування його стелі на окремі плити сталися, очевидно, вже після виконання рисунків. Останні в кількох випадках розірвані зруйнуванням породи, зосереджені, головним чином, під плитами № 37, 46 і 48.

Рисунки під плитою № 37 мають першорядне наукове значення. Підкоп, закладений під плиту в 1957 р., дозволив М. Я. Рудинському розкрити південну частину її спідньої поверхні, вкриту суцільним килимом лініарних накреслень (рис. 1, 3). Рисунки, виконані в характерій для «східної групи плит» техніці протиріання широких борозен, починаються зразу ж під східним краєм плити і тягнуться вглиб на протязі близько 2 м.

¹ О. Н. Бадер, Древние изображения на потолках гротов в Приазовье, МИА, № 2, М.—Л., 1941, стор. 126—139; його ж, Петроглифи Кам'яної Могили, Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1949, стор. 297—310; його ж, Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXI, М.—Л., 1950, стор. 174—180; В. М. Даниленко, Про наскельні рисунки Кам'яної Могили, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 78—90; М. Я. Рудинский, Каменная Могила, КСИА, вып. 1, К., 1952, стор. 21—30; його ж, Каменная Могила, КСИА, вып. 2, К., 1953, стор. 69—71; його ж, К вопросу о наскельных изображениях Каменной Могилы, КСИА, вып. 5, К., 1955, стор. 64—70; його ж, Петрографический комплекс Каменной Могилы, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 20—31.

² М. Рудинский, Кам'яна Могила, К., 1961.

³ Нумерація М. Я. Рудинського.

Крайнє на захід накреслення являє для нас безпосередній інтерес. Художник зобразив тут гарбу, запряжену парою биків (рис. 2, 3). Рисунок, побудований у горизонтальній проекції, відзначається крайнім ступенем стилізації. Биків зображені з допомогою лише кількох ліній: дугоподібної (роги) і прямої вертикальної (корпус). Двома взаємоперпендикулярними прямими лініями передано ярмо і дишло. Гарбу зобра-

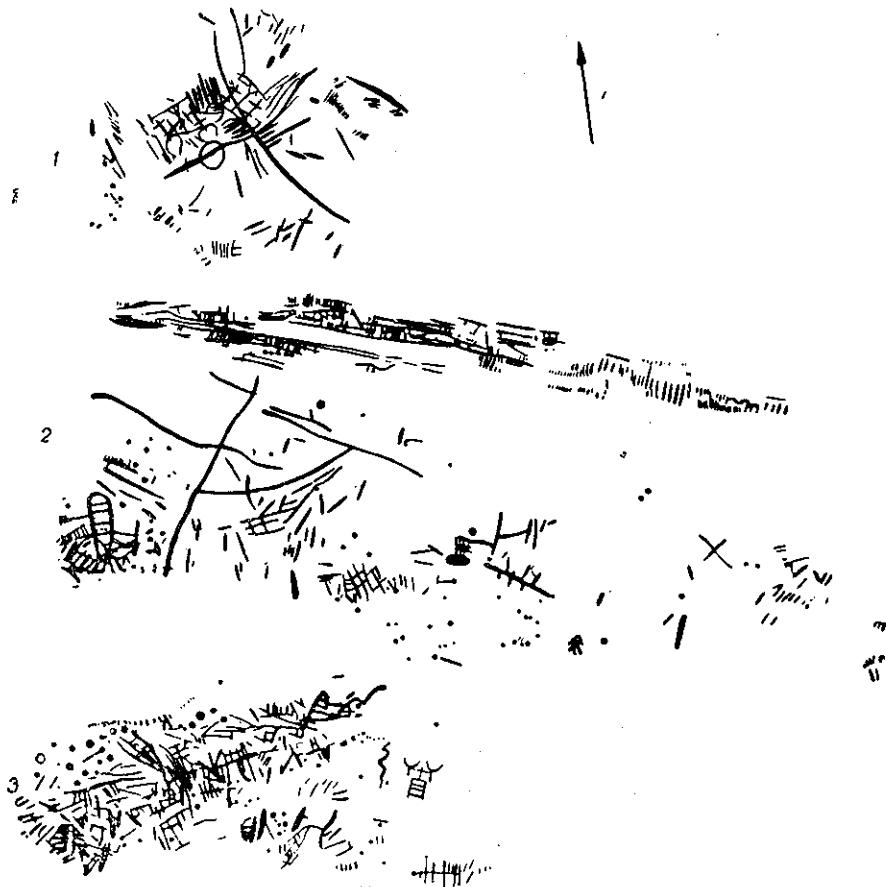

Рис. 1. Рисунки на спідній поверхні плити № 37. ($1/40$ пат. вел.).

жено у вигляді прямокутника, розкритого знизу і прокресленого трьома поперечними лініями.

У 1958 р. нами були вдруге обстежені рисунки на спідній поверхні плити № 37. Поряд з уточненням виконаних раніше зарисовок зображень, в наші завдання входило також розкриття максимально можливої в умовах підкопу під плиту площині її спідньої поверхні з метою виявлення нових накреслень. У ході робіт особливу увагу привернула композиція під північним краєм плити, в попередньому плані обстежена М. Я. Рудинським у 1954 р. (рис. 1, 1)⁴. Докладне вивчення рисунків дозволило нам з безладного, як здавалось спочатку, нагромадження простих ліній виділити ще два зображення супряги биків, близьких розглянутому вище рисунку загальною манерою виконання, однак відмінних від нього в трактовці окремих деталей (рис. 2, 1, 2).

⁴ М. Я. Рудинский, Петроглифический комплекс..., стор. 28, рис. 3.

Інакше, ніж супрязі биків у південній частині спідньої поверхні плити № 37, виконані зображення возів. Накресленням у вигляді подвійної розвилки, в одному випадку (рис. 2, 1), і потрійної — у другому (рис. 2, 2), передано дишло, лінією з вертикальними рисками на кінцях — вісь і колеса. Певні відміни є також в зображені биків. До вже відомого нам накреслення у вигляді прямої і дугоподібної ліній, якими передано

корпус і роги бика, тут додається ще один елемент — зображення ніг. Останні виконано двома невеликими рисками, що перетинають у двох місцях лінію корпуса тварини.

Результати робіт під плитою № 37 настійно вимагали продовження досліджень у межах «східної групи плит». Особливо бажаним було одержати додаткові дані щодо плити № 46, одне з накреслень на спідній поверхні якої досить близько нагадувало зображення биків в супрязах під північним краєм плити № 37. Повторне розкриття плити у 1961 р. дозволило внести істотні корективи в графічні копії рисунків, виконані в ході її попереднього обстеження у 1954 р. Зокрема, до серії виданих М. Я. Рудинським лінійних накреслень на спідній поверхні плити⁵ нам вдалося додати зображення двох пар биків, виконаних у різних місцях відведені під рисунки площині: безпосередньо під східним краєм плити, на самому початку нашого підкопу (рис. 2, 5) і на де-

Рис. 2. Зображення супряги биків на Кам'яній Могилі:

1, 2, 3 — під плитою № 37; 4, 5 — під плитою № 46.

якій відстані вглиб його, в північній частині композиції (рис. 2, 4). Виявлені рисунки цілком співзвучні з зображеннями биків на спідній поверхні плити № 37, від яких вони відрізняються лише відсутністю упряжки. Стилістична близькість рисунків під плитою № 46 зображенням биків на спідній поверхні плити № 37 дозволяє відносити їх до одного з цими останніми кола художніх пам'яток.

Такі, в загальних рисах, ті нові петрогліфічні документи, ґрунтуючись на яких нам здається можливим розглянути деякі моменти, пов'язані з датуванням наскельних рисунків Кам'яної Могили.

На жаль, при всій, так би мовити, привабливості культурно-хронологічного пов'язання наших рисунків із залишками возів в древньо-ямних похованнях півдня України⁶, ми все ще неспроможні зробити цього з необхідною обґрунтованістю. Найбільше, про що може йти

⁵ М. Я. Рудинский, Петроглифический комплекс..., стор. 25, рис. 2.

⁶ О. Г. Тереножкін, Курган Сторожова Могила, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 186—187, 190—192; його ж; Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1952 г., КСИИМК, вып. 63, М.—Л., 1956, стор. 70—75.

мова у зв'язку з цими знахідками,— це лише про нижню хронологічну межу зображень, які, дійсно, не можна опустити нижче епохи раннього металу.

Більш надійним уявляється нам шлях порівняння кам'яномогильських зображень супряги биків з аналогічними художніми пам'ятками в комплексах наскельних рисунків інших територій.

Звертаючись з цією метою до петрогліфічних знахідок на території СРСР, ми відзначаємо лише один пункт, рисунки якого можуть бути в тій чи іншій мірі зіставлені з зображеннями супряги биків на Кам'яній Могилі. Мова йде про накреслення на камені, знайденому біля підніжжя Армавирського горба на Кавказі (рис. 3)⁷. Увагу привертає певна схожість деяких з цих накреслень із зображеннями тварин в супрязі биків південної частини спідньої поверхні плити № 37.

На жаль, армавирські рисунки не датовані, і тому не можуть бути орієнтиром у питанні про вік наших кам'яномогильських зображень.

Значно більш результативні зіставлення, що ведуть нас на захід Європи.

Численний матеріал щодо цього дає Північна Італія (альпійські знахідки Валь Камоніка, Фонтанальба, Монте Бего та ін.)⁸. В кількісному відношенні на першому місці стоять тут зображення поодиноких биків, трактованих у найрізноманітнішій графічній манері, але неодмінно з додержанням головної для цієї категорії петрогліфічних документів вимоги побудування рисунка в горизонтальній проекції (рис. 4). Найбільш близькі аналогії кам'яномогильським зображенням ми зустрічаємо саме в цій групі художніх творів. Що ж до парних упряжок, то вони в північноіталійських комплексах виступають, головним чином, в поєднанні з зображеннями плугів. Зображення возів тут взагалі не так часті, а втім певна співзвучність нашим кам'яномогильським рисункам може бути констатована і щодо цієї сюжетної групи⁹.

На відміну від армавирських вік північноіталійських художніх пам'яток встановлюється досить точно. Необхідний хронологічний орієнтир дають нам зображення кинджалів, вибиті на альпійських скелях поруч з зображеннями биків. Відповідні за формою кинджали відомі в італійській культурі Ремеделло, де вони на підставі аналогії з Мікен і Єгипту датуються першою половиною ІІ тисячоліття до н. е.¹⁰.

Ще більш переконливі зіставлення зображень супряги биків на Кам'яній Могилі з рисунками всередині одного з кам'яних ящиків в Цюше-

⁷ И. И. Мещанинов, Закавказские иероглифы, СГАИМК, № 3—4, Л., 1932, стор. 55; його ж, Загадочные знаки Причерноморья, ИГАИМК, вып. 62, Л., 1933, стор. 55—57, рис. 23.

⁸ E. Anatuy, Mission archéologique au Mont Bego au cours de l'été 1957, Bull. de la Soc. Préhist. Française, t. LVI, Paris, 1959, стор. 315—317; його ж, Les travaux et les jours aux âges des Métaux du Val Camonica, L'Anthropologie, t. 63, № 3—4, Paris, 1959, стор. 248—269; C. Bicknell, Le figure incise sull rocce di Val Fontanalba, Atti della Soc. Ligustica di sc. nat. e geogr., t. VIII, 1897; його ж, The prehistoric rock engravings in the Italian Maritime Alps, Bordighera, 1902; M. Louis, Les Gravures préhistoriques du Mont Bego, Bordighera, 1950.

⁹ C. Bicknell, Le figure..., табл. XI; F. Напсаг, Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, Wien, 1955, стор. 448—449, рис. 16.

¹⁰ H. Kühn, Die Felsbilder Europas, Stuttgart, 1952, стор. 124.

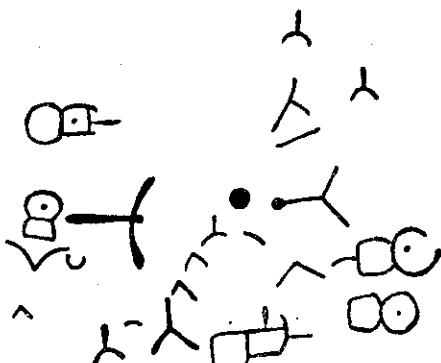

Рис. 3. Накреслення на камені з Армавирського горба на Кавказі (за І. І. Мещаниновим).

ні в ФРН (рис. 5)¹¹. Виконані тут зображення парних упряжок і поодиноких биків аналогічні кам'яномогильським. Схожість спостерігається не тільки в зображені тварин, переданих тут, як і на Кам'яній Могилі,

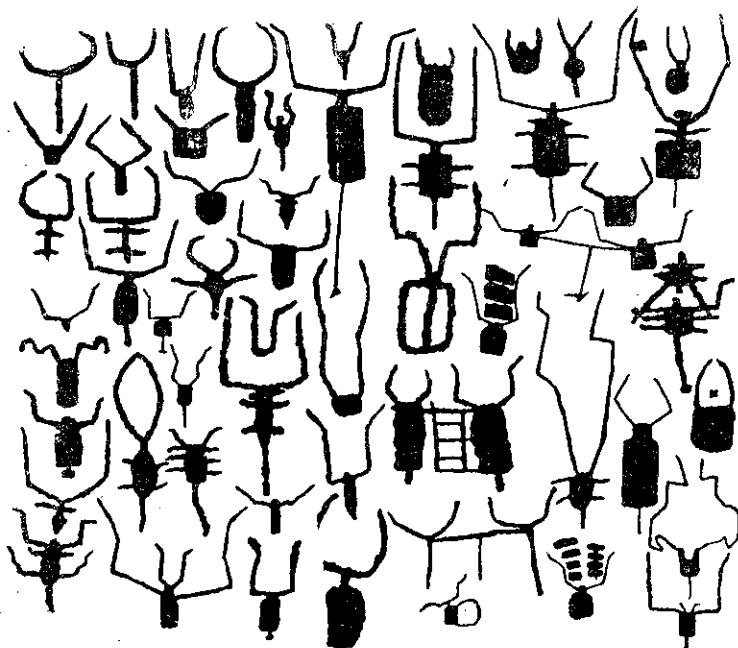

Рис. 4. Зображення биків в Італійських Альпах (за Бікнелом).

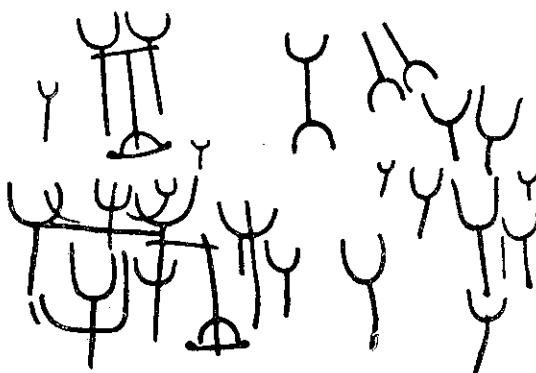

Рис. 5. Рисунки всередині кам'яного ящика в Цюшени (ФРН).

поєднанням прямої і дугоподібної ліній, але їй в зображені возів, трактованих досить близько до відповідних рисунків під північним краєм плити № 37.

Щодо віку німецьких зображень, то вони, як вважають, відповідають в часі посуду, знайденому в ящику. Такий посуд є типовим для саксо-тюрингської групи шнурової кераміки, побутування якої в Центральній Європі відноситься до першої половини II тисячоліття до н. е.

¹¹ M. Hoegnes, O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1925, стор. 691; H. Kühn, *Die vorgeschichtliche Kunst Deutschlands*, Berlin, 1935, стор. 259—260, рис. 89; його ж, *Die Felsbilder ...*, стор. 153—154, рис. 114; O. Uenze, *Neue Zeichensteine aus dem Kammergrab von Züschen*, Neue Ausgrabungen in Deutschland, Berlin, 1958, стор. 99—106, рис. 4; T. G. Powell, *Megalithic and Other art: Centre and West, Antiquity*, XXXIV, № 135, Cambridge, 1960, стор. 184, рис. 2(a).

Крім Італії і ФРН, певну співзвучність нашим кам'яномогильським зображенням ми відзначаємо ще в двох пунктах: у Маяділла в Іспанії¹² і в Ангелу Руйю на о. Сардінія¹³. Зображення биків, що походять звідси, досить близько нагадують відповідні кам'яномогильські зразки. Різниця полягає хіба що в техніці виконання, в обох випадках іншій, ніж на Кам'яній Могилі: в Маяділла зображення бика виконано фарбою на поверхні скелі, в Ангелу Руйю — в рельєфі, всередині так званих «домів відьм» — висічених у скелі поховальних камер. Втім, ми не схильні надавати цій відмінності скільки-небудь серйозного значення. До того ж, дата іспанських і сардінських зображень в цілому збігається з тією, яка відзначалась нами для аналогічних пам'яток Північної Італії і ФРН.

Не станемо збільшувати число наведених аналогій додатковими зіставленнями. Останні, хоч і не позбавлені певних підстав¹⁴, все ж не так переконливі, як попередні. До того ж сказаного, здається, досить, щоб зробити деякі висновки.

Як відомо, широко представлені в найближчому оточенні Кам'яної Могили речові залишки ряду історичних епох все ще не відіграють скільки-небудь помітної ролі в хронологічному визначенні її петрогліфів. Не будучи пов'язані безпосередньо з зображеннями, вони дають, у кращому випадку, лише деякі вказівки на ті чи інші етапи суспільного розвитку, відображення яких слід, можливо, шукати в різних за своїми техніко-художніми особливостями наскельних рисунках Кам'яної Могили.

Цілком очевидно, що в цих умовах аналогії і заснований на них порівняльний метод дослідження набувають особливо великого значення. Не випадково в присвяченіх Кам'яній Могилі статтях про дослідження 30-х—50-х років питанню підбору аналогій її рисункам приділялась така велика увага. На жаль, накоплений при цьому порівняльний матеріал, хоч і становить безсумнівний інтерес щодо визначення місця Кам'яної Могили серед петрогліфічних знахідок інших територій, в цілому мало що дає у вузько хронологічному аспекті і, по суті, сам потребує датування.

Тим важливіші для нас виявлені на Кам'яній Могилі зображення супряги биків, аналогії яким походять з датованих комплексів. Більше того, усі аналогії вказують на одну і ту ж дату, що відповідає першій половині II тисячоліття до н. е.

При нинішньому рівні наших знань, про шляхи розвитку археологічних культур на Євразійському континенті було б, звичайно, передчасним твердити, що в зображеннях супряги биків на Кам'яній Могилі і аналогічних їм художніх пам'ятках Західної Європи ми маємо явища взаємопов'язані. І все ж, як здається, значна схожість між цими петрогліфічними документами дозволяє відносити їх, якщо і не до одного і того ж, то, в усікому разі, до досить близького відрізу часу¹⁵.

¹² Н. Веuiil, *Les peintures rupestres schématiques de la péninsule Ibérique*, t. I, Paris, 1933, стор. 23, рис. 15(5), табл. XX, 3.

¹³ М. Еберт, *Reallexicon der Vorgeschichte*, T. II, Berlin, 1925, стор. 439—444, табл. 209, c, d, e.

¹⁴ Між іншим, цікавим є один з рисунків в іспанській провінції Бадайоз. Виконане тут зображення гарби супроводиться накресленням, яке досить близько нагадує зображення биків в кам'яномогильських супрягах (Н. Веuiil, *Les peintures rupestres schématiques de la péninsule Ibérique*, t. II, Paris, 1933, рис. 20(5)).

¹⁵ Вже після написання цієї статті автор дістав можливість більш детально ознайомитись з зображеннями на відомій стелі з-під Сімферополя, досить невдало віданій А. Тальгреном (А. Тальгрен, *La Pontide préscythe*, ESA, t. II, 1926, стор. 49, рис. 36 B, b; його ж, *Sur les monuments du Caucase occidentale*, ESA, t. IX, 1933, рис. 35). Фотографія стелі, виконана Б. А. Шрамко і люб'язно передана авторові, підтвердила згад В. М. Даниленка про наявність на одному з її боків схематизованого

Що ж до віку інших рисунків «східної групи»¹⁶, то, як здається, немає підстав хронологічно відривати їх від зображень супряги биків. У зв'язку з цим не здивим буде нагадати, що рисунки названої петрогліфічної групи були виконані ще до того, як сталося зруйнування на вісі, внаслідок чого доступ до них був закритий. В усікому разі тільки цим можна пояснити той факт, що в накресленнях «східної групи плит» цілком відсутні рисунки іншого, явно більш пізнього часу.

Сказаним не вичерpuється значення зображень супряги биків як хронологічного орієнтира. Останні можуть подати істотну допомогу при встановленні віку інших петрогліфічних груп на Кам'яній Могилі. Зокрема, можна говорити про проміжне хронологічне положення рисунків «східної групи» між зображеннями тварин в так званому «гrotі ма-монта»¹⁷, і накресленнями на плитах північного й західного схилів горба¹⁸, з одного боку, та рисунками «групи кінських плит»¹⁹ — з другого. Якщо це так, то перші дві групи зображень не молодші неоліту — енеоліту; остання ж, «кінська група», навряд чи виходить в часі за межі епохи бронзи.

А втім, такий хронологічний ряд має ще бути обґрунтований.

В. Н. ГЛАДИЛІН

К ВОПРОСУ О ВОЗРАСТЕ НАСКАЛЬНЫХ РИСУНКОВ КАМЕННОЙ МОГИЛЫ

Резюме

Введение в научный оборот большого фактического материала по наскальным изображениям Каменной Могилы придает особую важность вопросу датировки памятника. Полученные в последние годы данные позволяют по-новому подойти к определению возраста ряда петроглифических групп на Каменной Могиле. Известный хронологический ориентир дают, в частности, изображения супряги быков (парных бычьих упряжек), обнаруженные в начертаниях «восточной группы плит». Рисунки, построенные в горизонтальной проекции, отличаются крайней степенью стилизации. На основании сопоставлений с аналогичными художественными памятниками в петроглифических местонахождениях Западной Европы (Северная Италия, ФРГ, Испания, о-в Сардиния) возраст каменномогильских изображений супряги быков может быть определен в рамках первой половины II тысячелетия до н. э. К этому же времени должны быть, по-видимому, отнесены остальные рисунки «восточной группы», композиционно связанные с изображениями супряги быков.

зображення пари биків. Цілком тотожні деяким з рисунків в Італійських Альпах, зображення биків на Сімферопольській стелі близькі манеро виконання (горизонтальна проекція) кам'яномогильським, являючи разом з ними ступені одного й того ж еволюційного ряду поступової стилізації образу бика. Час виготовлення стелі збігається з тим, який був встановлений для зображень супряги биків на Кам'яній Могилі на підставі наведених паралелей: завдяки посуду, знайденому в похованні разом із стелею, пам'ятка датується першою половиною II тисячоліття до н. е. (див. А. А. Формозов, Материалы к изучению искусства эпохи бронзы Юга СССР, Советская археология, № 2, 1958, стор. 137—139).

¹⁶ М. Рудинський, Кам'яна Могила, К., 1961, рис. 55—56, табл. XXV—XXIX.

¹⁷ М. Рудинський, Кам'яна Могила, К., 1961, рис. 22—25, табл. VI—X.

¹⁸ Там же, рис. 14—19, 28, 29, 31, 34, 35. Табл. IV, V, XI—XVI, XXX.

¹⁹ Там же, рис. 38—42, табл. XVII—XXI.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА РАДОМИШЛЬ (Попереднє повідомлення)

Одним з найбільш обширних районів території України є її північна лісова зона — Полісся, розташоване в басейнах Дніпра, Десни і Прип'яті.

За незначними винятками, ця територія являє собою досить низьку рівнину, багату річками, озерами і болотами, на якій лише зрідка виступають невеликі підвищення, вкриті лесом. Особливо це стосується правобережної частини Полісся, розташованої на захід від Дніпра¹.

В плані дослідження палеолітичних пам'яток цей район Полісся вивчений ще дуже мало, хоч окремі з них відомі уже досить давно. Так, наприклад, ще в 1909 р. на березі р. Устя в с. Городок поблизу м. Ровно були відкриті залишки двох пізньопалеолітичних стоянок (Городок I і II), одна з яких розкопувалась в 1909 і 1911 рр. Археологічні дослідження на цих стоянках продовжувалися потім на протязі ряду років Л. Савицьким, який поблизу від них виявив ще шість стоянок і місцезнаходжень пізньопалеолітичної епохи (Городок III—VIII). Всі вони залягають у відкладах лесу на північному схилі розташованого в цьому районі лесового підвищення — Волинського плато².

У 1921 р. на лівому березі р. Норині біля с. Довгиничів поблизу Овруча, на південно-східному схилі Овруцької лесової височини (Овруцько-Словечанського кряжа), І. Ф. Левицьким була виявлена, а потім і частково розкопана Довгинецька стоянка³.

Однією з причин рідкості палеолітичних пам'яток в цьому районі Полісся вважалося те, що він, будучи в пізньопалеолітичну епоху ще більш заболоченим, ніж тепер, був непридатним для заселення людьми⁴. Факти ж існування в ньому окремих пізньопалеолітичних пам'яток, зокрема стоянок біля сіл Городок і Довгиничі, пояснювались наявністю там лесових підвищень, які були «єдиними ділянками, при-

¹ В. Г. Бондарчук, Геоморфологія УРСР, К., 1949.

² П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, № 40, М., 1953, стор. 145—147.

³ І. Левицький, Довгинецька палеолітична стація, Антропологія, т. III, К., 1930; В. І. Крокос, Стратиграфія горішнього палеоліту с. Довгиничів на Овруччині, Четвертинний період, К., 1931.

⁴ Д. И. Соболев, О четвертичном морфогенезе на Украине, Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, вып. III, М.—Л., 1933, стор. 99—100; В. Г. Бондарчук, О физико-географических условиях образования лесса и гумусных горизонтов юга СССР, Труды Института географии, вып. XXVII, Проблемы палеогеографии четвертичного периода, М., 1946, стор. 204.

датними для більш або менш тривалого проживання палеолітичних людей», а виявлення нових таких пам'яток поза цими підвищеннями вважалось можливим тільки в районі «Південно-Пріп'ятської височини, що тягнеться по південній межі Полісся»⁵.

Відкриття Фастівської стоянки в 1954 р.⁶ та Клинецької в 1955 р.⁷, здавалося, підтверджувало подібне передбачення.

Рис. 1. Радомишль І. Загальний вигляд розкопу. Вдалиші пункти ІІ—ІV.

Проте в 1956 р. на околицях м. Радомишля, Житомирської області, поза скільки-небудь помітним підвищенням і відкладами лесу було виявлено чотири місцезнаходження культурних залишків пізньопалео-

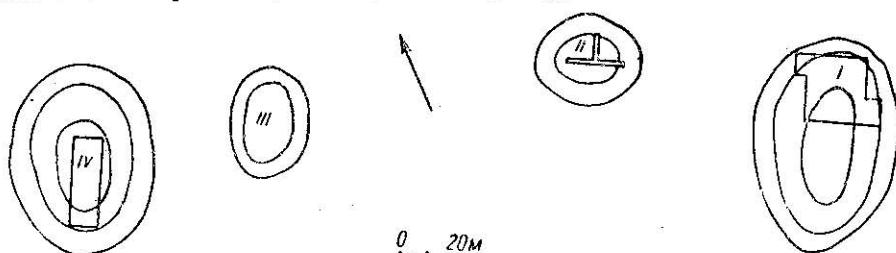

Рис. 2. Розташування місцезнаходжень І—ІV Радомишльської стоянки.

літичної епохи (рис. 1, 2). Всі вони знаходяться на відстані 600–800 м від північно-західної околиці м. Радомишля, на невеликих горбовидних підвищеннях (діаметром від 20 до 40 м), які підносяться на 2–3 м над поверхнею поля, що їх оточує.

⁵ П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, № 40, стор. 144.

⁶ И. Г. Шовкопляс, Фастовская позднепалеолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 65, М., 1956.

⁷ Б. А. Месяц, Следы новой позднепалеолитической стоянки в окрестностях Овруча, КСИА, вып. 7, К., 1957.

Ці підвищення пов'язані із схилом правого берега давньої балки, яка впадає в долину р. Тетерева за 3 км на північ від Радомишля.

Всі місцезнаходження ідентичні за характером культурних залишків і є, найвірогідніше, частинами однієї стоянки. Розташовані вони на невеликій відстані один від одного⁸.

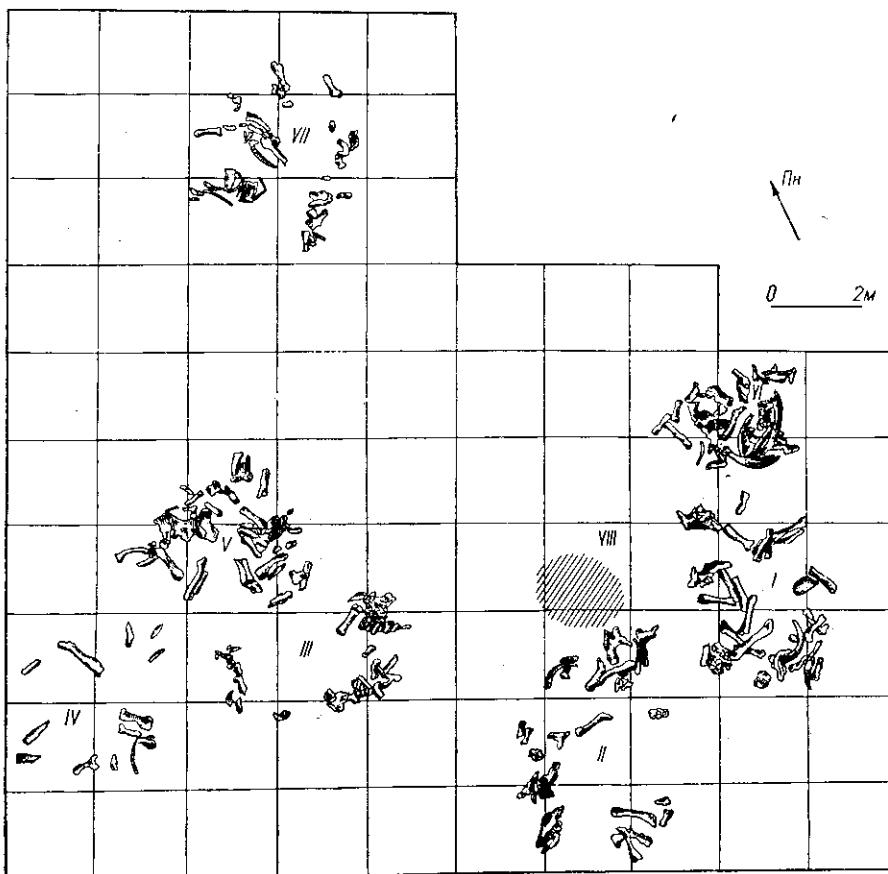

Рис. 3. Загальний план розкопу 1957—1959 рр.

I—IV, VII — скучення кісток мамонта на місцях жителів; VI — яма-сховище; VIII — місце обробки кременю.

Розкопками 1957 і 1959 рр. повністю досліджено найбільш значне місцезнаходження Радомишль I (рис. 1, 3, 4), відомості про основні результати вивчення якого є змістом цього повідомлення.

Культурні залишки на ньому, займаючи плошу понад 500 м², знаходилися в шарі сірувато-бурувато-жовтого глинистого суглинку, що залягав безпосередньо під піщанистим ґрутом.

⁸ Сліди одного з них (Радомишль I) у вигляді знахідок кісток мамонта були виявлені при земляних роботах в жовтні 1956 р. учнями Радомишльської середньої школи № 1. Директор школи С. А. Олексієнко повідомив про знахідки Академію наук УРСР. Обстеження місця знахідок і встановлення належності їх до палеолітичної стоянки було здійснене автором разом з науковими співробітниками Інституту зоології АН УРСР А. Л. Путем та Н. Л. Корнієць. Решта місцезнаходжень (Радомишль II—IV) встановлена автором у 1957 р.

Розкопки в Радомишлі провадились в 1957, і 1959 і 1963 рр. Палеолітичною експедицією ІА АН УРСР. Крім автора, в її роботі брали участь Н. П. Амбургер, Н. Л. Корнієць, В. О. Місціць, М. Ф. Петриченко, Г. С. Руденко, Б. Я. Брязкун, В. С. Драчук та Е. В. Яковенко. Консультивну участь в роботі експедиції брали члени-кореспонденти АН УРСР І. Г. Підоллічко та С. М. Бібиков.

Рис. 4. Радомишль I. Загальний вигляд розкопу із сходу.

Рис. 5. Скупчення кісток мамонта на місцях жител та ями-сховища. Вид з півночі.

Характер антропогенових (четвертинних) відкладів на місці місцевознаходження передає такий геологічний розріз в одному з шурфів:

1. Сучасний ґрунт, сірий, піщанистий.	0,20 м
2. Суглинок сірувато-бурувато-жовтий з корнеточинами сучасних рослин і сучасними кротовинами, заповненими вище і нижче залягаючими породами. На глибині 0,6—0,8 м в ньому залягають культурні залишки стоянки.	0,87 м
2a. Суглинок сірувато-жовтий з багатьма кротовинами та валняковими дутиками.	0,66 м
2b. Суглинок жовтий, пористий, з валняковими прожилками і дутиками у верхній товщі та кротовинами.	0,87 м
3. Похованій ґрунт, темно-сірий, у верхній частині жовтувато-сірий, піщанистий.	0,70 м
4. Пісок сірий, місцями іржаво-вохристий, різновернистий, з рідкими значними зернами кристалічних порід. Донизу пісок темно-сірий, з cementований глинистими частинками.	0,80 м
5. Глибше йде червоно-бура валунна глина, дуже піщаниста, з рідкими гальками кристалічних порід (діаметром до 20 мм) та залізисто-марганцевими включеннями.	

Культурний шар з кісток тварин та розщеплених кременів залягав приблизно на одному рівні — на глибині 0,8—1,0 м від сучасної поверхні, хоч окремі предмети з нього, головним чином кремені, зустрічалися також і вище, аж до ґрутового шару, потрапивши туди, очевидно, внаслідок дії землерийних тварин.

Переважна більшість кісток тварин в культурному шарі належала мамонту. Всього їх зібрано 1142. Вони належали 46 особинам мамонта, 16 з яких були молодими і напівдорослими. Інші тварини представлені поодинокими кістками — кінь (одна особина), північний олень (одна особина) і зубр (одна особина)⁹.

Через незначну глибину залягання культурного шару та впливу волого і холоду більша частина кісток тварин збереглася дуже погано; багато з них виявилися й зовсім зруйнованими. Кремінні вироби були вкриті інтенсивною голуббою та білою патиною.

Більшість кісток мамонта, що збереглися краще, головним чином великі кістки кінцівок, черепи, тазові, лопатки і бивні, залягали в культурному шарі переважно у вигляді досить виразних округлих і овальних в плані скupчень, діаметром 3—6 м, розташованих поблизу одне від одного. Всього на площині місцевознаходження Радомишль I виявлено шість таких скupчень (рис. 1, 3, 4). По їх краях знаходилися найбільші кістки — черепи, великі тазові і довгі кістки кінцівок, які утворювали своєрідні зовнішні огорожі (рис. 3, 4, 5).

Наприклад, одне з таких скupчень розміром 3×5 м, мало в плані овальну форму (скupчення № 1, рис. 3—6). Кістки в ньому залягали компактно в чітко витриманому порядку. По краю знаходилось багато великих кінцівок, кожна з яких була повернута одним з кінців назовні, а другим — до центра скupчення; в останніх випадках вони були перекриті іншими кістками, переважно плоскими тазовими і лопатками. По краю скupчення знаходилось також три черепи, які лежали своїми рівними лобовими частинами донизу. Лопатки і тазові кістки знаходились переважно в центрі скupчення. Під кістками виявлено значна кількість кісткового вугілля, напевно, від зруйнованого вогнища. Близькими до нього були й інші значні скupчення (рис. 3—5).

Всі кістки мамонта, виявлені у вигляді скupчень, у свій час були використані мешканцями стоянки для обкладання стін невеликих на-

⁹ Н. Л. Корнієць, Нове місцевознаходження пізньопалеолітичної фауни на Україні, Праці інституту зоології, т. 15, К., 1959.

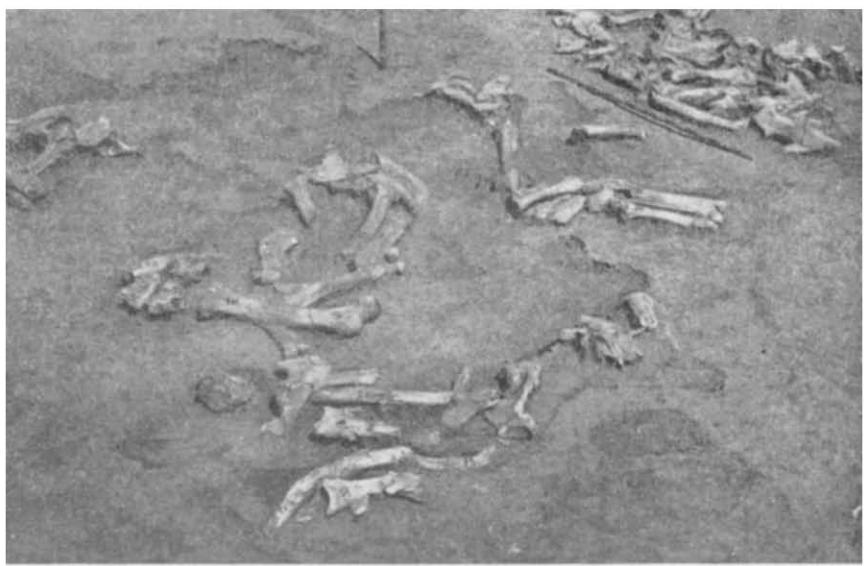

Рис. 6. Кістки по зовнішньому краю житла № 1. Вид з півдня.

Рис. 7. Яма-сховище, заповнена кістками мамонтів. Вид з півночі.

земних жителів, збудованих з дерев'яних жердин у вигляді конусоподібних будівель типу чумів північних народів. Існування подібних жителів і скупчень кісток тварин на їх місцях встановлено вже на багатьох пізньопалеолітических стоянках, зокрема на таких, як Пушкарівська I¹⁰, Мізинська¹¹, Гінцівська¹², Добраничівська¹³, Гагаринська¹⁴, Мальтінська¹⁵ та інші¹⁶.

Одне з невеликих скупчень кісток тварин, кругле в плані (діаметром близько 2 м), знаходилося в спеціально влаштованій ямі, що була звичайною для пізнього палеоліту ямою-сховищем (коморою) кісток тварин, призначених для різноманітних господарських, виробничих і побутових потреб (рис. 3, 7). Окрім кістки в ямі-сховищі мали на поверхні сліди роботи кремінним знаряддям, а один з великих бивнів — глибоку виїмку-надріз по всій його довжині. Серед пізньопалеолітических стоянок Східної Європи подібні ями-сховища, заповнені кістками тварин, в тому числі із слідами обробки, добре представлені також на Мізинській¹⁷, Гінцівській¹⁸, Добраничівській¹⁹ стоянках України, Костенках I²⁰ і Аносівці II²¹ на Дону поблизу Воронежа, Авдіївській на Сеймі поблизу Курська²² та ін.

Житла і яма-сховище були розташовані по кругу, всередині якого знаходився вільний простір — своєрідне внутрішнє подвір'я стоянки, а сама вона становила невелике замкнute поселення.

На внутрішньому просторі стоянки виявлено досить багато розщеплених кременів і знарядь праці. На одній з його ділянок знаходилося значне скупчення кременів, що утворилося на місці обробки кременю — виробничого центра (рис. 3). Залишки подібних виробничих центрів добре представлені на багатьох стоянках пізнього палеоліту, зокрема таких, як Мізинська²³, Чулатівська I²⁴ і II²⁵ та Фастівська²⁶.

На внутрішньому просторі стоянки зустрічалися також обпале-

¹⁰ П. І. Борисковський, Палеолітична стоянка Пушкарі I, Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947.

¹¹ И. Г. Шовкопляс, Жилища Мезинской стоянки, КСИА, вып. 6, К., 1956, стор. 4—9.

¹² И. Ф. Левицкий, Гонцивська палеолітична стоянка, Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947, стор. 231—232.

¹³ И. Г. Шовкопляс, Добраничевская палеолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 59, М., 1955, стор. 33—35.

¹⁴ С. Н. Замятнин, Раскопки у с. Гагарино, Палеолит СССР, ИГАИМК, вып. 18, М.—Л., 1935, стор. 39—40.

¹⁵ М. М. Герасимов, Раскопки палеолитической стоянки Мельта, Советская этнография, 1958, № 3.

¹⁶ П. И. Борисковский, Изучение палеолитических жилищ в Советском Союзе, СА, 1958, № 1; И. Г. Шовкопляс, До питання про характер жителів пізнього палеоліту, Вісник АН УРСР, 1958, № 2.

¹⁷ И. Г. Шовкопляс, Нижний горизонт Мезинской палеолитической стоянки, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 94—99.

¹⁸ И. Ф. Левицкий, Гонцивська палеолітична стоянка, Палеоліт і неоліт України, т. I, стор. 225—231.

¹⁹ И. Г. Шовкопляс, Добраничевская палеолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 59, стор. 35—37.

²⁰ П. П. Ефименко, Костенки I, М.—Л., 1958, стор. 45 і далі.

²¹ А. Н. Рогачев, Об аносовско-мезинском типе палеолитических жилищ на Русской равнине, КСИА АН СССР, вып. 92, М., 1962, стор. 17.

²² А. Н. Рогачев, Исследование остатков первобытнообщинного поселения верхнепалеолитического времени у с. Авдеево на р. Сейм в 1949 г., МИА, № 39, М.—Л., 1953, стор. 156 і далі.

²³ И. Г. Шовкопляс, Кам'яний вік на території Української РСР, К., 1962, стор. 55.

²⁴ И. Г. Підоплічко, Палеолітична стоянка Чулатів I, Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947, стор. 136.

²⁵ Д. З. Галич, Палеолітична стоянка Чулатів II, Палеоліт і неоліт України, т. I, стор. 153.

²⁶ И. Г. Шовкопляс, Фастовская позднепалеолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 65, стор. 69—70.

ні кістки і особливо кісткове вугілля, які походили із зруйнованих вогнищ, що знаходилися поза житлами. Очевидно, такий внутрішній простір, вільний від будівель, служив місцем зосередження виробничого і побутового життя мешканців цієї частини Радомишльської стоянки.

На площі місцезнаходження Радомишль I зібрано понад 10 тисяч різноманітних кременів — від ядрищ-заготовок до найдрібніших відщепів, які свідчать про обробку кременю і виготовлення знарядь праці з нього безпосередньо на стоянці. Серед крем'яних виробів є близько 300 знарядь праці різних типів і форм. На стоянці вживався кремінь двох гатунків — темно-сірий та чорний, так званий деснянський. Перший з них є місцевою породою. У вигляді ядрищ та плиток він виявлений у відкладах пісковика, з яких складений правий берег р. Тетерева за 5 км на південний захід від Радомишля. Походження другого ще не встановлене.

Характерною особливістю крем'яного інвентаря Радомишльської стоянки є поєднання в ньому пізньопалеолітичних і мустьєрських форм — нуклеусів і відщепів, пластин і знарядь праці. При цьому як ті, так і інші виготовлені з кременю обох гатунків і досить інтенсивно патиновані. Мустьєрські вироби, проте, становлять досить незначну частину і є, по суті, домішкою для численних пізньопалеолітичних виробів²⁷.

Серед останніх переважають нуклевидні уламки кременю, різноманітні відщепи і пластини. Знаряддя праці виготовлені здебільшого на досить правильних, але завжди масивних ножовидних пластинах.

Найбільшу групу знарядь становлять різці, за своєю формою близькі до різців серединного типу. Більшість з них виготовлена на товстих і широких пластинах. Їх робоче лезо утворене двома сколами, що зрізують під гострим кутом кінець пластини, протилежний кінцеві з ударним бугорком (табл. I, 6, 7). Багато різців виготовлено за допомогою кількох таких сколів, внаслідок чого вони є багатофасетними (табл. I, 2—5, 10). Інколи такі різці є подвійними — виготовленими на протилежних кінцях пластин (табл. I, 2). В ряді випадків такі різці, в тому числі і багатофасетні, бувають комбінованими із скребками на досить товстих, широких і коротких пластинах (табл. I, 9; II, 1—2) або з іншими різцями (табл. I, 7).

Різці інших типів значно менше. З них частіше зустрічаються різці на куті зламаної пластини, так звані кутові (табл. I, 8, 11).

Різці бокового типу досить рідкі. Різці ж, за формою близькі до них, мають косий зріз пластини, утворений не ретушшю, як у справжніх бокових різців, наприклад мадленських, а звичайними простими сколами, лише дещо по-іншому направленими (табл. I, 1).

Слід відзначити, що значна частина різців виготовлена на пластинах, які раніше були використані за іншим призначенням, можливо як вістря чи ножовидні інструменти, про що свідчить ретуш на їх краях (табл. I, 3, 11; II, 8).

Скребків серед крем'яних інструментів досить мало. Всі вони мають найбільш просту форму — виготовлені на кінцях досить масивних пластин, нерідко ребристих, близьких до відщепів (табл. I, 9; II, 1, 2, 5—7). Вони бувають комбінованими з різцями на протилежних кінцях пластин (табл. I, 9; II, 1, 2). Зустрічаються скребки високої форми, характерні для початкової (оріньякської) пори (культури) пізнього палеоліту (табл. II, 3).

Значну групу виробів з кременю становлять вістря на довгих правильних, досить вузьких і тонких ножовидних пластинах (табл. II, 10,

²⁷ Такий характер має крем'яний інвентар всіх місцезнаходжень стоянки.

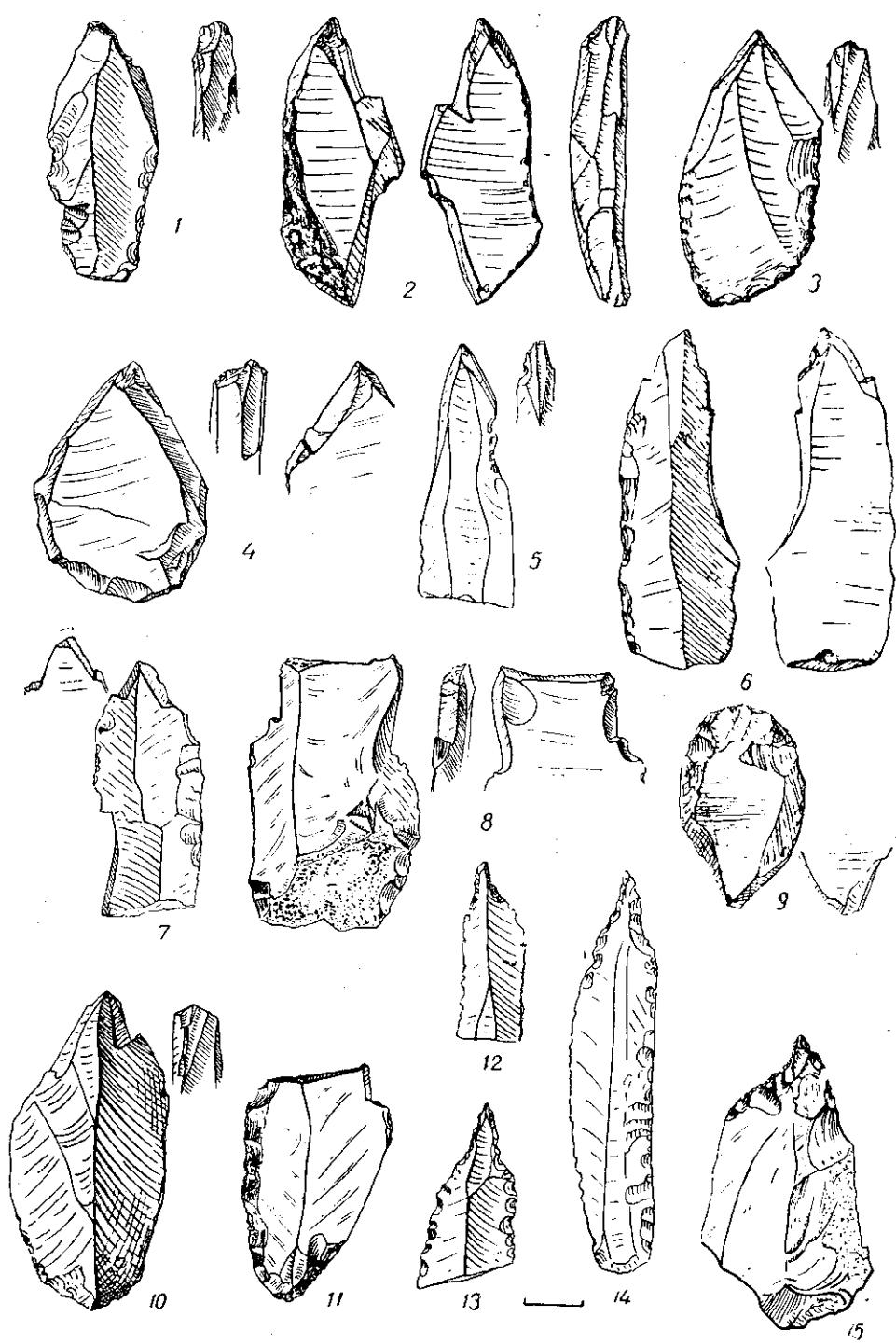

Табл. I. Радомишль I. Крем'яні вироби пізньопалеолітичного часу.

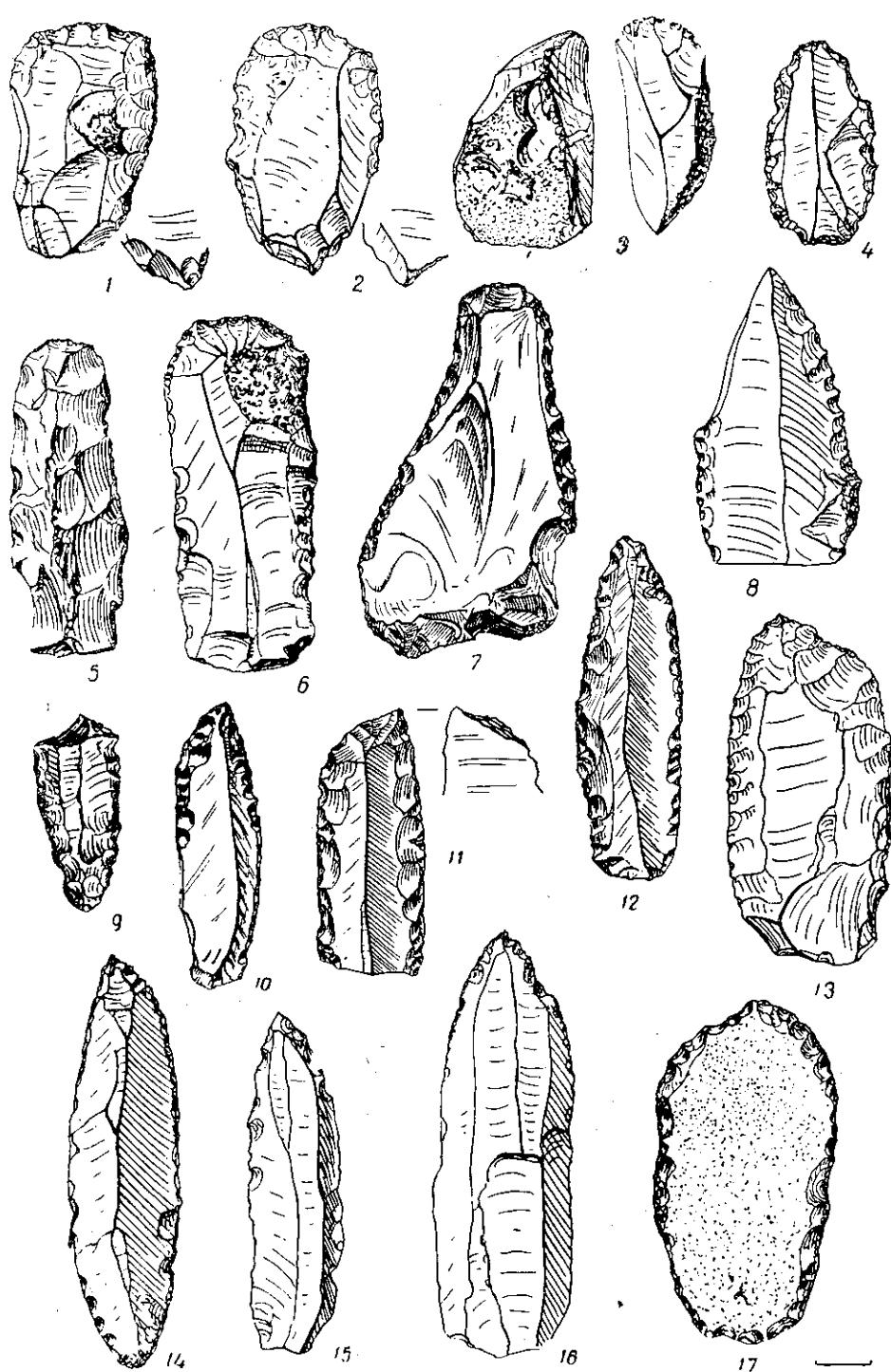

Табл. II. Радомишль I. Крем'яні вироби пізньопалеолітичного часу.

14—16). Їх кінці завжди старанно загострені ретушшю. Подібні вістря, напевно, служили наконечниками мисливських дротиків. Можливо таке ж призначення мали й близькі до них пластини з ретушшю по краях, які збереглися як в цілому вигляді (табл. II, 12), так і в уламках (табл. II, 9, 11).

Пластини з круговою ретушшю, часто широкі і значні за розмірами (табл. II, 4, 13, 17), використовувалися, напевно, як інструменти для різання. Вони, як і вістря, є звичайними виробами для ранніх пам'яток пізньопалеолітичної епохи.

Серед інших знарядь праці з кременю слід відзначити невелику кількість добре виготовлених проколок з досить тонкими і гострими робочими кінцями (табл. I, 12—15). До числа пізньопалеолітичних знарядь відносяться також інструменти для рубання, виготовлені на масивних відщепах (табл. IV, 1) та на уламках ядрищ (табл. IV, 6) за допомогою двобічного стесування.

Крем'яні вироби мустєрських форм представлені дисковидними нуклеусами, підтрикутними пластинами і відщепами, сколотими з таких нуклеусів, та серією цілком завершених знарядь. окремі невеликі дисковидні нуклеуси за допомогою ретуші інколи перетворені в округлі скребла, робоче лезо яких виступає лише на частині їх краю (табл. III, 7). Трикутні пластини і відщепи з дисковидних нуклеусів часто бувають залишеними без дальшої обробки або мають лише незначні її сліди (табл. III, 6).

Серед знарядь в однаковій мірі представлені обидві провідні форми — гостроконечники і скребла. Перші з них виготовлені як на досить тонких (табл. III, 3), так і на товстих пластинах (табл. III, 1, 2, 4) і навіть на відщепах, що зберегли на своїй поверхні залишки корки ядрищ (табл. III, 5, 9). Скребла виготовлені переважно на широких масивних трикутних та підквадратних пластинах і відщепах (табл. III, 8; IV, 2—5). Робоче лезо у більшості з них знаходиться на одному з країв. Воно завжди оброблене за допомогою досить крутій ретуші. Такою ж ретушшю оброблені і краї гостроконечників.

Наявність в крем'яному інвентарі Радомишльської стоянки пізньопалеолітичних і мустєрських знарядь праці, нуклеусів, відщепів та пластин дозволяє датувати стоянку початковою порою пізнього палеоліту і вважати її однією з найбільш ранніх пізньопалеолітичних стоянок Східної Європи.

За характером ряду пізньопалеолітичних крем'яних виробів (пластини з круговою ретушшю, високі скребки, переважно серединні і багатофасетні різці, вістря та ін.) Радомишльська стоянка може бути віднесена до пам'яток оріньякскої культури²⁸, а за наявністю серед них мустєрських виробів її можна розглядати як один з варіантів переростання мустєрської культури в культуру пізнього палеоліту²⁹.

Радомишльська стоянка поки ще не має собі прямих аналогій серед добре вивчених палеолітичних пам'яток нашої країни. За характером частини крем'яних виробів, зокрема вістрів-наконечників дротиків, вона має деяку спільність тільки з Пушкарівською I стоянкою на Десні³⁰, а за характером житлових та господарських комплексів — з всіма пізньопалеолітичними стоянками Середньодніпровського району, перш за все з тією ж Пушкарівською I, будучи найбільш ранньою серед них³¹.

²⁸ І. Г. Шовкопляс, Археологічні дослідження на Україні, К., 1957, стор. 39.

²⁹ П. И. Борисковский, Некоторые спорные вопросы периодизации позднего палеолита Русской равнины, Труды комиссии по изучению четвертичного периода, XVIII, М., 1951, стор. 47.

³⁰ П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, № 40, стор. 208.

³¹ И. Г. Пидопличко и И. Г. Шовкопляс, Палеолит Ukrainianского Полесья, Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XVII, М., 1961, стор. 85

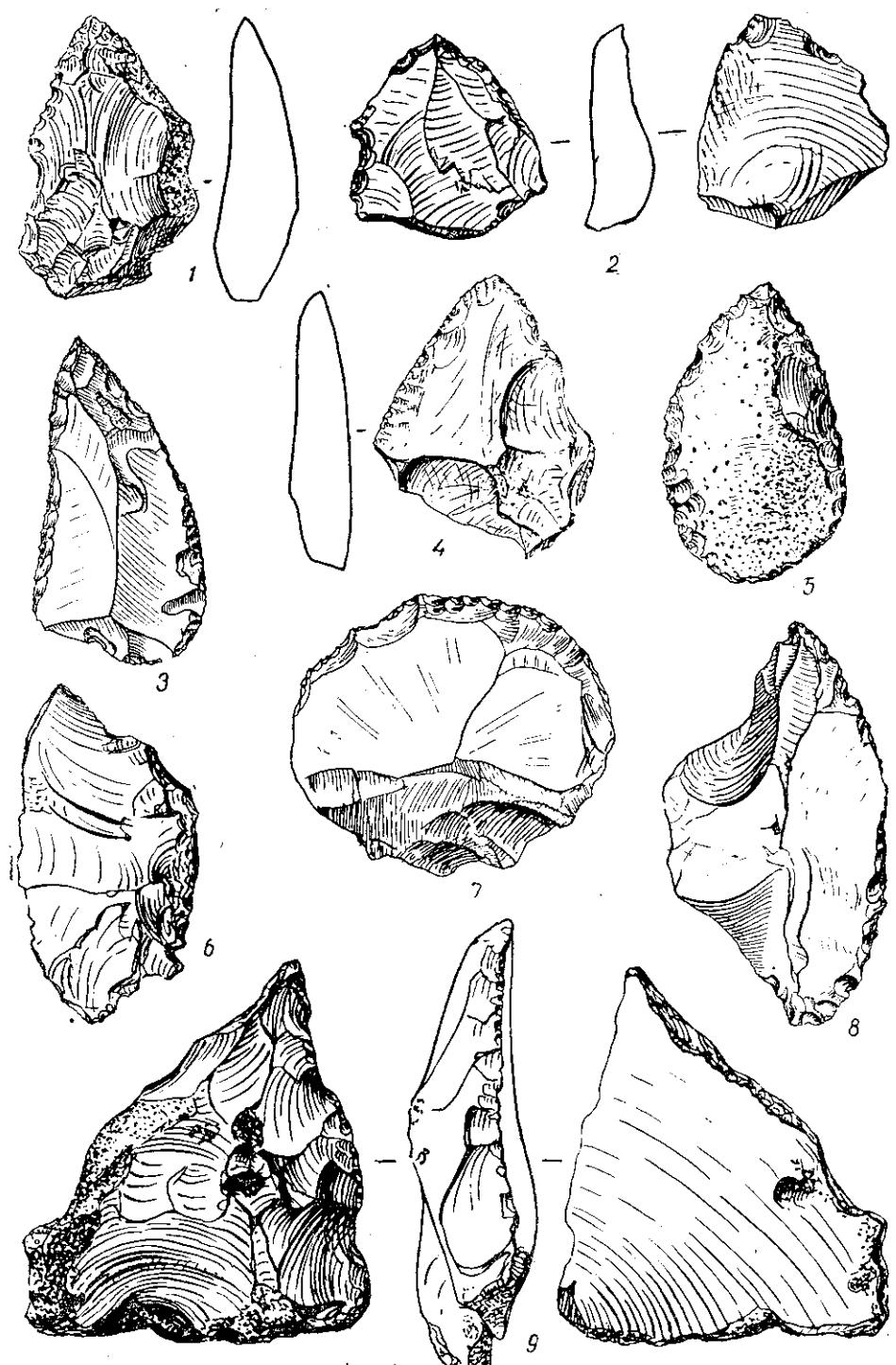

Табл. III. Радомишль I. Крем'яні вироби мустєрського часу.

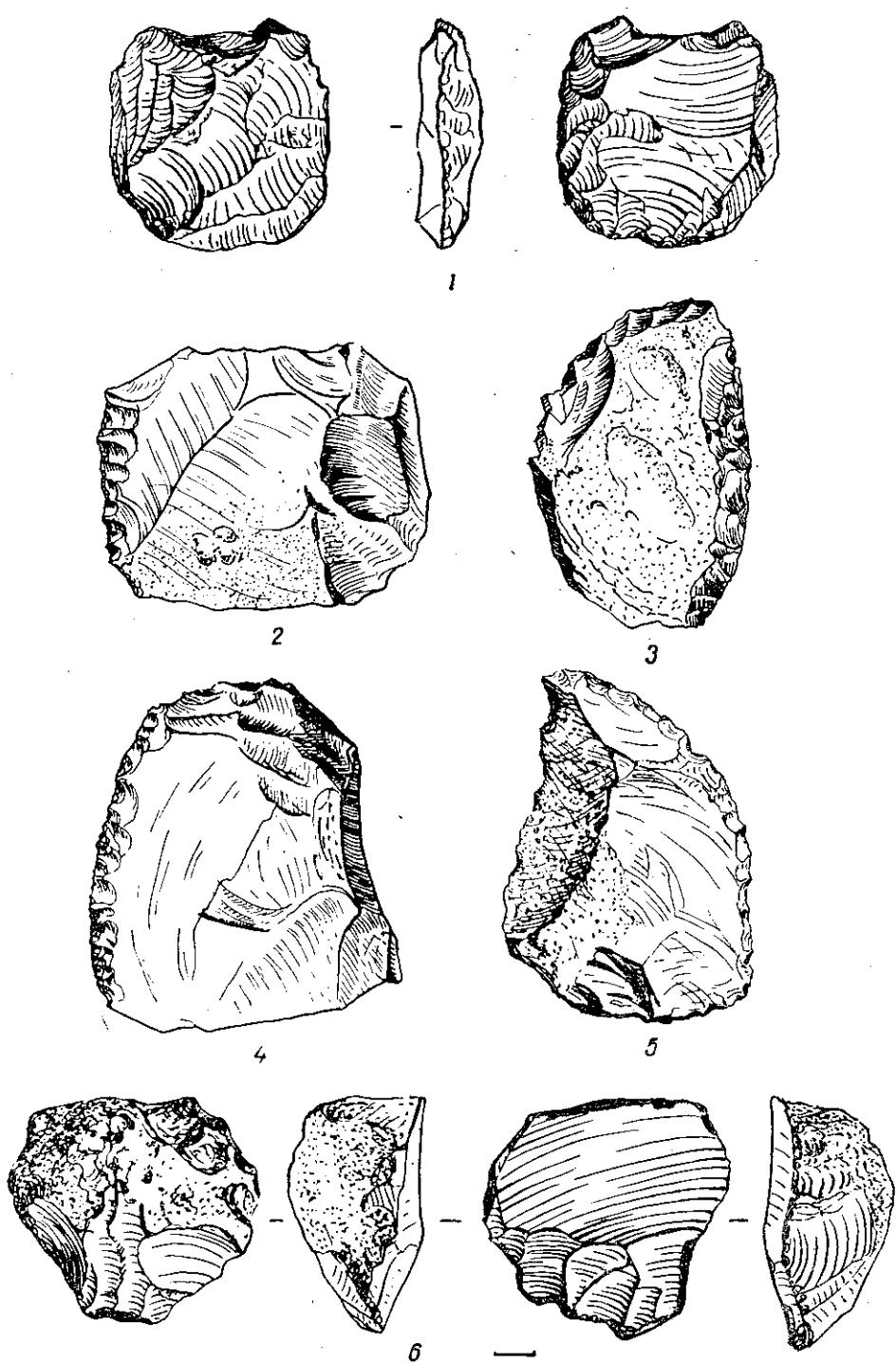

Табл. IV. Радомишль І. Крем'яні вироби пізньопалеолітичного та мустєрського часу.

Серед зарубіжних пам'яток близькими до Радомишльської стоянки, зокрема за поєднанням пізньопалеолітичних та мустєрських знарядь і виробів в їх крем'яну інвентарі, є стоянки біля сіл Іванівці на р. Ваг³² та Кехнець на р. Горнад³³ в Словаччині. Можливо, вони свідчать про напрям заселення Українського Полісся на початку пізньопалеолітичної епохи. Підтвердженням цього може служити виявлення М. І. Островським в 1960—1961 рр. в околицях м. Кременця, Тернопільської області (гора Куличівка) залишків досить ранньої стоянки пізнього палеоліту. Серед виробів з кременю тут зустрічаються знаряддя, близькі до радомишльських, в тому числі й окремі пізньомустєрські.

Відкриття Радомишльської стоянки вказує на перспективність розшуків нових пізньопалеолітичних пам'яток в поліських районах України, а також в сусідніх районах Білорусі і Польщі.

И. Г. ШОВКОПЛЯС

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА РАДОМЫШЛЬ

(Предварительное сообщение)

Резюме

До недавнего времени палеолитические стоянки в Правобережном Полесье УССР (Городок, Довгиничи, Клинцы, Фастов и др.) были известны только на возвышенных местах, покрытых отложениями лесса. Радомышльская стоянка на Тетереве, открытая в 1956 г., находится в довольно низкой местности вне отложений лесса. Она состоит из четырех местонахождений, расположенных одно возле другого на небольших холмообразных возвышеностях (рис. 1, 2). На полностью раскопанном местонахождении Радомышль I изучены остатки шести небольших наземных жилищ со скоплениями костей мамонта, яма-хранилище костей животных (запасов сырьевого материала) и остатки производственного центра по обработке кремня (рис. 3). Кости мамонта в скоплениях на местах жилищ залегали в четком, определенном порядке: наиболее крупные из костей находились по краю скоплений, а наиболее мелкие — в центре их (рис. 4, 5). Жилища располагались по кругу, образуя небольшой сомкнутый поселок-стоянку (рис. 3).

Кремневый инвентарь стоянки (табл. I—IV) одновременно содержит изделия мустерьских и позднепалеолитических типов со значительным преобладанием последних. Позднепалеолитические орудия (резцы, скребки, острия и др.) позволяют отнести стоянку к орильякской эпохе (культуре), а наличие мустерьских орудий — датировать ее начальной порой позднего палеолита.

і далі; І. Г. Шовкопляс, Визначна історична пам'ятка України, Український історичний журнал, 1963, № 1, стор. 125.

³² F. Prošek, Szeletien na Slovensku, Slovenská archeologia, Ročník I, 1953, Bratislava, стор. 146 і сл., табл. I—IV.

³³ L. Bánesz, Paleolitické stánice pri Kechneci, Slovenská archeologia, VII—2, 1959, стор. 214 і сл.

МАТЕРІАЛИ ЕКСПЕДИЦІЙ НА НОВОБУДОВАХ

М. П. КУЧЕРА

ДРЕВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА БІЛЯ ХУТОРА КИЗИВЕР

На південно-західній околиці кол. хутора Кизивер, переселеного у зв'язку з будівництвом водосховища Кременчуцької ГЕС, на відстані 4 км на північ від с. Клищенці, Градизького району, Полтавської області, на високому правому березі Сули, в тому місці, де річка круто повертає на схід і підрізає корінний берег, є залишки трьох городищ: одного ціvnічного і двох південних (рис. 1).

Північне городище розташоване на мисі, відмежованому із сходу обривом корінного берега ріки, а з півночі і півдня — глибокими ярами. Воно мало округлу форму і було оточене валом, що зберігся з північної і частково з південної сторін¹. Із західної напільної сторони є два вали з ровом між ними; сліди від рову простягуються і перед другим валом. З цього боку в обох валах збереглися залишки в'їзду. Висота площинки городища над рівнем води в річці становить близько 35 м. Розміри площинки городища із заходу на схід 48 м, з півночі на південь — 45 м. Отже, площа його становить 0,16 га. Внутрішній вал в місцях, що краще збереглися, має висоту 1,6—1,7 м, ширину по основі 8—12 м; по зовнішньому краю цього валу, з боку рову, є терасо-видна площинка, шириною 2,5—3 м. Зовнішній вал зберігся висотою 1,5—1,6 м, шириною 5—7 м. Внутрішній рів має ширину 5—6 м, глибину від рівня площинки городища 0,8—0,9 м. Площинка городища на краях підвищена у зв'язку із зсуванням внутрішнього схилу валу. В північно-східній частині городища збереглася кругла яма, діаметром 20 м, глибиною 3,3 м, яка походить, очевидно, від резервуара для води². Культурний шар городища дещо пошкоджений траншеями часів Великої Вітчизняної війни.

На відстані 200 м на південь є залишки ще двох городищ. Від одного з них, зрізаного рікою, зберігся на краю обриву лише зовнішній схил валу довжиною 60 м, який має форму правильної дуги і захищав городище із заходу. Висота частини валу, що збереглась, 3 м, ширина 6—8 м. Крутій берег ріки із залишками валу підвищується над водою на 30 м і щороку підрізується весняною повіддю. Кінці валу відмежовані ярами, які в незначній мірі вклинюються в корінний берег. Судячи з нахилу сучасної поверхні в бік ярів, останні знаходились тут і в давнину, але були зрізані рікою разом з городищем. Отже, городище знаходилось на мисі, відмежованому з півночі і півдня яра-

¹ Південний край городища зрізано яром, східний край частково зсунувся по схилу мису.

² Про призначення цієї ями мова йтиме далі.

ми, а із сходу — обривом до ріки. З відкритого, західного боку городище було захищено ще одним (зовнішнім) валом, який продовжується в північно-західному напрямку на 65 м далі, ніж внутрішній вал, і примикає до наступного яру. Цей вал утворений з двох відрізків, між якими знаходився в'їзд. В'їзові у зовнішньому валу відповідають на

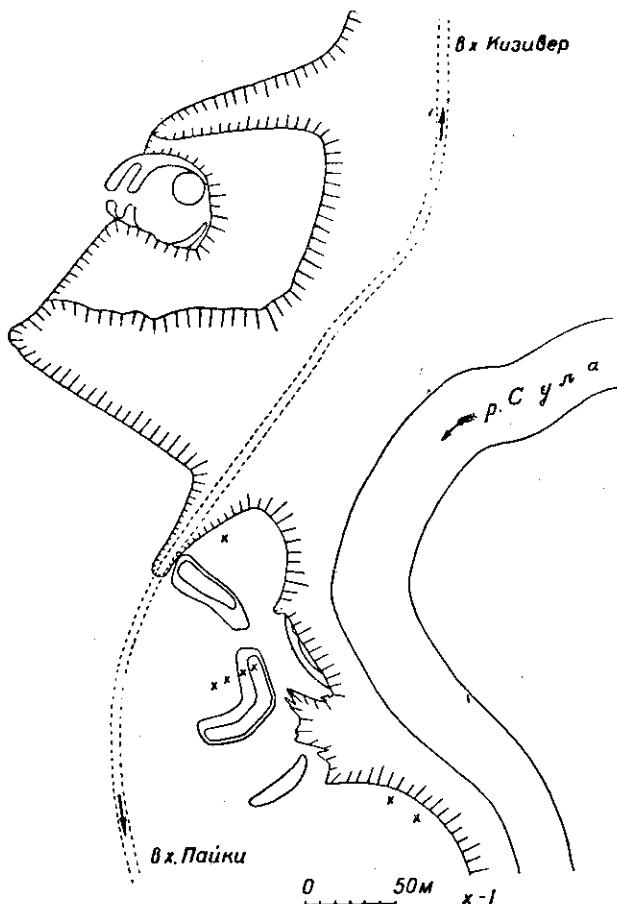

Рис. 1. План городищ біля х. Кизибер:

1 — місця розкопок на південних городищах.

цій лінії залишки в'їзду, що збереглися на зовнішньому схилі внутрішнього валу городища. Північний відрізок зовнішнього валу має довжину 64 м, ширину по основі 15—20 м, висоту 1,6—1,7 м; південний відрізок — довжину 85 м, висоту 2,5 м, ширину 20 м³. Між внутрішнім і зовнішнім валами городища, що знаходяться на відстані 20 м один від одного, збереглися залишки рову глибиною близько 1 м. Продовження рову добре простежується і вздовж північного відрізу зовнішнього валу.

Друга лінія укріплень зрізаного рікою городища у своєму північному продовженні утворювала ще одне мисове городище, захищаючи його з відкритої південно-західної сторони. З інших трьох сторін це городище було прикрите ярами і обривом до ріки. Площа другого південного городища, що має близьку до трикутника форму, тепер

³ На зовнішньому схилі валу є широка терасовидна площа, яка, очевидно, є наслідком сповзання насипу.

становить 0,25 га. Це городище на 2—3 м підвищується над збереженою частиною попереднього городища. На південному краю укріпень є залишки ще одного валу, що простягнується на довжину 50 м при висоті 1 м.

Спільна оборонна лінія південних городищ має незвичайну форму. Її південний кінець загнутий у відкриту, напільну сторону, а рів знаходиться з протилежного боку, оберненого до ріки. Доцільність такої укріпленої лінії пояснити важко. Самостійного оборонного значення вона не могла мати, оскільки площа, що примикала до неї, залишалась з небезпечної західної сторони відкритою.

Інша територія вздовж корінного берега між городищами, а також на північ і північний захід від північного городища і на південний схід від південних городищ була зайнята посадом. Кераміка древньоруського часу зустрічається також біля підніжжя північного городища понад рікою.

Відомості про Кизиверські городища є в літературі давно. Вперше їх опис і план було надруковано Н. Г. Ляскоронським в 1901 р.⁴ Вдруге, в 1905 р., коротка інформація про городища була складена Л. В. Падалкою⁵. В післявоєнні роки городища були обстежені Ф. Б. Копиловим⁶.

У 1959 р. на північному городищі провадились попередні розвідувальні розкопки Кременчуцькою древньоруською експедицією Інституту археології АН УРСР⁷. Внаслідок розкопок була встановлена наявність гнилих та згорілих дерев'яних конструкцій в насипу валу і дуже слабка насиченість культурного шару на площаці всередині городища⁸.

У 1960 р., зважаючи на загрозу руйнування корінного берега Сули, при остаточному заповненні водосховища Кременчуцької ГЕС, було поставлено завдання продовжити попередні дослідження, і автором проведени розвідкові розкопки на північному і одному південному городищах, а також частково на посаді⁹.

На північному городищі дослідження були спрямовані на визначення характеру дерев'яних конструкцій в насипу валу. З цією метою на північно-східному краю городища, на частині незакінченого розкопу 1959 р., було розбито ділянку I, на східному краю городища — ділянку II і в західній частині — траншею № 1 (рис. 2).

Ділянка I¹⁰. Розкопками було відкрито в насипу валу залишки трьох поздовжніх стін, що утворювали за допомогою поперечних стін два ряди клітей (рис. 3)¹¹. Зовнішній ряд клітей був щільно забитий сірим лесом. Кліті внутрішнього ряду були пустотілими і згоріли. Після пожежі їх не відновлювали, а присипали землею у вигляді внутрішнього схилу валу. Насип в цій частині валу складається з перемішаного темно-сірого лесу, насиченого вкрапленнями вугликів від згорілих клітей і кусочками перепаленої глини (лесу).

⁴ Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 428—430.

⁵ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. I, Полтава, 1905, стор. 188.

Слід зазначити, що в цій праці, як і в попередній, плани городищ неточні.

⁶ АП УРСР, т. I, К., 1949, стор. 252.

⁷ До складу експедиції входили В. И. Довженок (керівник), В. К. Гончаров і Р. О. Юрія.

⁸ Р. А. Юра, Отчет о раскопках Кизиверского древнерусского городища в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹ Крім автора, в роботі Кизиверської групи ІА АН УРСР брали участь Г. І. Лисова (старший лаборант), Г. С. Махура (красляр), А. Ф. Ніколенко (фотограф).

¹⁰ Ділянка мала розміри 8 м (уздовж хребта валу) × 6 м (впоперек валу). Для дослідження зовнішнього і внутрішнього схилів валу до ділянки в її північно-східному і південно-західному кутах згодом були прирізані два невеликі шурфи.

¹¹ Всі виявлені на городищі кліті будувалися з дуба.

Сліди трухлявого дерева від поперечних стін зовнішнього ряду клітей виявились в кількох місцях уже при зачистці поверхні розкопу 1959 р., на глибині 0,8 м від хребта валу. При дальншому поглибленні було відкрито п'ять поперечних стін у зовнішній частині валу і простежено сліди від п'яти поперечних стін у внутрішній частині валу, а також виявлено залишки спільнотої поздовжньої стіни між зовнішнім і внутрішнім рядами клітей. В прирізках на зовнішньому і внутрішньо-

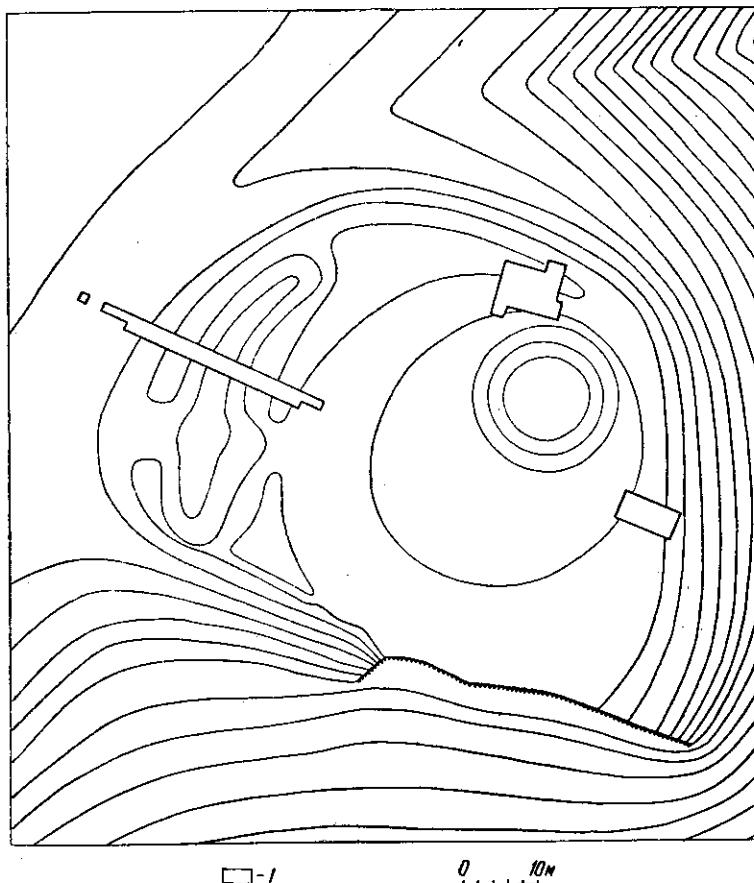

Рис. 2. План північного городища біля х. Кизивер:
I — місця розкопок.

му схилах валу було відкрито крайні поздовжні стіни клітей (рис. 3). Нижню частину клітей розкопано на дещо обмеженій площині (рис. 3, Б).

Зовнішня поздовжня стіна чітко виявилась на глибині 1,1—1,15 м нижче рівня сучасної поверхні і була відкрита на довжину 2,5 м. На цьому відрізку її перетинали дві поперечні стіни з кінцями довжиною по 0,4—0,5 м, що виходили назовні від поздовжньої стіни. На всьому відрізку стіна згнила, а місцями обгоріла. Ззовні цієї стіни знаходилась чорна земля, а зсередини — дуже твердий сірий лес, яким були забиті кліті. Глибше стіну не розкопували. Її було перерізано траншеєю уздовж східної стінки ділянки. При цьому виявилось, що нижня деревина стіни залягає під насипом валу в темно-сірій материковій глині на глибині 2,8 м від сучасної поверхні. Ззовні стіни на глибині 1,15 м починається на схилі валу під чорноземом жовта насипна глина (рис. 4).

Середню поздовжню стіну було виявлено на глибині 1,2 м від сучасної поверхні на всьому протязі ділянки на довжину 8 м. Верхня

частина стіни завалилась у внутрішній бік. На вказаній глибині вона знаходилась майже на місці, на відстані 4,3 м від зовнішньої поздовжньої стіни. Стіна простежувалась по смузі пухкої землі, насыщеної деревним тліном, волокнами гнилого дуба та вугликами. В нижній частині стіни, що збереглася до 0,5 м в початковому положенні, знаходилися куски обгорілих і гнилих деревин.

Сліди внутрішньої поздовжньої стіни були виявлені на прирізці в південно-західному куті ділянки на протязі 1,3 м, на глибині 0,8 м від сучас-

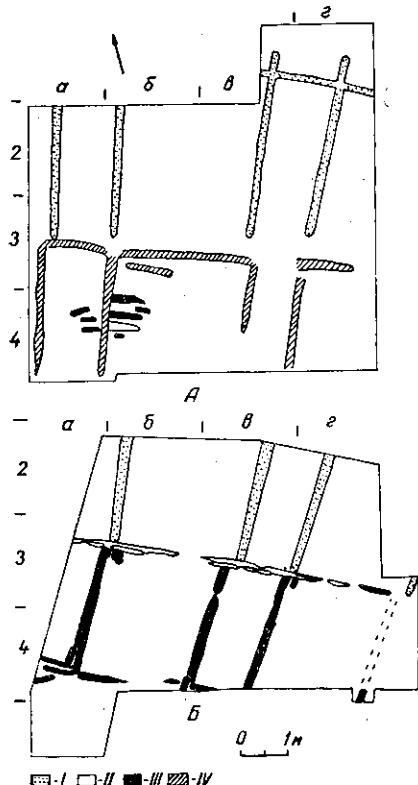

Рис. 3. Залишки клітей на ділянці I:
А — в насипу валу; Б — на давній поверхні під насипом валу; І — трухляве дерево;
ІІ — гниле дерево; ІІІ — обуглене дерево;
ІV — темно-сіра пухка земля з деревною порохнею та вугликами.

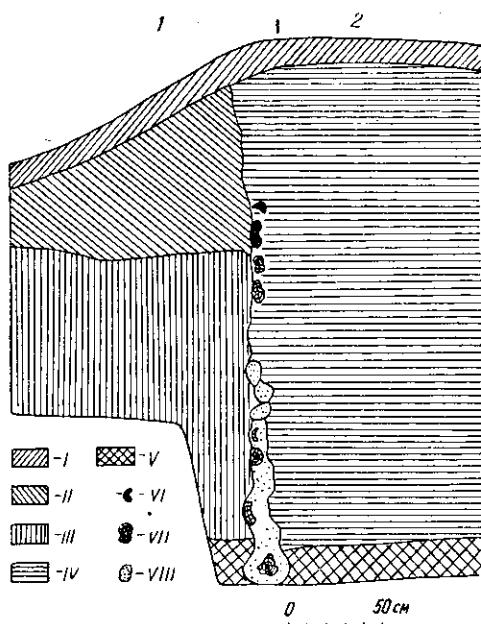

Рис. 4. Розріз зовнішньої поздовжньої стіни клітей в насипу валу на східній стінці ділянки I:
І — шар дерну; ІІ — чорнозем з домішкою жовтої глини; ІІІ — жовта глина; ІV — сірий лес; V — темно-сіра глина (материк); VI — вугілля; VII — гниле дерево; VIII — деревна порохня.

ної поверхні у вигляді смуги пухкої темної землі. З зовнішнього боку від неї знаходився лес, перемішаний з вугіллям і перепаленою глиною, а з боку площасти городища — жовта глина. На 0,35—0,55 м глибше були відкриті обуглені деревини від внутрішньої поздовжньої стіни, на протязі 4 м. Ця стіна знаходилась на відстані 2,8—2,9 м від середньої поздовжньої стіни.

П'ять поперечних стін зовнішнього ряду клітей чітко виявились на глибині 0,8—1,4 м від сучасної поверхні. Від цих стін залишились в сіром лесі щілини, заповнені дуже м'якою землею з деревною порохнею. В багатьох місцях від деревин збереглася гнила стрижнева частина. В такому вигляді стіни простежувались у насипу валу до самого материка, на глибину 2,2—2,6 м від сучасної поверхні (рис. 4). Понад середньою поздовжньою стіною кінці верхніх деревин цих стін обгоріли. Стіни утворювали чотири кліті двох розмірів: шириною 2,4—2,6 м і 1,1—1,2 м, які чергувалися. На ділянці знаходились дві широкі та дві вузькі кліті.

Поперечні стіни внутрішнього ряду клітей спочатку виявились у вигляді смуг пухкої темної землі, шириною 13—15 см, що виділялись на фоні неоднорідного лесу, перемішаного з вугликами і кусочками перепаленої глини (лесу). Нижче було відкрито багато вугілля і кусків згорілих деревин, що лежали в різних напрямках і утворювали суцільне скупчення вугілля. Ці залишки походять від розвалу поздовжніх і поперечних стін, а також, очевидно, від перекриття клітей. Під вугіллям знаходився здебільшого перепалений шар жовтої глини і світло-жовтого, майже білого піску, товщиною в середньому 0,3 м, що походить, очевидно, із стелі клітей. В шарі глини та піску зустрічалось також вугілля і сильно обвуглени куски деревин.

Долівка клітей з темно-сірої лесовидної землі виявилась на глибині 0,35—0,65 м від рівня, на якому було відкрито сліди поперечних стін. Її перекривав тонкий прошарок вугілля і сажі. На долівці знаходились нижні деревини поперечних стін, які обгоріли тільки зверху. Від крайньої з заходу стіни збереглося три деревини¹². Внутрішні поперечні стіни, подібно до зовнішніх, утворювали на ділянці чотири кліті двох розмірів: шириною 2,2 м і 1,1—1,15 м.

Поперечні стіни внутрішніх і зовнішніх клітей не були суцільними, а будувались кожна з окремих деревин, кінці яких закріплювались в середній поздовжній стіні. На дослідженні частині ділянки деревини з поперечних стін внутрішнього ряду клітей закріплювались в середній поздовжній стіні поруч з деревинами з поперечних стін зовнішнього ряду клітей, ліворуч від них. Кінці поперечних стін обох рядів клітей виходили в протилежні боки від поздовжньої стіни. Перед внутрішнім рядом клітей знаходився шар чистої світло-жовтої глини, товщиною 0,6—0,7 м, що понижувався відповідно з схилом валу. Ця глина була перекрита зверху землею з насипу валу.

Таким чином, на ділянці знаходилися два ряди клітей: зовнішній, засипаний лесом, і внутрішній, пустотілий. Після пожежі залишки внутрішнього ряду клітей були присипані землею. Кліті зовнішнього ряду мали довжину 4—4,3 м, ширину 2,4—2,6 м і 1,1—1,2 м; внутрішнього ряду — довжину 2,8—2,9 м, ширину 2,2 м і 1,1—1,15 м.

Ділянка II була розкопана на східному краї городища, де на поверхні не простежується слідів від валу. Ділянка мала розміри 8 м (відповерк краю городища) × 4 м. На глибині 0,32—0,7 м від сучасної поверхні була відкрита кліть зовнішнього ряду у вигляді двох поздовжніх і двох поперечних стін з гнилих дубових деревин. Кліть була заповнена твердим лесом і мала розміри 4×2,8 м. Внутрішня кліть, що згоріла, була присипана темно-сірою землею з вкрапленнями глини та вугликов. Її частково простежено на цьому рівні з боку зовнішньої кліті по різнопідвиду деревинам. В південному куті ділянки було відкрито також крайню поздовжню стіну від сусідньої зовнішньої кліті, що виходить за межі розкопу. Ця стіна частково обгоріла. Розкопками виявлено, що тут знаходилися такі ж дерево-земляні укріплення, як і на ділянці I. Дальше поглиблення ділянки не провадилося.

Траншея № 1, довжиною 32 м, шириною 2 м (на кінцях 1 м), перетинала в західній частині городища внутрішній і зовнішній вали, внутрішній рів між валами і частково зовнішній рів.

У внутрішньому валу під насипом було виявлено по одній нижній деревині від двох поздовжніх і двох поперечних стін, що утворювали кліть розміром 3 м (по ширині валу) × 0,95 м (вздовж валу; рис. 5). Ці деревини зверху обгоріли, а внизу згнили. Вони були дещо заглиблени в лесовидний чорнозем, що знаходився під насипом валу

¹² В південно-східній частині ділянки, де в 1959 р. було закладено шурф, поперечна стіна не збереглася. Нижню деревину цієї стіни нами було відкрито в зразі південної стінки розкопу (рис. 3, Б).

(рис. 6, Б). В багатьох місцях над нижніми деревинами стін простежувались обвуглені і трухляві куски від інших нижніх деревин, які краще збереглись в поздовжніх стінах (на висоту до 0,7 м) і дещо завалились в бік площастики городища. На долівці кліті знаходився шар жовтої глини, товщиною 0,2—0,3 м, перепаленої до червоного вздовж згорілих стін. Цей шар було перекрито прошарком вугілля, товщиною 5—7 см, над яким знаходилось скучення сильно перепаленої глини з обвугленими кусками деревин. Ця глина залягала нерівним шаром, товщиною в середньому 0,5—0,6 м. На дослідженій частині валу кліті спочатку були пустотілими; під час пожежі вони заповнились внизу

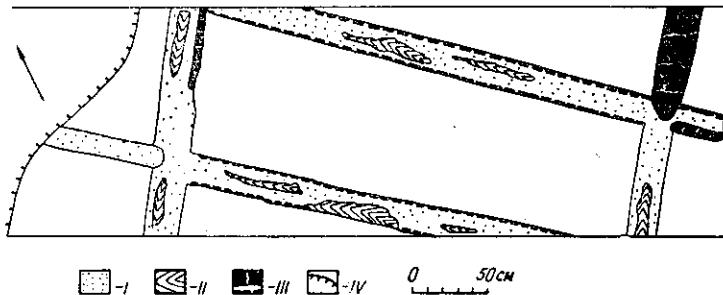

Рис. 5. Залишки клітей під внутрішнім валом в траншеї № 1:
I — дерев'яна порохня; II — гвіле дерево; III — обвуглене дерево; IV — обшивка стінки рову.

глиною, що знаходилась, очевидно, на їх стелі. Шар жовтої глини, товщиною в середньому 0,4—0,5 м, продовжувався на 3,5—4 м у внутрішній бік від кліті.

Після пожежі на місці згорілого ряду клітей було насипано вал з сірої землі з вкрапленнями та прошарками жовтої глини, вугликів, попелу. Вал дуже розсунувся і зберігся на висоту 2,2 м.

На відстані 0,8 м у внутрішній бік від кліті знаходилась яма, діаметром 1,3 м, глибиною 2 м від рівня давньої поверхні. Вона була засипана сірою землею з вкрапленнями дубових вугликів і жовтою глиною. В ямі знаходились дрібні уламки жорен, камені і кілька уламків древньоруської кераміки. Яма одночасна з клітями.

На відстані 0,9 м перед зовнішньою стіною ряду клітей починається рів, глибиною 1,50—1,55 м, ширину 7 м, з майже прямими стінками і горизонтальним дном. Стінки рову, викопаного в материковій глині, місцями трохи обвалились. Рів був заповнений чорною та сірою землею з вкрапленнями та прошарками жовтої глини. По краях на дні рову знаходився тонкий прошарок трухлявого дерева (дуб), переміщеного по внутрішньому краю рову з вугіллям.

Ряд пустотілих клітей був присипаний із зовнішнього боку землею. В південній частині траншеї на відрізку між зовнішньою стіною і ровом початковий насип, що складався з темно-сірого лесу з вкрапленнями жовтої глини, зберігся на висоту 0,7 м. Виходячи з того, що в цьому місці стінка рову виявилася вище давньої поверхні, причому вона утворює в профілі вертикальну лінію, що відмежовує насипний ґрунт від заповнення рову, присипка клітей скріплювалась з зовнішнього боку дерев'яною стіною. Ця стіна, судячи з прямої стінки рову, починалась біля самого дна рову і не тільки скріплювала присипку клітей, що знаходилась вище, а й зберігала материкові стінки рову від обвалів. Спочатку у внутрішньому валу дерево-земляні укріплення мали ширину в середньому 4,4 м (разом із стінами).

Розкопками зовнішнього валу встановлено, що він також має два будівельних періоди. Траншею був перерізаний ряд зрубних клітей

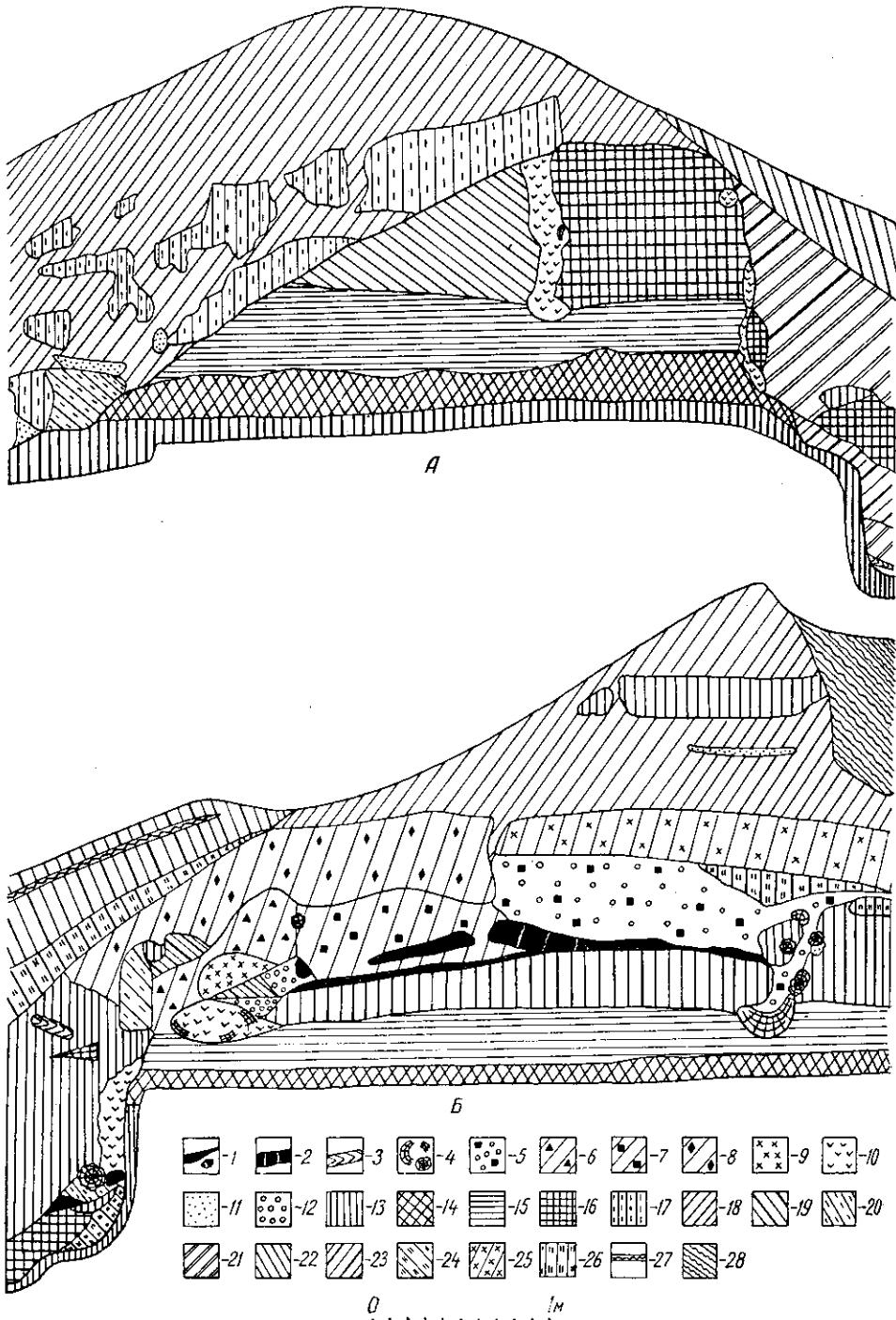

Рис. 6. Розріз зовнішнього (А) та внутрішнього (Б) валів з залишками клітей на лівійній стінці траншеї № 1:

1 — вугілля; 2 — оббурглене дерево; 3 — гниле дерево; 4 — торці гнилого та обгорілого дерева; 5 — перепалена глина з вугіллям; 6 — сіра земля з вугіллям і домішкою жовтої глини; 7 — сіра земля, насичена вугіллям і кусочками перепаленої глини; 8 — сіра земля, насичена жовтою глиною і кусочками вугілля; 9 — м'яка земля з вугіллям; 10 — м'яка земля з домішкою дерев'яної порохі; 11 — попіл; 12 — перепалена глина; 13 — жовта глина; 14 — сіро-жовта глина; 15 — древній лесовидний чорнозем; 16 — чорнозем; 17 — жовта глина з домішкою сірої землі; 18 — сіра земля з вкрапленнями жовтої глини; 19 — темно-сіра земля; 20 — м'яка сіра земля; 21 — темно-сіра земля, насичена вкрапленнями жовтої глини; 22 — м'яка сіра земля з вкрапленнями жовтої глини; 23 — темно-жовтий лес; 24 — сіра земля, насичена вкрапленнями жовтої глини; 25 — сіра земля з вкрапленнями кусочків перепаленої глини та вугліків; 26 — жовта глина з сірою землею; 27 — прошарок вугілля і перепаленої глини; 28 — заповнення окопу часів Великої Вітчизняної війни.

першого будівельного періоду, що примикають одна до одної уздовж валу. Кліті будувались з дубових деревин і були засипані землею. Від них збереглися дві трухляві поздовжні стіни на відстані 1,2 м одна від одної, з яких внутрішня стіна знаходилась на самому краю рову. На площі траншеї були виявлені також сліди поперечної стіни, що розділяє в ряду дві суміжні кліті. Поперечна стіна повністю згнила, її напрямок добре простежувався по лінії, що розмежувала два різно-рідні ґрунти землі, якими були засипані кліті. На різній глибині від стіни збереглися гнилі кінці деревин в місцях, де вони перехрещувались з поздовжніми стінами. Одна з клітей (північна), відкрита на ширину 1,5 м, друга (південна) — на ширину 0,4 м. Кліті будувались на лесовидному чорноземі і були засипані: північна — чорною землею, півдenna — жовтою глиною, перемішаною з сірим лесом. Засипка обох клітей збереглася на висоту 0,8—0,95 м від рівня поверхні, на якій стояли кліті. На таку ж висоту збереглась і зовнішня поздовжня стіна у вигляді смуги порохні і місцями гnilого дерева. Внутрішня поздовжня стіна південної кліті завалилась у верхній частині разом з засипкою у рів. Ця стіна на відрізку обох клітей збереглася на 0,5 м нижче давньої поверхні на стінці рову до того місця, де у вертикальній стінці рову є виступ (шириною 0,5—0,55 м). Можливо, що на цьому краю рову внутрішня стіна дерев'яних конструкцій валу скріпляла стінки рову лише у верхній частині.

З зовнішнього боку ряд зрубних конструкцій був присипаний землею у вигляді схилу валу, шириною 1,4 м по основі. При цьому давня поверхня перед валом була зрізана на 0,9 м і ґрунт був використаний для насипу. В поглиблений частині краю валу був підрізаний відповідно з його схилом, що збільшувало на 0,9 м висоту валу і на 1,1—1,3 м його ширину. Загальна ширина валу разом з дерево-земляними конструкціями становила близько 4 м (рис. 6, А).

Біля самого краю валу, на заглиблений площині, знаходились господарські ями, з яких дві, що розташувались поряд, були відкриті траншеєю. Обидві ями продовжувались під протилежні стінки траншеї і в цій частині залишались нерозкопаними. Північна яма діаметром 1,4 м мала глибину 0,8 м, південна — діаметром 1,2 м була заглиблена на 1,6 м нижче поверхні площини. Ями були заповнені сірою землею, перемішаною з попелом, вугліками соснового, вербового і частково дубового дерева і кусочками перепаленої глини. В заповненні знаходилось кілька дрібних уламків стінок древньоруської кераміки та уламки жорнових каменів.

В другому будівельному періоді на відстані 4,5 м перед валом було викопано рів, а початковий вал досипано з зовнішнього боку і зверху¹³. Зовнішній рів, на відміну від внутрішнього, має в поперечному розрізі не горизонтальне, а гостре дно. Максимальна глибина рову становить 4,3 м від рівня давньої поверхні (на 4 м нижче сучасної поверхні). Траншею була розкопана внутрішня частина рову шириною 4,8 м. Для дослідження зовнішнього краю рову на відстані 2,3 м від кінця траншеї було закладено шурф, який виявив на глибині 2,6 м зовнішню стінку рову. Напрямок цієї стінки, відкритої в траншеї і в шурфі, показує, що вона була досить пологою (11—15°), в той час, як внутрішня стінка рову значно крутіша (близько 45°). Судячи з нахилу зовнішньої стінки рову, а також з розмірів заглиблення, що збереглося на місці рову, останній мав ширину 15—16 м. Ширина валу становила 8,4 м.

¹³ Можливо, що невеликий рів перед зовнішнім валом знаходився і раніше. Не виключенiem є й те, що в другому будівельному періоді, при збільшенні насипу внутрішнього і зовнішнього валів, залишки стін, що стояли на обох краях внутрішнього рову, були присипані з боку рову землею. Це зберігало земляні вали від сповзання у внутрішній рів. Терасовидна площаадка на зовнішньому схилі внутрішнього валу, про яку згадувалось вище, також, очевидно, призначалася для цієї мети.

В конструктивному відношенні відкриті на городищі кліті належать до типу укріплень, який мав велике поширення в Київській Русі. Чергування в одному ряді вузьких і широких клітей відповідає такому конструктивному типу, коли кожна широка кліть являла собою окремий зруб, поставлений один біля одного через невеликі проміжки, в які виходили зрублені «в обло» кінці деревин поздовжніх стін двох суміжних клітей. В окремих випадках для надання більшої стійкості конструкції дві суміжні кліті могли мати в поздовжніх стінах по кілька спільніх деревин. Погана збереженість дерева і незначні масштаби розкопок не дали можливості виявити проміжки між поздовжніми стінами клітей на ділянці I і в траншеї № 1. Однак на ділянці II вдалося простежити, що кінці деревин від зовнішніх поздовжніх стін двох суміжних клітей виходили на кутах у проміжок між ними, утворюючи вузьку кліть.

Проведені на городищі дослідження вказують на те, що по його краю знаходився один ряд укріплень, відомих з древньоруського літопису під назвою городень¹⁴, які складались з двох конструктивно з'язаних між собою клітей: зовнішньої і внутрішньої. На північному, східному і південному краях городища розміри городень впоперек ряду становили 7 м (4—4,3 м — зовнішня кліть і 2,8—3 м — внутрішня), вздовж ряду — в середньому 2,5 м (2,4—2,8 м — зовнішня кліть і 2,2 м — внутрішня). Городні розташовувались в ряду на відстані 1,1—1,2 м одна від одної (рис. 7 а, б). Із західної, напільної сторони на внутрішньому краю рову городні мали ширину близько 4 м (3 м — внутрішня кліть і 0,9 м — зовнішня; рис. 7 с, г). Внутрішні кліті городень по периметру площини городища залишались пустотілими, а зовнішні — були засипані лесом. У зовнішньому валу знаходився один ряд засипаних землею клітей (рис. 7, д, е). В усіх випадках нижня деревина по перечних стін клітей перекривала нижню деревину поздовжніх стін.

* * *

Серед південних городищ незначні розвідкові дослідження проводились на площині мисового городища, а також на спільному для обох городищ валу.

На площині мисового городища в його північно-західній частині, на відстані 6 м від яру було закладено траншею, розміром 9×15 м, орієнтовану з південного заходу на північний схід (рис. 1). В північно-східному кінці траншеї на глибині 0,5—0,6 м було виявлено скучення перепаленої глини, яка походить, очевидно, від поруйнованої печі. Південно-західний кінець траншеї перерізав напівземлянку, у зв'язку з чим траншею в цьому місці було пошиreno на північ. Від напівземлянки відкрито північний куток і дві стіни у довжину на 3,6 і 2 м. Південна частина напівземлянки залишилась за межами траншеї. Напівземлянка заглиблена на 1,2 м від сучасної поверхні. Стіни збереглися в материковому лесі на висоту 0,3 м. У відкритому кутку знаходився обгорілий дубовий стовп, що зберігся на висоту 12 см над долівкою. В заглиблений нижній частині стовп згинув. Уздовж стін і на

¹⁴ Древньоруський термін «городня» в спеціальній літературі не має повного визначення. Більшість дослідників відносить цей термін до кожної зрубної кліті, засипаної землею (див. П. А. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., МИА, № 52, М., 1956, стор. 123). П. О. Раппопорт, аналізуючи літописні відомості, приходить до висновку, що городня в древній Русі означала певну конструктивну ланку в оборонній стіні, причому не обов'язково засипану землею (П. А. Раппопорт, вказ. праця, стор. 123). Виходячи з цього, археологічними відповідниками городень, на нашу думку, слід вважати, насамперед, окремі вузли зрубних конструкцій, що складаються з двох і більше взаємоз'язаних клітей.

долівці лежало багато кусків обвуглених дубових деревин від згорілих стін і, очевидно, перекриття. Печі не виявлено. Вона, можливо, залишилась в нерозкопаній частині. В заповненні напівземлянки знаходились уламки древньоруської кераміки. Культурний шар в траншеї мав товщину 0,9 м.

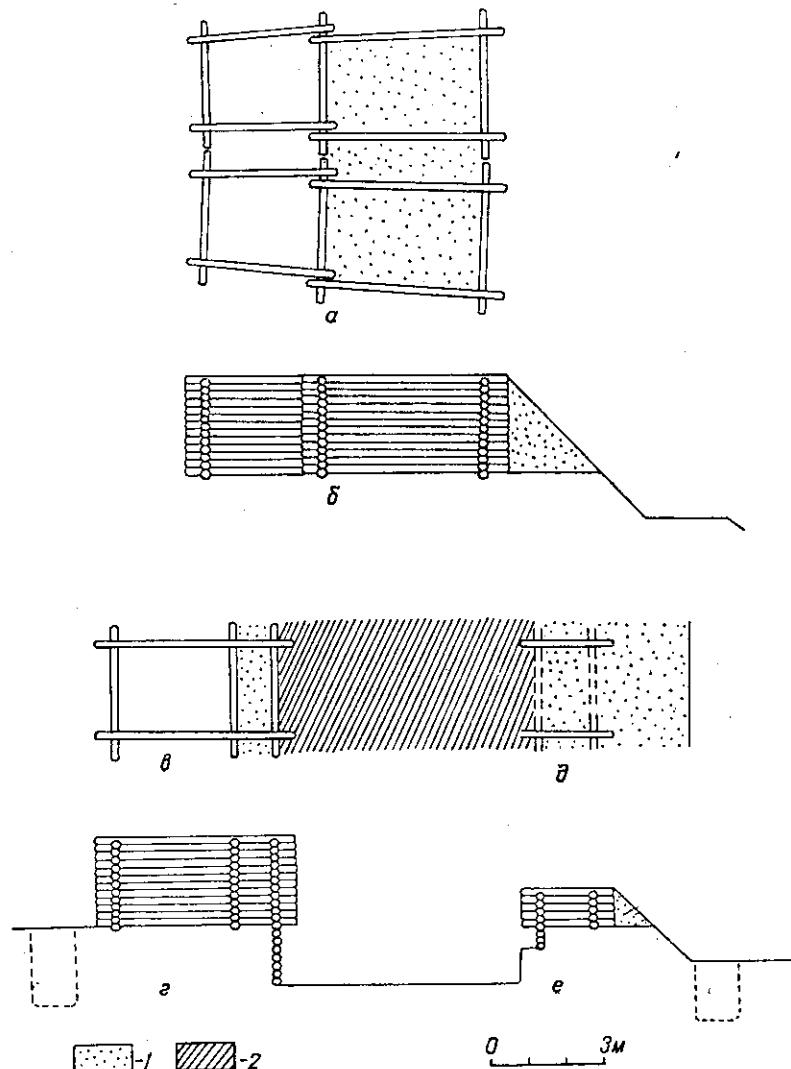

Рис. 7. Реконструкція нижньої частини укріплень першого будівельного періоду на ділянці I (а, б) і в траншеї № 1 (в—е).

План і профіль: 1 — насип валу, 2 — рів.

На відстані 6—7 м на північний захід від напівземлянки на краю площасти було розчищено дві господарські ями, викопані в лесовидному суглинку і заповнені чорною землею. Віддаленість між ямами — 1,2 м, глибина їх — 1,2 і 1,4 м, діаметр у верхній частині — 1,3 м. Ями донизу звужувалися і мали сферичне в профілі дно. В заповненні ям знаходились уламки кераміки, а також тваринні кістки. В одній з ям, крім того, знайдено кілька кусків ошлакованої печини та залізні шлаки. Всі знахідки потрапили до заповнення ям з культурного шару. На південному відрізку валу на відстані 15 м від в'їзду (рис. 1) була за кладена впоперек траншея ($7 \times 1,8$ м). Вона була заглиблена на 0,9—

1,2 м. В дослідженій частині вал насипано з твердої жовтої глини з вкрапленнями дрібних вугликів дубового дерева. Оскільки глина в насыпі валу дуже засохла, дальнє поглибління траншеї не провадилося. Для дослідження зовнішнього схилу валу і прилеглої до нього площаці було закладено на лінії траншеї три шурфи¹⁵. Два крайніх шурфи показали, що на прилеглій ззовні до валу площаці в культурному шарі товщиною 1,1—1,4 м значну частину займає насыпний ґрунт (глина і лес). Останній утворився як під час спорудження валу, так і внаслідок сповзання його насыпі. Стратиграфія шурфів показує, що на площаці знаходяться два насыпних шари, кожний з яких утворився після пожежі. Ці дані свідчать про те, що вал має два будівельних періоди. Стає зрозумілим, що дрібне вугілля, відкрите траншеєю в валу, потрапило до нього разом з насыпною глиною в другий будівельний період. Великі розміри валу, як і досить крутий його схил з боку рову, також переконують у тому, що вал споруджено не за один раз.

Шурфами встановлено, що площацка була заселена, оскільки в культурному шарі зустрічалося багато уламків древньоруської кераміки.

На посаді, на відстані 100—120 м на південний схід від дослідженого валу, на краю обриву до ріки було закладено дві траншеї, довжиною 6 і 8 м, шириною 1,6 м, що знаходились за 14 м одна від одної¹⁶. В траншеях було виявлено багато уламків древньоруської кераміки, в них зустрічалися також кусочки перепаленої глини і тваринні кістки. В одній траншеї було виявлено перепалену глину, що походить, очевидно, від розвалу печі; друга траншея частково перерізала яму з обвугленим зерном жита і пшениці. Товщина культурного шару в траншеях становила 0,8—1,3 м.

* * *

Характеристику речових знахідок і датування досліджених комплексів почнемо з північного городища. На цьому городищі на ділянках I, II і в насыпі валів в траншеї № 1 було знайдено по кілька десятків дрібних уламків древньоруської кераміки, а з інших виробів — наконечник стріли (рис. 8, 2), два цвяхи (ділянка II), ніж (рис. 8, 1), залізне кільце і уламки сильно заржавленого і обгорілого залізного виробу (траншея № 1). Залізне кільце, що служило накладкою в якомусь предметі, було знайдено серед вугілля в згорілій кліті (рис. 8, 9). Тут же знаходився загаданий залізний виріб, що розпався на дрібні уламки. Судячи з уламків, що краще збереглися (рис. 8, 3), вони походять, очевидно, від однолезового меча.

Керамічний матеріал, виявлений на городищі, розподіляється на дві основні групи. До першої групи належать уламки горщиків з потовщеннями зовні манжетоподібними вінцями. Ця група кераміки добре відома з розкопок городищ в х. Миклашевському і с. Воїнська Гребля, що знаходилися в районі гирла Сули. Вона датується X—XI ст. Друга група кераміки має вінця із загнутим досередині валикоподібним краєм і відноситься до XII—XIII ст.

В насыпі валу, що перекриває згорілі кліті і відноситься до другого будівельного періоду, знаходилась кераміка обох груп, причому

¹⁵ Шурф № 1 був прокопаний на відстані 2,8 м від траншеї на глибину лише 0,9 м, оскільки в ньому знаходилась дуже тверда глина з насыпі валу. Шурф № 2 (на відстані 11,5 м від траншеї) та шурф № 3 (на відстані 18 м від траншеї) були прокопані до материкового темно-сірого лесу.

¹⁶ Траншеї було закладено, судячи з підйомного матеріалу, на самому південніо-східному краю посаду. Основна площа посаду (на північний захід від городища) була в той час засіяна. Вона розташована далі від ріки і їй не загрожує руйнування в найближчий час.

кераміки другої групи було в два-три рази менше, ніж першої групи. Це свідчить про те, що вал на місці згорілих пустотілих клітей було насипано в той час, коли на городищі вже існував культурний шар XII ст. Судячи з нечисленності знахідок кераміки другої групи в насипу валу, останній було споруджено через недовгий час після появи цієї кераміки, лесь в першій половині чи в середині XII ст. Тоді ж було

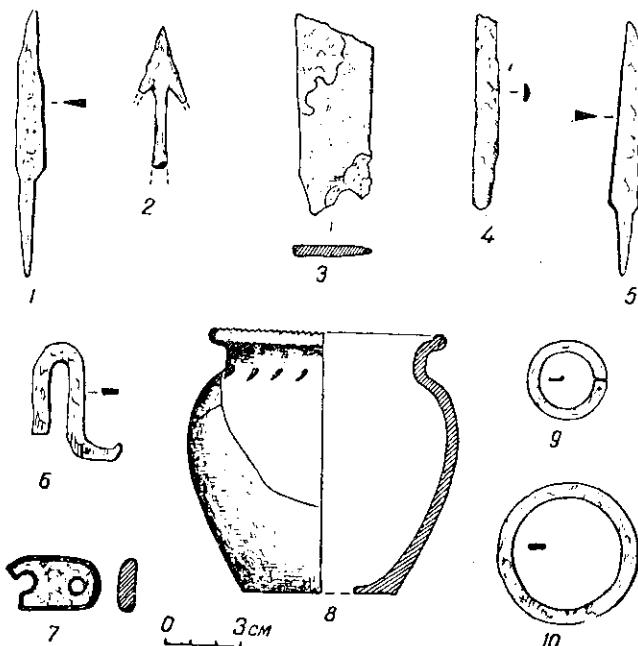

Рис. 8. Речі з Кизиверських городищ:

1, 5 — ножі; 2 — стріла; 3 — уламок меча; 4 — уламок обруча;
6 — вушко від відра; 7 — кістяна накладка; 8 — горщик; 9, 10 —
кільця.

збільшено зовнішній вал і викопано перед ним (а може, розширено) зовнішній рів, що підтверджується знахідкою під спорудженим вдруге насипом цього валу (біля ям) фрагментованого горщика XII ст. (рис. 8, 8).

В початковому насипу зовнішнього і внутрішнього валів, а також в шарі ґрунту під ними знахідок для датування першого будівельного періоду городища не виявлено.

В господарській ямі перед кліттю в траншеї № 1 і при розчистці долівки внутрішнього ряду клітей на ділянці I було знайдено кілька уламків вінець горщиків першої групи. На долівці внутрішнього ряду клітей на ділянці I знаходились три уламки стінок горщиків, дві з яких можна віднести до першої, а одну — до другої керамічних груп. Кліті згоріли, очевидно, на початку XII ст.

Таким чином, укріплення першого будівельного періоду пов'язуються з керамікою першої групи (Х—XI ст.). Виникнення городища слід віднести на кінець Х ст., коли по р. Сулі, судячи з літопису, були побудовані фортеці для захисту південних кордонів Київської Русі від набігів кочівників.

На південному городищі та на посаді керамічний матеріал представлений схарактеризованими вище двома групами. Але на відміну від північного городища, культурний шар на цих частинах дуже густо насичений керамікою. В траншеях на посаді з залізних речей знайдено вушко від відерця (рис. 8, 6), уламок обруча (рис. 8, 4), ножик

(рис. 8, 5), залізне кільце (рис. 8, 10). В насипу південного валу на глибині 0,3 м було знайдено фрагментовану кістяну пластинку з двома дірками (рис. 8, 7). Вище вказувалось, що на прилеглій до південного валу площині було виявлено два насипних шари глини, які походять з насипу валу і утворилися після пожежі. В нижньому шарі насипної глини і на давній поверхні під нею знайдено кілька уламків вінець Х—XI ст. Вище знаходилась кераміка Х—XI і XII—XIII ст., причому кераміки XII—XIII ст. було значно більше. Ця стратиграфія свідчить про те, що вал було споруджено не пізніше XI ст. Напівземлянка, що загинула від пожежі, і обидві ями, відкриті на південному городищі, відносяться до XII—XIII ст.

* * *

Попередні дослідження древньоруських городищ біля х. Кизивер свідчать про те, що вони утворювали комплекс відмінних за своїм призначенням укріплених частин, об'єднаних спільним посадом в один населений пункт. Незначні масштаби розкопок не дали матеріалів для характеристики окремих складових частин і населеного пункту в цілому. Проведені дослідження дозволяють скласти певне уявлення лише про північне городище, оскільки виявлені на ньому дерево-земляні споруди дають змогу визначити його місце серед інших укріплених пунктів. Як відомо, на більшості древньоруських городищ кліті становили дерев'яний каркас валу, тобто вони були засипані землею. На Кизиверському городищі, як вже вказувалось, тільки зовнішній ряд клітей було засипано землею, а внутрішній ряд клітей залишився пустотілим. Подібні укріплення було виявлено на Райковецькому та Миклашевському городищах, де також тільки зовнішній ряд клітей знаходився в насипу валу. В пустотілих клітіях Райковецького городища (до цього ж типу належить також Колодяжинське городище) знаходились житла з господарськими приміщеннями. Що ж до Кизиверського та Миклашевського городищ, то в їх пустотілих клітіях ознак жител не виявлено. На цих городищах, судячи з культурного шару, проживало дуже мало населення. Отже, подібним до Кизиверського городища виявляється лише Миклашевське городище¹⁷. Обидва вони належать до нового, раніше невідомого типу городищ. Своєрідність цих городищ слід поясннювати тим, що вони були, насамперед, прикордонними фортецями. Про це свідчать їх міцні оборонні споруди. Наявність клітей в обох рядах укріплень, що оточують з напільного боку Кизиверське городище, потрійні ряди клітей на Миклашевському городищі — це такі оборонні споруди, які перевершують за свою міцністю укріплення багатьох древньоруських міст. Яма, що знаходиться в північно-східній частині Кизиверського городища, призначалась, безсумнівно, для зберігання води на випадок облоги фортеці. Ця яма, як вказувалося вище, має діаметр 20 м і збереглася на глибину 3,3 м. Кілька років тому вона була значно засипана¹⁸. Судячи з крутых стінок, яма спочатку була досить глибокою. Вона була викопана в материковій глині і могла зберігати талу й дощову воду, що стікала до неї, на протязі цілого року¹⁹.

¹⁷ М. П. Кучера, Древньоруське городище в х. Миклашевському, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 90—109.

¹⁸ В яму скидали тварин, що загинули під час епідемії.

¹⁹ Сучасна поверхня площинки городища понижується з усіх боків до ями. Подібний нахил в бік ями площинка мала і в древньоруський час. Як уже згадувалось, по краю площинки, перед кліттями, знаходився шар насипної глини, що понижувався до її середини. Оточена кільцем укріплень і перекрита суглинковим ґрунтом, площинка городища дійсно повинна була мати місце для збирання води в дощові пори року.

Якщо північне городище має всі ознаки фортеці, притому загальнодержавного характеру, то південне городище, на якому провадились часткові дослідження, належить до зовсім іншої категорії укріплень. Воно було не круглим в плані, а трикутним, тобто зберігало природну форму мису; це городище в фортифікаційному відношенні мало другорядне значення і було придатним лише для пасивної оборони; його виникнення пов'язане з спорудженням зовнішньої лінії укріплень сусіднього городища, чим пояснюється також знаходження рову не з зовнішнього, а з внутрішнього боку валу. Забудованість площасти городища, наявність на ньому залізних шлаків та ошлакованої печини свідчить про те, що воно мало, насамперед, господарсько-виробниче призначення. Звідси по ярах був зручніший і більш короткий хід до ріки, ніж з північного городища. Можливо, що на ньому знаходилось ремісниче господарство феодальної вотчини²⁰. Про характер сусіднього південного городища, зрізаного рікою, судити важко. Воно могло бути центром феодальної вотчини²¹.

В цілому населений пункт, судячи з численності амфорної кераміки, що зустрічається в підйомному матеріалі на посаді, мав значні торговельні зносини. За розмірами території і системою оборонних споруд він виділяється серед звичайних укріплених пунктів древньої Русі. Можливо, що в даному випадку мameo справу з поселенням міського типу. Остаточне вирішення цього питання залежить від дальших розкопок.

Близькою аналогією до Кизиверського комплексу пам'яток можуть бути Городські городища на р. Тетереві (Житомирщина). Тут на відстані 0,5 км від першого городища (так званий Вал) знаходяться поруч два інші городища (так звані Червона гора і Мале городище). Територія між ними була зайнита посадом. Дослідження на першому і третьому (Малому) городищах показали, що вони належать до зовсім різних типів. На третьому городищі вся площастика була забудована; вал, що знаходився з напільного боку, був насипаний із землі²². Перше городище, судячи з дерево-земляних укріплень з кліттями, належало до типу Райковецького городища²³. На великому городищі Червона гора культурний шар пошкоджений сучасними будівлями. Виявлені тут залізоробні горни вказують, що це городище мало важливе господарсько-виробниче призначення²⁴.

Городські городища утворювали разом з посадом великий населений пункт. Розкопки підтвердили, що за характером матеріальної культури древній Городськ може вважатись містом.

Древньоруські населені пункти з кількома городищами відомі і в інших місцях північної частини Правобережної України (Коростень, Іванків, городища на р. Случі)²⁵. Однак розкопки на них не провадилися.

П. М. Третьяков вважає, що ці городища були древлянськими «градами» — садибами древлянських князів та вельмож і в їх гнізду-

²⁰ В усякому разі, це городище не могло бути фортецею, аналогічною північному городищу, оскільки дві фортеці в одному населеному пункті були не доцільні.

²¹ Судячи з залишків валу, це городище мало не круглу форму. Цілком зрозуміло, що у випадку потреби обидва південні городища могли використовуватись і як фортеці.

²² Р. И. Выезжев, Раскопки «Малого городища» летописного Городеска, КСИА, вып. 10, К., 1960, стор. 124—135; М. Ю. Брайчевский, Розкопки на Третьому Городському городищі, АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 187—196.

²³ В. К. Гончаров, Розкопки древнього Городська, АП УРСР, т. III, стор. 182—186.

²⁴ М. Л. Макаревич, Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX—XI вв. в Городске, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 173—174.

²⁵ П. Н. Третьяков, Древлянские «грады», Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия, Зб. ст., М., 1952, стор. 64—68.

ванні вбачає традиції родоплемінних відносин²⁶. З історичної точки зору такий погляд цілком логічний. Проте з існуючих в Городську городищ інші дослідники відносять до древлянських часів лише Мале городище²⁷. Цей погляд ґрунтуються на матеріалах розкопок. Досліджені в Кизивері городища також хронологічно пізніші, ніж древлянські «гради». Вони виникли в умовах, коли у східних слов'ян існували класове суспільство і єдина древньоруська державність. Очевидно, гнізда городищ не слід розглядати лише як просту арифметичну суму. Заслуговує на увагу питання диференціації цих городищ за їх функціональними особливостями.

Населені пункти з кількох городищ становлять окрему категорію археологічних пам'яток. Вивчення цих населених пунктів повинно провадитись шляхом виявлення специфічних особливостей кожного з їх компонентів. Це дасть можливість розглядати складну систему древньоруських суспільних відносин в їх конкретному взаємозв'язку. Значення поселень Кизиверського типу зумовлюється ще й тим, що вони являють собою окремий варіант походження древньоруського міста.

М. П. КУЧЕРА

ДРЕВНЕРУССКИЕ ГОРОДИЩА У ХУТОРА КИЗИВЕР

Резюме

У х. Кизивер, Градижского района, Полтавской области, на высоком правом берегу р. Сулы имеются остатки трех городищ: северного и двух южных.

На северном городище были исследованы сложные оборонительные сооружения из дубовых городен, пустотельные клети которых, выходившие внутрь городища, не имеют признаков жилого назначения. Аналогичный характер имели укрепления Миклашевского городища в низовьях Сулы, исследовавшегося автором в 1958—1959 гг. Оба эти памятника относятся к новому, ранее неизвестному типу городищ — государственным крепостям, построенным на южной границе Киевской Руси в конце X в.

Раскопки на сохранившемся южном городище показали, что оно существовало уже в XI в. Его глиняный вал был укреплен после одного из пожаров. Это городище, отличающееся от северного городища своей формой и устройством, имело хозяйственно-производственное назначение и должно было входить в состав феодальной вотчины. Все три городища вместе с общим посадом образовывали единый населенный пункт, существовавший с X по XIII в.

Исследования в х. Кизивер дают основание заключить, что древнерусские памятники, состоящие из комплекса городищ, нельзя рассматривать как простую арифметическую сумму. Изучение подобных памятников должно идти по пути установления функциональных особенностей каждого из их компонентов, различия между которыми должны найти объяснение в сложности социально-экономической структуры древнерусского феодального общества.

²⁶ П. Н. Третьяков, вказ. праця, стор. 67, 68.

²⁷ Р. И. Выезжев, вказ. праця, стор. 135.

В. Й. ДОВЖЕНОК

ЛІТОПИСНИЙ ЧУЧИН

Серед археологічних пам'яток зони водосховища Канівської ГЕС є древньоруське городище, яке розташоване в с. Балико-Щучинка, Ржищівського району, Київської області. Це городище згадується в «Археологической карте» В. Б. Антоновича¹. В 1960 р. його було обстежено експедицією Інституту археології АН УРСР, після чого прийнято рішення про розкопки².

В районі, прилеглому до городища, правий берег Дніпра має дуже складний рельєф. Берег підвищується на кілька десятків метрів над рівнем річки. Він складається з ряду висот, які відокремлюються одна від одної глибокими балками та ярами, по яких протікають струмки, що впадають в Дніпро. На одній з таких пануючих висот розташоване городище. З нього добре видно великі простори на лівому боці Дніпра та рівне плато. Вверх по Дніпру звідси видно Ржищівські висоти, де знаходитьться Іван-гора з древньоруським городищем, а далі помітні висоти Вітачева, де стояли древньоруські міста Вітачів і Святополч. Униз по Дніпру за городищем знаходитьться найбільша висота в цьому районі, а за нею — друга висота, на якій розташоване древньоруське городище біля с. Ходорів.

Висота, на якій розташоване Щучинське городище, досягає 70 м над рівнем Дніпра. Ріка обходить її з півночі. На заході проходить глибока балка з струмком, на півночі й заході є відгалуження цієї балки. Городище має овальну форму. Його площа витягнута з сходу на захід і поката в західну сторону. Городище укріплене двома лініями валів і ровів, одна з яких, «внутрішня», захищає дитинець, а друга, «зовнішня» — кромний град. Розміри дитинця становлять по лінії схід — захід 137 м, по лінії північ — південь 110 м, площа 2,3 га. Кромний град розташований з південної і східної сторони від дитинця, між внутрішнім і зовнішнім валами; відстань між цими валами неоднакова і становить від 60 до 85 м, площа кромного града досягає 3,7 га. Загальна площа городища становить близько 6 га (рис. 1).

З північної сторони городище оточує дуже стрімкі схили до Дніпра. Решток валу тут не виявлено. Можливо, його тут не було зовсім або він обвалився. З інших боків дитинця вал зберігся добре, в багатьох місцях його висота досягає по зовнішньому схилу до 3,5 м,

¹ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 30.

² Розкопки Щучинського городища проводилися в 1961—1962 рр. Канівською древньоруською археологічною експедицією під керівництвом автора. В них брали участь Р. О. Юра, П. П. Толочко, В. С. Терський, К. П. Бахмат, Н. В. Лінка і М. В. Ткаченко.

а над рівнем площі городища — до 2 м. Найвища точка валу знаходиться в південно-західній частині дитинця — понад 4 м по зовнішньому схилу і близько 3 м від рівня площі городища. За валом проходить рів, який погано зберігся. В південно-західній стороні дитинця в лінії валу й рову є розрив; певно, тут знаходився в'їзд до дитинця. Друга, зовнішня лінія валу й рову, яка захищає кромний град, також добре збереглася, але вал тут має меншу висоту; в місцях, що най-

Рис. 1. Вид на городище із сходу.

більше збереглися, він досягає по зовнішньому схилу 2,5 м, із східної сторони, де вал і рів підходять до обриву, помітні сліди в'їзду в кромний град.

На городище можна було потрапити двома шляхами. Перший шлях ішов з боку Дніпра, сліди його помітні досі. Починаючи з Дніпровської заплави, вверх по схилу навкіс (з заходу на схід) проходить тераса. Тепер тут є стежка, а старожили пам'ятують, що по ній колись можна було проїхати возом. Тераса проходить на гору на схід від городища. Щоб потрапити на городище, потрібно було піднятися по терасі, на горі повернути на захід і підійти, таким чином, до того місця, де існував в'їзд в кромний град.

Другий шлях вів до городища по яру, який огинав городище з південної і східної сторін. Щоб потрапити на городище, треба було проїхати по яру, піднятися його пологими схилами на гору, повернути на захід і підіћхати до того місця, де знаходиться в'їзд до кромного града. Щоб з території кромного града потрапити до дитинця, треба було обігнути дитинець з південно-західного напрямку паралельно до лінії укріплень і наблизитися до в'їзду, який існував з південної сторони, де тепер розрив у валу.

Місцевість, на якій розташоване Щучинське городище, мала сприятливі умови для розвитку землеробства, мисливства, рибальства, торгівлі: плато правого берега Дніпра відзначається добрими чорноземними ґрунтами, заплава на лівому боці та численні балки і яри на правому були вкриті в давнину густим лісом, біля самого городища протікав Дніпро.

Внаслідок сприятливих умов для господарської діяльності цей район Середнього Придніпров'я був густо заселений в різні історичні

періоди. Розвідки, проведені в цьому районі в 1960 р., виявили також велику кількість древньоруських поселень. Вони зосереджуються переважно на правому березі Дніпра, де утворюють майже безперервний ланцюг від Стугни до Росі. Тут знаходяться такі відомі літописні міста, як Триполь, Халеп, Вітачів, Святополч, Заруб, Канів, Роден та ряд менших городищ. З останніх деякі вдається пов'язати із згаданими в літопису населеними пунктами, місцеположення яких було досі невідоме. До таких городищ належить Ржищівське на Іван-горі, яке пов'язується із згаданим у літопису пунктом під назвою Іван, та городище біля с. Щучинки, про яке тут іде мова.

В Іпат'євському літопису під 1110 р. вміщено розповідь про напад половців на Переяславські землі, де говориться, що половці «воеваша около Переяславля по селам». Після цього повідомляється, що «того же лета взяша половьци город Чина»³. Судячи з усього, назву міста, яке захопили половці у 1110 р., в Іпат'євському літопису перекрученено. Справжня його назва збереглася в Хлебніковському списку літопису, який є варіантом Іпат'євського списку. Тут місто названо Чучин⁴.

Отже, в древній Русі на Подніпров'ї існував населений пункт, який в літопису названо містом Чучином. Але його місцевонаходження в літопису точно не вказується. Складач географічного покажчика до «Полного собрания русских летописей» С. А. Адріанов локалізує його в Переяславській землі⁵, мабуть, тому, що літописець пише про взяття Чучина половцями після розповіді про їх напад на села біля Переяслава і про те, що ці події відбувалися одночасно. Дійсно, це свідчить про місцевонаходження Чучина десь недалеко від Переяслава. Однак не виключено, що він міг знаходитися і за межами Переяславської землі, десь на сусідній території, на іншому боці Дніпра.

Маємо всі підстави ототожнювати древній Чучин саме з городищем біля сучасного с. Балико-Щучинка. Важливою підставою для цього є, передусім, топоніміка. Сучасна назва села утворилася внаслідок злиття двох сусідніх сіл та їх назв — Балики та Щучинки. Балики розташовані вздовж Дніпровської заплави біля підніжжя корінних висот берега, Щучинка знаходитьться на схід від Баликів, уздовж великої балки, яка з'єднується з заплавою. На східній околиці Щучинки, на мису між заплавою і балкою, розташоване городище. Дуже важливе значення в цьому відношенні має той факт, що це село раніше називалося Чучинка, а сучасну свою назву воно дістало, певно, внаслідок заміни незрозумілого слова іншим словом, що походить від назви усім відомої риби. Цікаво відзначити, що нова назва вживаеться як офіційна, населення ж поміж собою, особливо старі люди, називають своє село Чучинка. Під цією назвою село відоме і в літературі минулого століття⁶. Отже, старою і більш правильною назвою села треба вважати Чучинка. В ній збереглася назва древнього міста Чучин, яке згадується в літопису. Відзначимо, що на території Переяславської землі і прилеглих районів немає жодного іншого топонімічного пункту, який можна було б пов'язати з містом Чучином. Єдиним таким пунктом є с. Чучинка, перейменоване в Щучинку.

Такому висновку відповідають дані літопису про місцевонаходження Чучина, які, правда, як ми вже відзначали, не є точними. Але з літописної розповіді про Чучин випливає цілком певно, що він знаходився десь недалеко від Переяслава: його захопив, напевно, той самий загін

³ Ипатьевская летопись, ПСРЛ, т. II, СПб, 1908, стор. 260.

⁴ Прибавление к Ипатьевской летописи, ПСРЛ, т. II, СПб, 1846, стор. 288.

⁵ Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей, отдел второй, СПб., 1907, стор. 564.

⁶ Л. Покилевич, Сказания о населенных пунктах Киевской губернии, К., 1864, стор. 47—48.

половців, який «повоював» села біля Переяслава. Щучинське городище, хоча і знаходиться на протилежному від Переяслава боці Дніпра, але недалеко від цього міста, лише на відстані 25—30 км; в ясну погоду з Дніпровських висот в районі городища можна бачити Переяслав.

Метою розкопок було вивчення характеру забудови городища, по можливості на всіх його частинах, виявлення залишків жител, господарських будов та фортифікаційних споруд, а також речових знахідок для характеристики господарського та соціального життя поселення. Було закладено три розкопи на площі дитинця і два — на площі кромного града. На дитинці культурні залишки залягають в шарі чорнозему, починаючи з верхнього орного горизонту. Товщина цього шару в різних місцях не однакова. В центрі вона має до 0,5 м, близьче до валу потовщується до 1 м і більше. Будівельні залишки знаходяться в суглинкуватому шарі, що є перехідним від чорнозему до глини. Вони, як правило, заглиблюються на різну глибину в материковий шар глини. На дитинці виявлено залишки дерев'яних засипаних землею городень, які складають основу валу, залишки дерев'яних полих клітей житлового і господарського призначення, які примикають до городень, і залишки жител — наземних та заглиблених у ґрунт, що знаходилися на різній відстані від валу. На площі кромного града культурний шар має загалом меншу товщину, але в понижених місцях він доходить до 1 м і більше. На цій площі також виявлено залишки жител — наземних та заглиблених у ґрунт.

Зупинимося в загальних рисах на характеристиці виявлених будівельних залишків оборонного, житлового і господарського призначення.

Один з розкопів (розкоп III) було закладено на валу в південно-західній частині дитинця. На протязі 12 м простежено залишки городень; дві городні розкрито повністю і дві частково. Вони являли собою дубові зруби, що були поставлені в один ряд по краю городища і засипані землею. Довжина городень (в напрямку валу) — 4 м, ширина — 2 м. Стіна городень, звернута до центра городища, має обгоріле дерево. Стіни городень у деяких місцях простежено на висоту до 6 вінець, що становить попад 1 м. У тому ж розкопі виявлені кліті, які розташувалися вздовж городень і примикали до них таким чином, що їх тильною стіною була стіна городень, звернута до центра городища (рис. 2). Простежено залишки п'яти клітей різної збереженості. Краще збереглися кліті з західної сторони розкопу. Ширина клітей дорівнювала 1,6 м і визначалася відстанню між поздовжніми, тильною і крайньою стінами, які були паралельні на всій розкритій площі. Довгі кліті чергувалися з короткими. Судячи з клітей, що краще збереглися в західній частині розкопу, більша кліть мала довжину 4 м, а менша — 1,4 м. Отже, площа клітей відповідно становила $4 \times 1,6$ м та $1,4 \times 1,6$ м. Кліті знищено вогнем, їх стіни простежувалися по рештках обгорілого дерева, переважно від нижніх вінець. У клітіах більших розмірів виявлені черені печі, які були трохи заглиблі в підлогу; наявність печі вказує на житлове призначення кліті. Менші кліті використовувалися, мабуть, для господарських цілей.

На площі дитинця виявлені залишки шести жител, які не пов'язувалися з городнями. Два житла розкопані в північній частині городища, майже на краю схилу до Дніпра (розкоп I), два — в західній частині (розкоп II) і два — в південній, поблизу городень (розкоп III). На площі кромного града виявлені залишки п'яти жител: три з них — в південній частині поблизу валу, що оточує кромний град, і два — в північній частині, поблизу схилу до Дніпра.

Збереженість виявлених жител неоднакова. У деяких добре збереглися заглиблені у ґрунт стіни, печі та інші елементи. Найкраще збереглися залишки тих жител, які згоріли (рис. 3). Таких виявлено

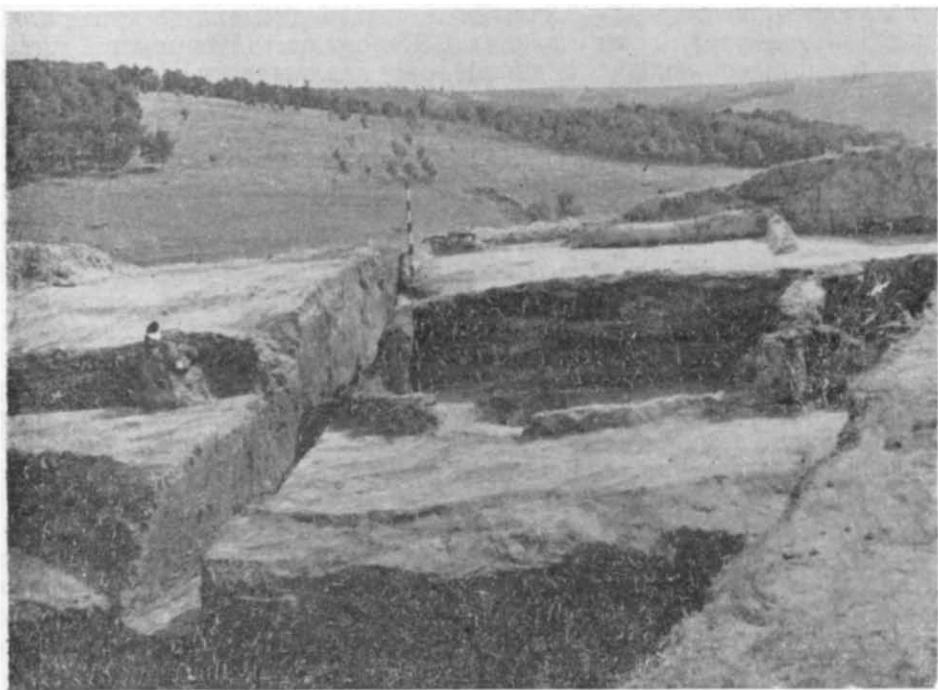

Рис. 2. Кліті в південній частині городища.

Рис. 3. Житло в західній частині городища.

четири — три на дитинці і одне на площі кромного града. Інші житла були залишені мешканцями з невідомих причин.

В конструктивному відношенні житла розподіляються на дві групи: напівземлянки, які заглиблені у ґрунт до 1 м, і наземні житла, які заглиблюються лише на 0,2—0,3 м. Як ті, так і інші мали по кутах стовпі, що підтримували стіни і покрівлю. За розміром і формою всі житла були більш-менш подібні. В плані вони наближалися до квадрата. Площа їх становила близько 20 м². Два житла (одне в північній частині дитинця і друге в південній частині кромного града) мали приміщення на зразок сінців, які за розмірами були вдвічі менші від основного приміщення. Печі в житлах були глинобитні, побудовані на рівні підлоги, але черінь підіймалась над підлогою на 15—20 см; діаметр черені до 1 м, склепіння мало форму конуса.

В житлах, які згоріли, збереглися обвуглені рештки деталей та внутрішнього обладнання. В кутах виявлені рештки дерев'яних стовпів з пазами, між якими знаходилися деревини стін. Вдалося простежити кладку стін засобом закидки деревин в пази стовпів. Простежено внутрішні перегородки приміщення, дверний проріз, частину дверних луток, стовпі і дошки підлоги, стовпі, які підтримували лаву і стіл та інші деталі. Все це являє собою важливий матеріал, що доповнює і уточнює наші відомості про планування та обладнання древньоруського житла.

Житла, які виявлені на площі дитинця та кромного граду Щучинського городища, відносяться до одного періоду. Це підтверджується знайденими в них речами. Але існували вони різночасно. Більш ранніми є ті житла, які були залишені мешканцями, а більш пізнішими ті, що згоріли. В одному випадку (розкоп II) було простежено, як наземне згоріле житло перекривало залишенну напівземлянку.

Культурний шар на городищі відноситься до XI—XII ст. Можна думати, що саме городище виникло внаслідок заходів Київської держави по захисту країни від кочівників. У 1110 р. Чучин був взятий половцями. Розкопки показали, що городище загинуло від пожежі, але ми не можемо точно встановити, відбулося це в цьому ж році чи за часів татарської навали.

В житлах та культурному шарі на городищі знайдено значну кількість речей господарського і побутового призначення. З сільськогосподарських знарядь знайдено леміш, чересло, серп, частину коши, пружинні ножиці. В багатьох місцях виявлені також рештки горілого зерна пшениці, жита, проса, льону та конопель. З інших знарядь знайдено дві сокири, два струга, зубило, два ложкаря, значну кількість ножів. З побутових речей, виявлених на городищі, найбільше глиняного посуду як у фрагментах, так і в цілих екземплярах. Слід також відзначити знахідки залізних дужок і обручів від дерев'яних відер, замків, ключів, кресал тощо. Особливо слід відзначити мідну штампований іконку художнього виробу із зображенням Василя у весь зріст, яка була знайдена біля стіни житла (розкоп I).

В результаті розкопок Щучинського городища літописний Чучин виступає як значний населений пункт древньої Русі. Привертають до себе увагу його розміри (блізько 6 га), які значно перевищують розміри тих городищ, що були місцями феодальних замків. Але розкопки не виявили тут матеріалів, які дозволили б характеризувати древній Чучин як центр відокремленого ремесла. Поки що не виявлено ремісничих майстерень, а знайдені знаряддя виробництва належать як до сільського господарства, так і до ремесла. Що являє собою древній Чучин в соціальному відношенні, можна, мабуть, зрозуміти, враховуючи його місцеположення. Ми відзначили, що Щучинське городище розташоване на одній з домінуючих висот, з якої можна було

добре проглядати значні простори і було видно сусіднє городище по Дніпру. Таке положення Чучина, як і інших укріплених пунктів по Дніпру, визначалось, певно, їх військово-оборонним значенням. Чучин являв собою один з пунктів спостереження і оборони на Дніпровській оборонній лінії, яка захищала Київську землю із сходу. Такі пункти стримували ворога, коли він намагався перейти Дніпро; з них здійснювалася передача відомостей у разі небезпеки шляхом світлової сигналізації іншим містам і селищам до самого Києва.

Укріплений пункт в системі оборонної лінії по Дніпру, яким був Чучин, повинен бути населений військовими. Проте, як свідчать наявні на городищі знаряддя праці, жителі Чучина займалися і господарством. Певно, населення Чучина складалося з професійних воїнів-дружинників, які, однак, мали своє господарство і у вільний від військових обов'язків час працювали в ньому. Риси побуту цієї групи населення простежуються по матеріалах розкопок. В північній частині кромного града розкопано наземне житло, знищене пожежею, яке належало одному з представників цієї групи населення. Це двокамерне житло (житлове приміщення і сінці) звичайних розмірів, в якому знаходилося понад 20 глиняних посудин, бойова сокира та булава. Житло це, певно, належало представникам військової дружини і матеріали його розкопок конкретизують наші уявлення про життя цієї групи населення древньоруського суспільства.

В. И. ДОВЖЕНОК

ЛЕТОПИСНЫЙ ЧУЧИН

Р е з ю м е

В 1961—1962 гг. на территории водохранилища Каневской ГЭС раскапывалось древнерусское городище в с. Балыко-Щучинка, которое является остатками летописного города Чучина. Были открыты остатки укреплений (городни), жилищ (клети, полуzemлянки и наземные жилища), хозяйственных помещений, большое количество предметов хозяйственного и бытового назначения.

Городище погибло от огня, очевидно, в 1110 г., когда Чучин был взят половцами.

В. К. ГОНЧАРОВ

ДРЕВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ІВАН-ГОРА

На території майбутнього Канівського водосховища є велика кількість пам'яток древніх культур. Серед них значне місце займають городища. За деяким винятком, вони розташовані на горбах корінного берега Дніпра і є залишками древньоруських міст та феодальних замків, що відігравали колись важливу роль в політичному і економічному житті древньої Русі. окремі з них були не тільки центрами зосередження ремесла і торгівлі, а й одночасно являли собою сильні фортеці, які захищали з півдня підступи до Києва від половців.

Всі пам'ятки, що розташовані по березі Дніпра від Києва до Канева, навесні 1960 р. були ретельно обстежені археологічною розвідкою Інституту археології АН УРСР. Про більшість з обстежених тут городищ є свідчення в літописах і деякі згадки в археологічній та історичній літературі. Але тут є також окремі городища, про які або немає ніяких згадок, або про них говориться настільки коротко, що неможливо навіть встановити їх місцеположення.

До числа таких маловідомих пам'яток може бути віднесене і городище біля сучасного м. Ржищева, яке має назву Іван-Гора, де в 1960—1961 рр. були проведені археологічні розкопки.

Городище розташоване біля східної околиці Ржищева, поблизу селища Монастир'як, на окремому горбі, витягнутому вздовж правого берега Дніпра на 200 м із сходу на захід. Плато підвищується над рівнем річки на 65—70 м. Із сходу, заходу і півдня городище обмежене розгалуженою глибокою балкою, а з півночі — майже прямовисним обривом до дніпровської заплави.

Значна частина городища підмита Дніпром і обвалилася в заплаву. Краще за все збереглася його західна частина. Тут плато має ширину близько 65 м; далі на схід воно поступово звужується і в середній частині досягає 50 м в поперечнику, а на кінці утворює майже гострий кут при впадінні штучного рову в обрив над Дніпром. Частина плато, що збереглася, має площину понад 9700 м² (рис. 1).

На сьогодні по схилах горба збереглося два штучних оборонних рови, викопаних на терасах, утворених штучним зрізом горба, для надання більшої крутини його схилам, які зараз мають кут падіння до 40°.

В західній частині городища були відкриті залишки клітей-городень, поставлених в два ряди по краю плато над першим ровом. Рубались кліті в обло з дубових круглих колод. Обидва ряди були конструктивно зв'язані між собою, маючи завширшки 5,2 м. Верхні колоди зрубу, що залягали на глибині 0,4—0,55 м від сучасної поверхні, були обгорілі. Нижче під ними залягали перетліл деревини, досягаючи глибини 1,9 м. Така стратиграфія горілих і перетлілих залишків зрубу дає підставу вважати, що нижня його частина скріплювала насип

земляного валу, а верхня, підвищуючись над поверхнею, являла собою міцну дерево-земляну стіну, яка захищала місто.

У внутрішньому ряді зрубів заповнені всередині ґрунтом невеликі кліті чергувалися з більшими порожніми кліттями, що були житлами, вмонтованими в загальний ряд городень по фронту. Перші з них мали розмір $2,6 \times 2,6$ м, другі — $3,6 \times 2,6$ м. На ділянці по краю городища були розкопані дві городні зовнішнього ряду, одне житло і дві городні внутрішнього ряду. Очевидно, верхній рівень городень, заповнених землею, відповідав рівню глиняного накату над колодами стелі житла. Під час пожежі цей накат разом з дерев'яним перекриттям завалився

Рис. 1. Вид на городище Іван-Гора.

всередину приміщення, де він був виявлений на рівні долівки у вигляді безформного завалу випаленої лесу і обвуглених дубових колод.

В північно-західному куті житла, на рівні глиняної долівки, була розташована глинобитна піч підковоподібної форми з челюстями, звернутими на схід. На долівці були знайдені фрагменти гончарного посуду, уламки скляних браслетів, масивний залізний рибальський гачок, ніж, трубчастий замок, шиферне прясло для веретена і кам'яний натільний хрестик.

Десять жител на цій ділянці було виявлено поза смугою городень. Це напівземлянки чотирикутної форми із зрубною і стовпною конструкцією. Три з них були побудовані в один ряд впритул одна до одної, паралельно до городень на відстані 1,3 м від них. Очевидно, ці приміщення становили один житловий комплекс, бо були з'єднані між собою проходами. У двох з них в кутках були печі.

В середньому приміщенні була кругла в плані господарська яма діаметром 1,4 м і глибиною 1,2 м. Ще дві подібні господарські ями були розташовані за північною стіною крайнього з півночі приміщення (рис. 2).

Останні сім жител-напівземлянок були розташовані без будь-якої системи, але всі точно орієнтовані за сторонами світу. Площа їх різна, від 12 до 20 м². Вони заглиблені в материковий лес в середньому на 0,7 м. За винятком двох жител, всі вони мають сліди пожежі у вигляді обвуглених колод зрубу та розвалів обпаленої глини від обмазки

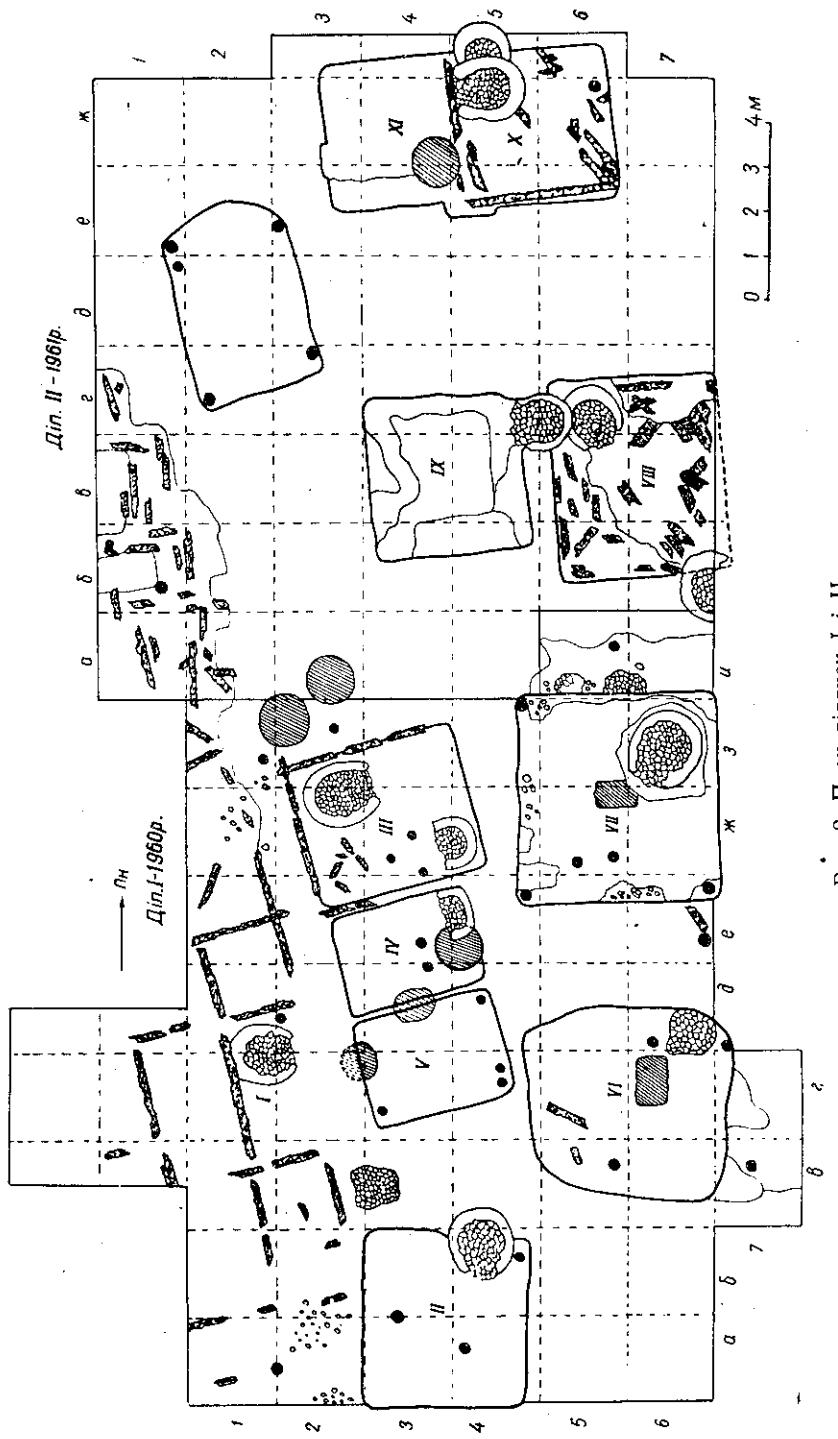

Рис. 2. План ділянок І і ІІ.

стін і надстельового накату. Одне таке житло мало дерев'яну долівку з широких (до 0,35 м), обтесаних сокирою соснових дощок, закріплених на дерев'яних лагах. Печі в житлах розташовувалися біля пізнічних стін в північно-східному або північно-західному кутах. У двох випадках були простежені житла, які відносилися до двох різночасних будівельних періодів. Цікаво, що в пізніших житлах не було слідів пожарища, а печі їх врізались в склепіння печей ранніх жител, знищених вогнем.

Речові знахідки з різночасних жител нічим між собою не відрізнялися. Це дає підставу вважати, що перерва між двома будівельними періодами була настільки незначною, що не відбилася в рисах інвентаря. В усіх без винятку житлах печі споруджувались на дерев'яному каркасі, відбитки від якого чітко простежувалися на внутрішній поверхні склепіння у вигляді частих канелюр. У двох житлах склепіння печей мали зовні добре загладжену глиною обмазку, випалену до черепка глинняного посуду.

Виявлені в житлах речові пам'ятки датуються XII і першою половиною XIII ст. Масовим матеріалом є керамічний посуд. Це цілі або фрагментовані горщики, прикрашені хвилястим орнаментом. В значній кількості виявлені також уламки скляних браслетів і шиферні прясла для веретен. Із залізних предметів знайдені: ножі, ножиці, замки, ключі, наконечники стріл, стремена, вудила, долота, дужки від відер, пряжки, цвяхи та ін. Вироби з кольоворових металів представлені бронзовими пряжками, крученими з мідного дроту каблучками і браслетами, бронзовою, вилитою у формі, луницею, яка закінчується знизу хрестоподібним візерунком з п'ятьма хрестами по кінцях і в центрі, і свинцевою вислою печаткою з погруддям чоловічої постаті в німбі. Через погану збереженість напису і накреслення фігури принадлежність печатки не вдалося встановити. В житлах також були знайдені уламки жорен для помолу зерна і точильні бруски. Привертають до себе увагу кістяні гребені і ручка ножа у вигляді риби, голова і плавники якої подані в реалістичній манері, а луска накреслена стилізовано-циркульним орнаментом.

В житлах і біля них було знайдено в обгорілому стані жито, пшеницю, просо та велику кількість кісток свійських і диких тварин, птиці і риб.

Сліди жител були простежені на невеликій ділянці і в центрі дитинця, де більш широкі розкопки намічено провести в наступному сезоні.

Досліджуване городище з повною підставою може бути віднесене до древньоруського міста Іван, що згадується в літопису від 1151 р.¹ Виходячи з тексту літописної розповіді про боротьбу за Київ князя Ізяслава Мстиславича з Юрієм Довгоруким, місто Іван повинно було знаходитися між містами Вітачевим (сучасне село Вітачів) і Зарубом (сучасне село Зарубинці). На цьому відрізку правого берега Дніпра є лише три городища. З них одне розташоване біля с. Ходорів, друге біля с. Щучинка, що ототожнюється з літописним містом Чючином, згадуваним в літопису під 1110 р. Трете, яке знаходиться біля м. Ржищева, зберегло у місцевих жителів назву Іван-гора. Останнє городище і можна ототожнювати з містом-фортецею, яке мало в середині XII ст. назву Іван.

Зруйнування міста Іван, очевидно, слід пов'язувати з першим татарським походом і пограбуванням цієї частини побережжя Дніпра після битви на Калці у 1223 р., коли татари знищили міста на Нижньому Дніпрі до Вітачева і повернулись назад в степи Поволжя².

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 295.

² Там же, стор. 497.

В. К. ГОНЧАРОВ

ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ ИВАН-ГОРА

Резюме

Городище Иван-Гора расположено на правом берегу Днепра у города Ржищева, Киевской области. Оно отождествляется с древнерусским городом Иван, упомянутым в летописи под 1151 г. Памятник относится к числу тех городов-крепостей, которые защищали с юга подступы к Киеву от половцев.

На детинце города Иван в 1960—1961 гг. были вскрыты остатки жилищ и фортификационных сооружений (городни), шедших сплошной стеной по краю детинца. В жилищах было найдено значительное количество орудий труда и бытовых вещей, украшений из цветных металлов и стекла, обгорелые рожь, пшеница, просо. Все найденные в жилищах вещи датируются XII — первой половиной XIII в. Городище было разгромлено татарами во время их первого похода на Поднепровье в 1223 г.

С. М. БІБІКОВ, М. М. ШМАГЛІЙ

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ГРЕБЕНІ (Роботи в зоні Канівської ГЕС)

Середнє Подніпров'я є областю класичних пам'яток трипілля. Історично склалося так, що вивчення власне трипільської культури було почато у Середньому Подніпров'ї. На підставі дослідження саме цієї території В. В. Хвойкою була запропонована перша періодизація трипілля. Даліші шляхи вивчення пам'яток трипільської культури загальновідомі. Систематичні багаторічні розкопки трипільських поселень дали можливість для створення нової періодизації трипілля, розробленої Т. С. Пассек. Здавалося б, що велика кількість проведених тут досліджень вже вичерпала усікі можливості внести якісь нові риси у розуміння історії культури трипільських племен. Можливо, через це трипільські пам'ятки в Середньому Подніпров'ї протягом останнього десятиріччя майже не вивчалися.

Проектування будівництва Канівської ГЕС привернуло увагу до зони затоплення вище греблі (від м. Канева), в яку потрапляє ряд важливих археологічних пам'яток, в тому числі і трипільських. Назріла необхідність дослідити трипільське поселення біля с. Гребені, Кагарлицького району, Київської області.

Це поселення двічі згадується в літературі. Перший раз у статті Хвойки «Каменный век Среднего Поднепровья», де воно фігурує як один з прикладів розташування площадок на південних схилах височини¹. Другого разу протоколіст екскурсії членів XI Археологічного з'їзду в числі місць розкопок, підготовлених для огляду, називає і Гребені, де у двох пунктах було закладено траншеї, які дали матеріали трипільського часу². Однак протоколіст виявився неточним у своїх записах, що не важко встановити по деяких деталях (наприклад, по визначенню відстані від берега Дніпра до трипільського пункту в Гребенях). Ясність у питання, де провадилися розкопки і за яких обставин відбувалися ці підготовчі роботи, вносить сам В. В. Хвойка. У вже згаданій статті він не називає Гребені в числі трипільських пунктів, де провадилися розкопки, що призначалися для огляду. Але називає два пункти біля с. Юшки, що дійсно розташовані за 5 км від Дніпра, як це і відзначив протоколіст екскурсії. В. В. Хвойка знов, що біля с. Гребенів знаходиться трипільське поселення: очевидно, зустрічав там виходи культурних залишків на поверхню ґрунту, але спеціальних земляних робіт у цьому пункті не провадив.

В каталогах виставки, влаштованої до XI Археологічного з'їзду, та музеїйних колекціях археологічних предметів з Гребенів немає. Ма-

¹ Труды XI Археологического съезда, т. I, М., 1901, стор. 793.

² Труды XI Археологического съезда, т. II, М., 1902, стор. 121—122.

теріали ж, добуті в Юшках, за повідомленням В. В. Хвойки, «розібрані тими, що були присутні на місці». Трипільське поселення Гребені в друге було виявлено в 1960 р. М. М. Шмаглієм при обстеженні берегів Дніпра у зв'язку з передбачуваним будівництвом Канівської ГЕС. Поселення розташоване на високій правобережній терасі Дніпра (60—70 м), яка досить круто обривається до вузької смуги заплави (приблизно за 500 м від північно-західної околиці села). Плато тераси, де знаходиться поселення, являє собою майже рівну поверхню, перерізану шляхом Гребені — Стайки. У північно-західній частині цієї рівної ділянки є неглибока балка, що переходить у досить пологий спуск до Дніпра.

Тут, у лісі, приблизно за 100—120 м від краю плато, є джерело, яке створило неглибокий ярок з крутими стінками, що примикає до балки. Це джерело давнього походження (судячи по розробленому ним тальвегу) і, очевидно, використовувалося в трипільські часи. Рельєф місцевості в районі трипільського поселення Гребені повністю відповідає тим описам, що дав В. В. Хвойка, характеризуючи місця розташування трипільських поселень у Середньому Подніпров'ї. Воно знаходиться поблизу трипільських поселень Стайки, Хален'є, Коломійщина, Верем'я, Ржищів та багатьох інших, давно відомих в нашій та зарубіжній літературі.

Тепер в результаті розкопок та розвідок можливо уявити планування цього поселення. Виявлені тут площасти розташовані дугоподібно і зовнішнім боком орієнтовані на північний захід, тобто до балки. Дальше вивчення південних ділянок террасовидної площасти, очевидно, підтверджує планування поселення у вигляді кола, або, скоріше, овала, як це відзначалося для багатьох трипільських поселень цього району, досліджених В. В. Хвойкою, а потім Т. С. Пассек.

У 1961 р. для розкопок було вибрано чотири площасти, розташовані в різних пунктах досліджені ділянки і, як виявилося, різні за ступенем збереженості, конструкцією, наявністю матеріалу.

Площасти № 1 (розкопки провадив В. М. Гладилін) сильно пошкоджена окопом та ходами часів Великої Вітчизняної війни, що перетинали її. Уцілілі частини площасти свідчать про те, що вона являла собою монументальну, прямокутну в плані споруду. У загальних рисах площасти можна розчленувати на функціонально різні частини. У північно-західній частині збереглася значна кількість обмазки, що залягала на одно-двоплітчастих кладках підлоги. В центральній частині у дуже пошкодженному стані виявлений великий виробничий комплекс, призначений для випалу. Він складався, очевидно, з трьох споруд — двох печей (можливо, одна з них є горном) і відкритої черені овальної форми з бортіком по краю. До цих споруд примикають підвищення та багатошарові підлоги з добре випалених плиток. Під підлогами та печами виявлено кілька розвалів та окремих уламків 15—20 посудин, уламки зернотерок, розтирачів, коваделків.

На північно-західному краю площасти під підлогою виявлені кістки собаки — частина таза, гомілкова та плечова, що належали одній тварині.

Площасти № 2 (розкопки проводив В. Г. Збенович) орієнтована з північного заходу на південний схід (рис. 1), прямокутної форми, довжиною близько 30 м і ширину близько 6 м. За рядом ознак вона може бути розчленована на п'ять приміщень. У першому (західному) приміщенні виразно збереглися сліди поздовжньої зовнішньої стіни у вигляді добре помітного підвищення. Біля стіни із зовнішнього боку знаходилися розвали кількох великих посудин, частина яких виявилася під обмазкою. З південно-східної сторони до стіни примикає підвищений поріг.

При реконструкції житла слід врахувати розвали великих посудин біля зовнішньої стіни. Посудини стояли з правого боку біля ганку, очевидно, під навісом даху.

У першому приміщенні, в північній його половині, виявлені сліди печі. В центральних — другому і третьому приміщеннях — простежено залишки двох печей, підвищені ділянки підлоги у вигляді плитчастих

Рис. 1. Площадка № 2. Вид з півдня.

викладок та сліди поперечної перегородки. Четверте і п'яте приміщення збереглися гірше. Це, мабуть, амбарні частини або пізніші, ще мало обжиті добудови.

Кераміка, знайдена на площадці, належала понад 100 посудинам. Крім того, в західній частині площадки знайдено 16 уламків моделей жител, певно, різних за конструкцією: відкритих з двосхилим дахом, пофарбованих і нефарбованих. Уламки цілком можуть бути зіставлені з моделькою житла з Коломійщини II. Знайдено грубої виробки глиняне дитяче брязкальце у вигляді птаха (голівку відламано), а також невеличкий, тонкий, згорнутий у завиток мідний дріт. Біля південно-східного краю площадки піднятий цілий череп собаки.

Площадка № 3 (розкопки проводила Г. С. Махура) розташована біля самого шляху Гребені — Стайки. Довжина її близько 20 м, ширина — 5 м. Площадка одношарова. Більша її частина перекрита завалом обмазки, що вкриває або значну частину земляної підлоги, або глиняні «точки» — ділянки, вирівняні та обмазані тонким шаром глини. Площадка поділяється на чотири камери, причому, найбільш добре виражені дві західні та одна східна камери. На площадці відзначено 11 скupчень фрагментів кераміки.

Площадка № 4 (розкопки проводила О. В. Цвек) знаходиться за 50—60 м на північний схід від площадки № 3. Вона дуже складна у конструктивному відношенні. Одношарові залягання плитчастої підлоги та обмазки змінюються багатошаровими заляганнями печини, ошлакованої обмазки та плитчастих нашарувань. Довжина площадки орієнтовано 20 м, ширина — близько 5 м. Площадка може бути роз-

членована на чотири камери. В південно-західній частині був зосереджений господарський центр: тут знайдено зернотерку з розтирачем, коваделко та ряд великих посудин. В трьох пунктах на площині виявлено ошлаковану обмазку печі. При розкритті підлоги знайдено фрагменти 76 посудин. Виявлено ріг благородного оленя з слідами використання як серпа та розробленим пазом для закладки крем'яного плас-

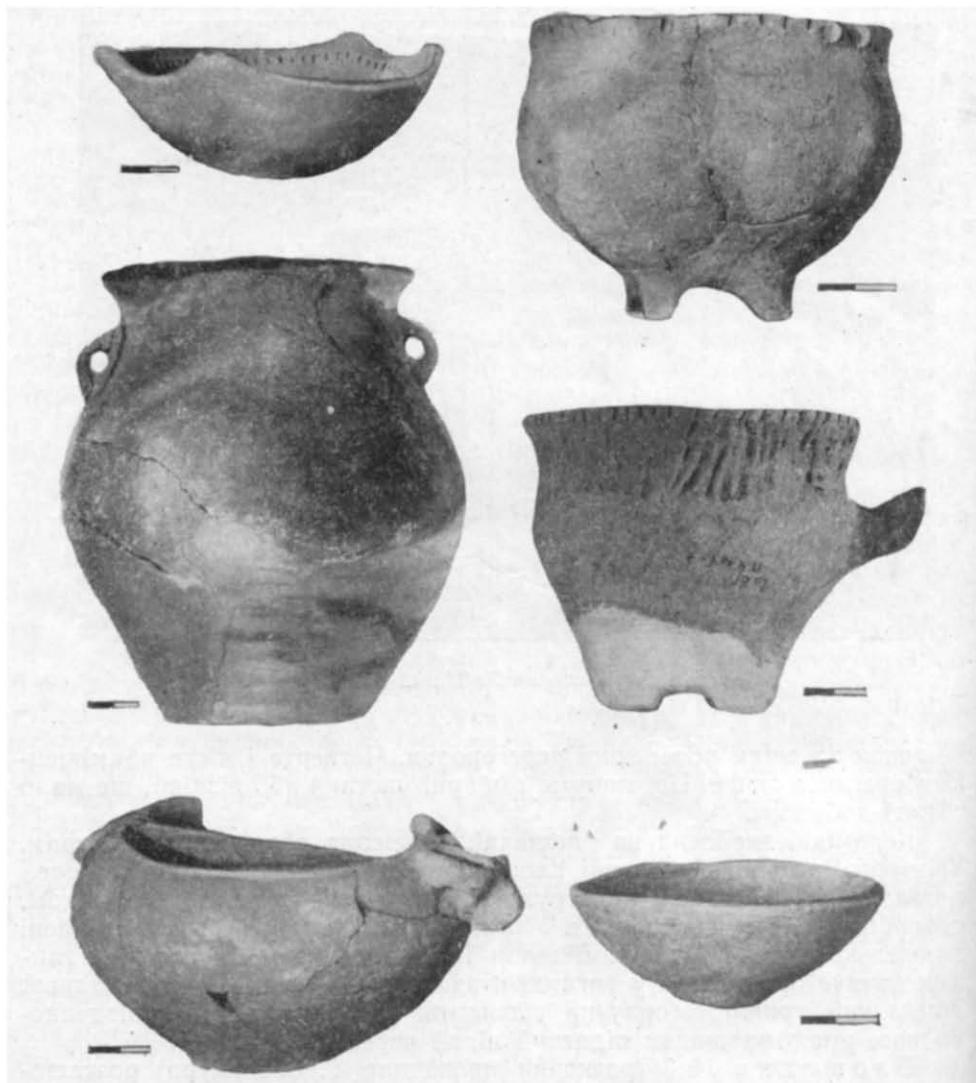

Рис. 2. Площадка № 4. Посуд.

тинчастого вкладиші. Це перша цілком вірогідна для трипілля знахідка жниварського знаряддя, яка прямо вказує на використання на жнивах зігнутого серпа з пластинчастим вкладишем і дає нову підставу для реконструкції трипільського серпа в цілому. Зібрана на площині кераміка дуже різноманітна: це миски, горщики, великі посудини грушовидної форми, уламки розписної кераміки, посудини у вигляді вим'я (на чотирьох ніжках) і т. д. (рис. 2). Цікава велика грушовидна посудина із зображеннями розвернутої спіралі у верхній її частині та двох людей, по обох боках яких розміщені своєрідні снопоподібні відрізки смуг. Всі зображення дані прокресленим рисунком. Немає сумніву, що

ці фігури передають жіночі зображення. Одне з них відтворює жінку в динамічній позі танцю. За сюжетом і технікою виконання жіночі зображення на посудині з Гребенів відрізняються від відомих зображень на посудинах з Ржищева, Жуківців, Петрен, Кошилівців, Більче-Золотого і Трояна, які виконані переважно в розпису (крім Жуківців і Більче-Золотого) та у вугластій «геометричній» манері.

Кожна з досліджених площацок має свої специфічні конструктивні будівельні риси. Площацка № 1 відрізняється наявністю великого виробничого випалювального комплексу, що визначає міцність всієї будівельної споруди, тобто, мабуть, самого горна з прилеглими до нього допоміжними площацками — відкритим вогнищем, піччю, підвищеннями та субструкціями під черінню печей. Субструкції являють собою валькову підкладку під черінню, що в свою чергу лежить на утрамбованій землі, змішаній з безформною обмазкою, старими плитками, черепками (будівельне сміття).

Для площацки № 2 характерна наявність великої кількості обмазки (набагато більше, ніж на першій площаці). Тут виділяється, можливо, навіс, під яким зберігалися великі посудини з водою, простежуються зовнішня стіна та внутрішні перегородки.

Площацка № 3 відрізняється простою конструкцією та бідністю виявленого тут інвентаря.

Площацка № 4 дає уявлення про господарсько- побутове розчленування її та деякі конструктивні особливості в розташуванні печей.

В цілому можна говорити про принадлежність усіх чотирьох площацок до одного століття. Однак залишені вони, очевидно, були неодночасно. Площацки № 1 та № 3 були залишені, можливо, раніше, ніж інші. Вони містять дуже мало інвентаря, який до того ж непридатний для використання. Навпаки, площацки № 2 та № 4 дають незрівняно більше інвентаря, причому цілком придатного для дальнього використання. Це особливо стосується площацки № 4. Складається враження, що поселення було залишене поступово, не в результаті якогось стихійного лиха, як це відзначалося для деяких поселень в Наддніпров'ї.

Матеріали, зібрани в результаті розкопок поселення біля с. Гребенів, значно доповнили наші знання про культуру середнього етапу трипілля в класичній області трипільської культури. Вдалося уточнити дані про техніку спорудження та планування жител, в тому числі питання про вхід в житло, відкриті господарські прибудови, вживання своєрідних субструкцій при будівництві жител та печей, техніку піобудови зовнішніх стінок. Встановлено, що при спорудженні зовнішніх стінок між плотовою основою вживалася своєрідна забутовка кусками обпаленої глини. Ці куски глини обпалювалися десь на стороні і закладалися разом із земляною засипкою між лицьовими плотовими спорудами. Таким чином, тепер знаходять собі пояснення величезні скупчення на трипільських площацках так званої глиняної обмазки. Ця обмазка, як з'ясувалося, не була будівельним сміттям, а утворилася в результаті обпалення стін або при пожежі і використовувалася як будівельний матеріал. Застосування забутовки з обпалених рваних кусків глини полегшувало конструкцію стінок, сприяло проникненню повітря і теплоізоляції, тобто усувало вологу.

Навіть попереднє зіставлення керамічних комплексів з Гребенів та кераміки, наприклад, з Коломійщини II вражає однотипністю матеріалу. Ця однотипність помітна не тільки у формах посуду, його обробці, складі глини, а й в деталях оздоблення та орнаментації. Часом складається цілком певне враження, що, наприклад, посудини типу горщиків із зашпилами у вигляді бантика (можливо стилізовані зображення голови бика), що були знайдені в Коломійщині II та Гребенях, є виробами одного майстра. Сноповидні зображення з вдавленнями у вигляді крапок, що йдуть по контуру коротких врізних паралельних

ліній, які утворюють «сніп», настільки схожі, що можна вважати їх зробленими в одній майстерні.

Цікаві результати одержані і для характеристики ідеологічних уявлень. На площаці № 1, під підлогою, знайдено поховання собаки. Череп собаки був виявлений також біля площацки № 2. Це, безумовно, ритуальні поховання, подібні до знайденого в Луці-Врублівецькій. Такі поховання справедливо зв'язують з апотропаїчним культом, який, кінець кінцем, є одним з проявів культу родючості, достатку. Можливо, що до цього ж ритуалу відноситься і група кісток від кількох особин поросят, виявлені в посудині на площаці № 2. Також тільки ритуальними цілями можна пояснити і закладення цілих посудин, що були знайдені під обпалювальною спорудою на площаці № 1.

Зібрани в результаті розкопок матеріали значно розширяють наші уявлення про культуру трипільців на середньому етапі їх історії, дають можливість більш глибоко та обґрунтовано підійти до вирішення питань господарського і соціального устрою суспільства в межах великих родових об'єднань.

С. Н. БИБІКОВ, Н. М. ШМАГЛІЙ

ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ У с. ГРЕБЕНИ

(Работы в зоне Каневской ГЭС)

Резюме

В связи со строительством Каневской ГЭС в 1961 г. раскопкам было подвергнуто трипольское поселение у с. Гребени, Караглыцкого района, Киевской области. Поселение расположено на высокой правобережной террасе Днепра (60—70 м), которая перерезается неглубокой балкой с вытекающим из нее источником воды. В процессе раскопок исследованы остатки четырех глиниобитных жилищ (площацок), каждое из которых имеет свои специфические конструктивные черты. На площацке № 1 прослежены остатки крупного обжигательного комплекса. Площацка № 2 оказалась одной из крупных по размерам (длина — 30 м, ширина — 6 м). Площацка № 3 отличалась простой конструкцией и бедностью инвентаря. Площацка № 4 дает представление о хозяйственно-бытовом расчленении жилища. Предварительное сопоставление керамического комплекса из Гребеней с коллекцией керамики из Коломийщины II поражает однотипностью сосудов. Это прослеживается не только в формах сосудов, их обработке, составе глины, но также в деталях их украшения и орнаментации. Интересные результаты получены и для характеристики идеологических представлений жителей гребеневского поселения. Материалы, собранные в результате раскопок, значительно расширяют наши представления о культуре трипольцев Среднего Поднепровья.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

НОВІ НЕОЛІТИЧНІ І ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ЗОНІ КИЇВСЬКОЇ ГЕС

У 1960 р. Києво-Поліська експедиція Інституту археології АН УРСР обстежила частину зони затоплення Київської ГЕС, а саме: нижню течію р. Тетерів та обидва береги Дніпра від гирла Тетерева до с. Вишгород¹.

Тут поряд з іншими археологічними пам'ятками була виявленена значна кількість неолітичних поселень та два поселення епохи трипілля. Їх опис і присвячено цю публікацію.

Неолітичні пам'ятки, відкриті експедицією, як і ті, що були відкриті в 1947—1951 рр. експедицією «Великий Київ»², являють собою невеликі поселення, розкидані у дніпровській заплаві. Здебільшого вони зустрічаються на низьких берегах стариків, високих ділянках лугу, дюнних підвищеннях та на краю берегової тераси. Площа, яку займають поселення, звичайно не перевищує 5 тис. м². Культурний шар тонкий, здебільшого розвіяний. Очевидно, це були недовгочасні, можливо, сезонні стоянки мисливців та рибалок.

Привертає до себе увагу той факт, що неолітичні поселення розташовані нерівномірно. В деяких районах вони зустрічаються рідко, тим часом як на окремих, порівняно невеликих ділянках місцевості їх концентрація дуже значна.

Наводимо опис неолітичних місцезнаходжень. 1. Поблизу с. Ошитки, Києво-Святошинського району, зареєстровано 10 поселень. Краще, ніж інші, збереглися поселення в урочищах Кругле (пункт 5), Кассе (пункт 4), Червоні Грудки (пункт 8), Дражемль (пункти 10, 20, 21). Тут зібраний майже однорідний та значний за кількістю матеріал, що дозволяє дати загальну характеристику кераміці з поселень в районі с. Ошитки (рис. 1, 1, 4, 5, 7, 8; 2, 2).

Посудини тонкостінні (товщина стінок від 4 до 7 мм). До глини здебільшого додавався пісок, рідше — рослинна домішка. Випал нерівномірний, зроблений на багатті. Колір поверхні звичайно жовтий і темно-коричневий. Зовнішня, а іноді і внутрішня поверхні часто бувають підложені. Форми посудин не відновлюються. Однак, судячи з численних знахідок вінець, денець, стінок, в ужитку були гостродонні горщики з прямыми або ледве відігнутими вінцями та розчленованим корпусом.

¹ А. И. Тереножкин, Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС в 1960 г., КСИА, вып. 12, К., 1962. Див. карту і нумерацію пунктів з археологічними знахідками.

² О. Г. Шапошникова, Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі м. Києва, Археологія, т. VIII, К., 1953.

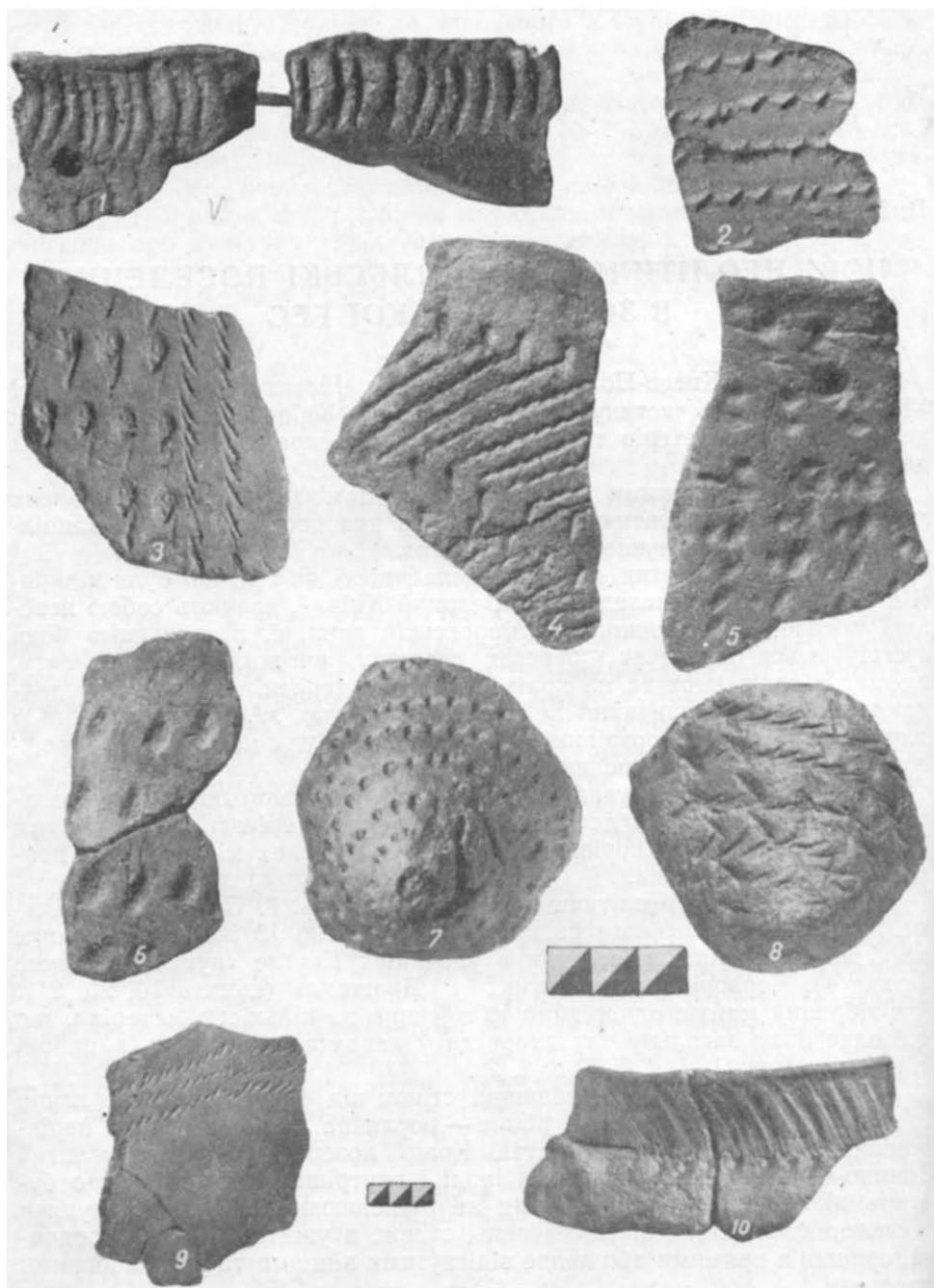

Рис. 1. Неолітична (1—9) та трипільська (10) кераміка.

Цікава невелика посудинка, що майже повністю збереглася, знайдена на поселенні в урочищі Кругле (рис. 2, 5). Висота її — 5,5 см, діаметр шийки — 5 см, прямі вінця висотою 2 см трохи скошені всередину. В місці з'єднання шийки з корпусом намічений різкий перелом, нижня частина посудинки конічно звужується до гострого дна.

Орнаментація розглядуваної кераміки надзвичайно різноманітна, причому, як правило, прикрашалася майже вся поверхня посудини. Тут

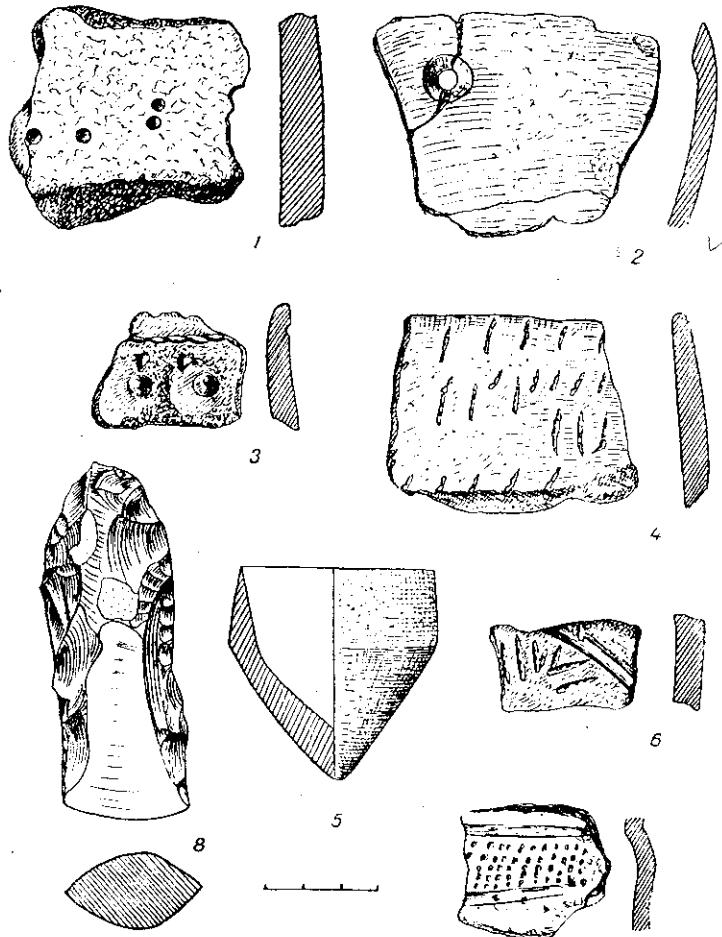

Рис. 2. Неолітична кераміка (1—7) та крем'яна сокирка епохи енеоліту (8).

переважають такі орнаментальні мотиви, як відбитки гребінчастого штампу з трьома або чотирма зубцями, овальні відбитки, відтиски палички з розмочаленим кінцем («лапки»), косі насічки, скобки, трикутні наколі, які часто виконуються у скорописній манері, прогладжені лінії і т. д. Орнамент розміщений горизонтальними, вертикальними, косими та паралельними рядами, а також рядами, що зходяться під кутом. Часто ряди «лапок» та підтрикутних наколів, косих насічок і відбитків гребінчастого штампу чергуються між собою. Іноді орнамент наносився і по внутрішній поверхні посудини, в її верхній частині. Гострі денця посудин суцільно вкривались орнаментом, звичайно у вигляді косих насічок та підтрикутних наколів. Вінця розчленовані насічками та зашпилами, під краєм іноді є глибокі овальні наколі.

Великий інтерес становить орнаментація кераміки, що походить з поселення в урочищі Печенеж'є (пункт 6). Вона прикрашена відбит-

ками прямого гребінчастого штампу, які створюють горизонтальні ряди або ряди, які розходяться радіально; відрізки цих рядів взяті у зони, обмежені широкими прогладженими лініями — прямими або вигнутими (рис. 2, 6, 7).

З нечисленних крем'яних виробів, знайдених біля с. Ошитки, можна відзначити округлу скребачку з круговою ретушшю, що зроблена на відщепі.

2. Біля с. Новосілки, Києво-Святошинського району, виявлено два неолітичні поселення — в урочищах Струміль (пункт 17) та Березняківщина (пункт 22).

Гора Струміль, що знаходиться на північ від с. Новосілки Дніпровські, є великим останцем високої (до 15 м) борової тераси лівого берега Дніпра, відокремленим неглибокими заболоченими балками. Тут у 1950—1951 рр. В. М. Даниленко та А. П. Савчук зібрали значну кількість неолітичної кераміки³. У видувах на західному схилі горба також виявлено деяку кількість фрагментів неолітичних посудин. Відмітною особливістю кераміки з урочища Струміль є слабий випал, значна (понад 1 см) товщина стінок, велика домішка трави та дрібного піску в глині. Зовнішня поверхня черепків залощена, на внутрішній, а іноді і на зовнішній помітні сліди смугастого згладжування.

На поселенні в урочищі Березняківщина зібрана невелика кількість кераміки, подібної до тієї, що була знайдена на поселеннях біля с. Ошитки.

3. Поблизу с. Тарасовичі, Києво-Святошинського району, були виявлені два неолітичні поселення — в урочищах Рудкове (пункт 26) та Олещик (пункт 28).

Урочище Рудкове являє собою невисокий виступ борової тераси лівого берега Дніпра, що здіймається над заболоченим лугом. Тут при земляних роботах був знятий верхній шар ґрунту. Під час розвідки в гумусованому піску на глибині 10—40 см були знайдені два невеликих скуччення неолітичної кераміки, що складаються з уламків кількох цілком однакових посудин.

Посудини гостродонні, значних розмірів (діаметр шийки 30 см), з прямими вінцями, що мають трохи загнутий всередину край. Орнамент складається з горизонтальних рядів відбитків тризубчастого штампу, рідше — вузьких прогладжених ліній, що сходяться під кутом (рис. 2, 4). Поверхня темно-коричневого кольору, із слідами лощиня. В глині домішка піску, небагато трави та великих зерен кровавику. Черепок щільний, товщина стінок 5—6 мм.

Поселення в урочищі Олещик розташоване на невеликому піщаному підвищенні у болотистій заплаві Дніпра. В орнаменті зібраної тут кераміки переважають відбитки гребінчастого штампу. В цілому матеріал аналогічний кераміці з поселень в околицях с. Ошитки.

4. Біля с. Козаровичі, Києво-Святошинського району, були виявлені три неолітичні поселення. Одне з них (пункт 46) знаходиться на східній околиці села, на розвіяній піщаній ділянці високого лугу в заплаві річки Ірпінь. Тут було зібрано значну кількість уламків посудин, серед яких переважають товстостінні (до 1 см) із значною домішкою трави та піску (рідше шамоту) в глині. Випал нерівномірний, поверхні світло-коричневого кольору, іноді трохи загладжені. Кераміка орнаментована глибокими овальними наколами, розташованими попарно, та горизонтальними рядами підтрикутних наколів, що виконані у скрописній манері (рис. 1, 2; 2, 1). Крім того, тут зібрана невелика кількість фрагментів, що нагадують описану вище кераміку з поселень в районі с. Ошитки. Серед них є фрагменти прямих вінець із злегка відігнутим краєм, трохи нижче зрізу якого помітний відбиток мотузки,

³ Матеріал не опублікований, зберігається у фондах ІА АН УРСР.

що стягувала, очевидно, посудину у її верхній частині. Відбитки мотузки на неолітичній кераміці трапляються дуже рідко.

Друге поселення (пункт 47) розташоване на розвіяніх дюнах в заплаві Ірпіня на північний схід від с. Козаровичі, трете (пункт 44) — на східній околиці села, в північній частині високого дюонного пасма.

На обох цих поселеннях зібрано значну кількість кераміки такого ж типу, як і на поселеннях біля с. Ошитки. Кераміці третього поселення притаманний сталий орнаментальний мотив у вигляді рядів «лапок» та косих насічок, що чергуються (рис. 1, 3, 6).

5. На західній околиці с. Тетерівка, Чорнобильського району, в урочищі Сухий Борок, що являє собою підвищену нерозвіяну ділянку заплави на лівому березі р. Тетерів, було виявлене поселення (пункт 60). Серед зібраної тут різночасної кераміки переважала неолітична. У двох невеликих шурфах була виявлені така стратиграфія: верхній шар гумусованого піску завтовшки 30 см, потім шар світлого піску завтовшки 20 см, нижче — бурий пісок із залізистими вкрапленнями. Знахідки неолітичної кераміки були зроблені, в основному, в другому шарі. Тут же був виявлений фрагмент посудини часу розвинутого трипілля.

Уламки неолітичних посудин, знайдені на поверхні та в шурфах, цілком однорідні і нагадують вищеописану кераміку з поселень біля сіл Ошитки та Козаровичі. Головним елементом в орнаментації є косі насічки, що створюють різні узори. До неолітичного часу також відносяться піраміdalна у перерізі крем'яна пластинка та висока округла скребачка на відщепі, виготовлена з непрозорого чорного кременю.

6. За 2 км на схід від с. Пилява, Чорнобильського району, на високому (до 15 м над рівнем річки) місі борової тераси правого берега Тетерева (урочище Хохора, пункт 59) на ріллі було знайдено невелику кількість фрагментів неолітичної кераміки та виробів з кременю (округлі скребачки та різець на уламку пластинки). Для визначення наявності культурного шару на поселенні було закладено два шурфи.

Шурф № 1 (3×2 м) дав таку стратиграфію: верхній шар темного гумусованого піску завтовшки 15 см, шар щільного бурого піску завтовшки 34 см та шар світлого материкового піску, що йшов нижче. У другому шарі в шурфі було знайдено 56 фрагментів кераміки. Очевидно, вони належали одній великій неолітичній посудині, форма якої не відновлюється. За кольором, домішкою, випалом та обробкою поверхні ці фрагменти аналогічні описаній кераміці з поселення в урочищі Струміль (с. Новосілки), відрізняючись від останньої тільки більш ретельним заłożенням зовнішньої поверхні і орнаментом у вигляді трьох горизонтальних рядів тонких косих насічок (рис. 1, 9). Крім того, у шурфі були знайдені: уламок крем'яної проколки, мікропластинка та кілька відщепів.

Поселення трипільського часу були відкриті біля сіл Новосілки та Нові Петрівці (Києво-Святошинського району).

Поселення на північ від с. Новосілок (пункт 19) знаходиться в урочищі Горбата Нива — невеликому підвищенні в заплаві лівого берега Дніпра, недалеко від урочища Струміль. Тут на ріллі були зібрані фрагменти посудин, що мали стінки значної товщини (1 см) та велику домішку піску у глині. Посудини являли собою горщики з широкою шийкою, з високими, ледве відгинутими вінцями, спуклим корпусом та масивним плоским дном. Край вінця звичайно трохи закруглений або пласко зрізаний. Ця кераміка прикрашена вертикальними розчісами по вінцях та відбитками великого зубчастого штампу біля основи шийки. На плічках одного з великих фрагментів вміщений сплощений наліп — ріжок (рис. 1, 10).

Друге поселення (пункт 43) розташоване між селами Старі та Нові Петрівці. Тут у вертикальному обриві високого правого берега

Дніпра виявлені фрагменти кераміки та скупчення вугілля. Культурні залишки залягали на глибині 0,5—0,6 м в сіруму гумусованому піску та простежувалися на ділянці довжиною до 25 м.

При зачистці обриву вдалося зібрати деякий матеріал; шурфовка ж прилеглої до обриву частини плато нічого не дала. Очевидно, розташоване тут трипільське поселення знищено при обвалі ділянки високого берега. Зібрано кілька десятків фрагментів кераміки — ширсткої, щільної, із значною домішкою піску в глині. Іноді до глини додавалися рослинні домішки, що вигоряли під час випалу. У цьому випадку черепки пористі та легкі. На багатьох фрагментах збереглися сліди рожевого та червоного ангобу. Знайдено один фрагмент вінець чаши із загнутим всередину краєм, конічне прясло з широким обідком, орнаментоване врізаними лініями-проміннями, уламок жіночої статуетки та частину круглого глинняного грузила.

До трипільського часу, очевидно, відноситься також і овальна в перерізі сокирка із непрозорого сірого кременю з білими вкрапленнями, що була знайдена в урочищі Вишеньки, поблизу с. Ошитки. Робоча частина сокирки зашліфована, обушкова — оббита та заполірена внаслідок тертя об дерев'яну муфту. Довжина її — 14,5 см (рис. 2, 8).

Вивчення матеріалів, одержаних в результаті робіт Києво-Поліської експедиції, розширює наші відомості про неоліт Київщини.

Ще під час робіт експедиції «Великий Київ» (1947—1951 рр.) були зібрані матеріали, які дали можливість зробити висновок про те, що в епоху неоліту на Київщині жили племена дніпро-донецької культури, які займали територію від південної Білорусі до нижнього Дніпра. Для цих племен характерною є кераміка з гребінчастим орнаментом та наколами (так звана гребінцево-накольчаста кераміка). Дослідники вважають, що на Київщині неолітична культура з гребінцево-накольчастою керамікою відноситься до IV — початку III тисячоліття до н. е.⁴

В результаті розвідок Києво-Поліської експедиції в 1960 р. вдалося значно поповнити список пам'яток цієї культури, розташованих на північ від Києва. Зокрема були відкриті поселення в гирлі Ірпеня та на річці Тетерів, де вони досі були невідомі.

Періодизація неоліту Київщини на матеріалах поселення біля Микільської слобідки запропонована В. М. Даниленком. Виходячи головним чином із ступеня розвитку форм та орнаментації посудин, він виділив два типи кераміки, що відповідали поєднаним етапам розвитку неоліту Київщини⁵.

Для більш раннього етапу характерною є товстостінна кераміка з домішкою трави в глині та невеликим набором орнаментальних мотивів, таких як гребінець, «лапки», прогладжені лінії.

Наступному етапу, що генетично пов'язаний з першим, притаманна кераміка з порівняно невеликою товщиною стінок, переважанням піску як домішки, більш розвинутими формами посудин та дуже різноманітними мотивами і композиціями орнаменту. Правомірність такого розчленування була потім підтверджена Д. Я. Телегіним на матеріалах, одержаних ним при дослідженні неолітичного поселення біля с. Віта-Литовська, на південь від Києва⁶.

⁴ Д. Я. Телегін, Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України, Археологія, т. XI, К., 1957; його ж, К вопросу о дніпро-донецькій культуре, СА, № 4, 1961, стор. 27—28, 39.

⁵ В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., АП, т. VI, К., 1956.

⁶ Д. Я. Телегін, Неолітичні пам'ятки Києва та його околиць, Вісник АН УРСР, 1956, № 3, стор. 43—44.

Нарешті, в результаті відкриття поселення в урочищі Струміль В. М. Даниленко виділив ще один, найбільш ранній етап у неоліті Київщини. Підставою для цього була примітивність знайденої на поселенні кераміки (значна товщина стінок, дуже проста форма посудин, майже повна відсутність орнаменту), а також особливість топографічного положення пам'ятки⁷.

Приймаючи вказану класифікацію, ми до найбільш ранньої групи неолітичних пам'яток Київського Полісся відносимо поселення в урочищі Хохора (біля с. Пилява). Відкриття його підтверджує правомірність виділення найбільш ранньої ланки в неоліті Київщини — пам'яток струмільського типу. Тепер можна говорити про те, що характерною сталаю іх ознакою є місцезнаходження на високих ділянках борової тераси.

До другого ступеня неоліту відносимо поселення, виявлене біля східної околиці с. Козаровичі.

Третій етап — розвинутий на пізній неоліт — представлений всіма останніми поселеннями (біля сіл Ошички, Тарасовичі, Тетерівка, Ко-заровичі). Серед них слід окремо виділити поселення в урочищі Печениж'є біля с. Ошички. Своєрідна орнаментація посуду з цього поселення має спільні риси з орнаментом кухонних посудин трипільської культури. Цей факт, а також, можливо, спільне залягання неолітичної та трипільської кераміки в шурфі на поселенні біля с. Тетерівка підтверджує, до деякої міри, гіпотезу про взаємозв'язки неолітичного населення Київщини та племен трипільської культури, що була висловлена раніше⁸.

Очевидно, можна говорити про синхронність розвинутого трипілля коломійщинського типу та заключного етапу дніпро-донецької культури на Київщині.

До пізнього трипілля відноситься кераміка з поселення в урочищі Горбата Нива; подібна ж кераміка знайдена на багатьох поселеннях Київщини — в Чапаївці, Микільській Слобідці, Віті-Литовській і т. д.

Судячи з описаних знахідок, поселення біля с. Нові Петрівці належить до софіївського типу пізньотрипільських пам'яток і є самим північним з усіх відомих нам поселень софіївського типу.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

НОВЫЕ НЕОЛИТИЧЕСКИЕ И ТРИПОЛЬСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ В ЗОНЕ КИЕВСКОЙ ГЭС

Резюме

В 1960 г. Киево-полесская экспедиция Института археологии АН УССР, работавшая в зоне затопления Киевской ГЭС, обнаружила, вместе с другими археологическими памятниками, 19 неолитических поселений и два поселения эпохи триполья. Неолитические поселения представляют собой недолговременные, возможно, сезонные стоянки охотников и рыболовов. Судя по керамике, они принадлежали племенам днепро-донецкой культуры и относятся к трем последовательным хронологическим этапам (от раннего до позднего неолита).

Полученный материал дает некоторые основания говорить о синхронности заключительного этапа днепро-донецкой культуры на Киевщине и развитого этапа трипольской культуры.

⁷ В. М. Даниленко, Неолит территории Украинской ССР, К., 1955, стор. 648—649; Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 12, № 377.

⁸ В. М. Даниленко, К вопросу о месте киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе, КСИА, вып. 2, К., 1953, стор. 82.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, С. І. ЖИЛЯЄВА

ДЕРЕЇВСЬКИЙ НЕОЛІТИЧНИЙ МОГИЛЬНИК

В результаті суцільного обстеження берегів Дніпра в районі спорудження Дніпродзержинського водоймища нашою розвідкою 1959—1961 рр. виявлено значну кількість пам'яток епохи неоліту та мідного віку¹. Серед них найбільш цікавими і цінними виявилися поселення епохи міді і два могильники (неолітичний і енеолітичний), досліджені біля Дерейки, Онуфріївського району, Кіровоградської області. Названі пам'ятки розташовані на північній околиці села, на правому мисі невеликої р. Омельник, що впадає в Дніпро.

Поселення і могильники розташовані над літнім рівнем Дніпра і Омельника на висоті 5—7 м.

Спинимось докладно на першому (неолітичному) могильнику. Матеріали про поселення і другий могильник будуть опубліковані пізніше.

Могильник виявлений у 1960 р. під час розкопок енеолітичного поселення. Всього тут зафіковано 144 випростаних неолітичних поховання. Крім того, на площі могильника, головним чином на північно-східному його кінці, виявлено 7 скорочених поховань (№ 72, 82, 83, 94, 137, 139 і 140), які відносяться до епохи міді і бронзи. Неолітичні поховання становлять великий некрополь, який тягнеться смугою понад 100 м. Шодо розташування поховань могильник поділяється на дві відокремлені частини — західну і східну. Кожна з цих частин складається з великого компактного скручення поховань, що залягають в одній спільній або суміжних колективних ямах і розкидані поблизу одиночних поховань (рис. 1).

У західній частині могильника було 68 кістяків (1—67, 18а), у східній частині — 76 (№ 68—71, 73—81, 84—93, 95—107, 107а—е, 108, 110а, 111—118, 118а—б, 119, 120, 120а—д, 121—136, 138, 141—144)². Відстань між основними скрученнями західної та східної частини близько 50 м.

Місцеві жителі розповідають, що на початку 30-х років під час будівельних робіт було зруйновано ще одне велике скручення кістяків, яке знаходилося між розкритими нами частинами могильника. На цьому місці, де ще й тепер видно велику западину (10×10 м), «на

¹ В. И. Митрофанова, Д. Я. Телегин, Н. М. Шмаглий, Обследование памятников неолита и бронзы в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 г., КСИА, вып. 12, К., 1962; Д. Я. Телегин, Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г., КСИА, вып. 12; його ж, Археологічні пам'ятки на Середньому Дніпрі, «Український історичний журнал», 1960, № 3.

² При підрахунку кількості поховань в могильнику брали до уваги насамперед цілі кістяки або їх верхні частини з черепами, а також окремі зрушені черепи. В окремих випадках враховували і некоруйновані залишки нижніх частин кістяків, якщо в даному комплексі кількість останніх не перевищувала кількості поодиноких черепів.

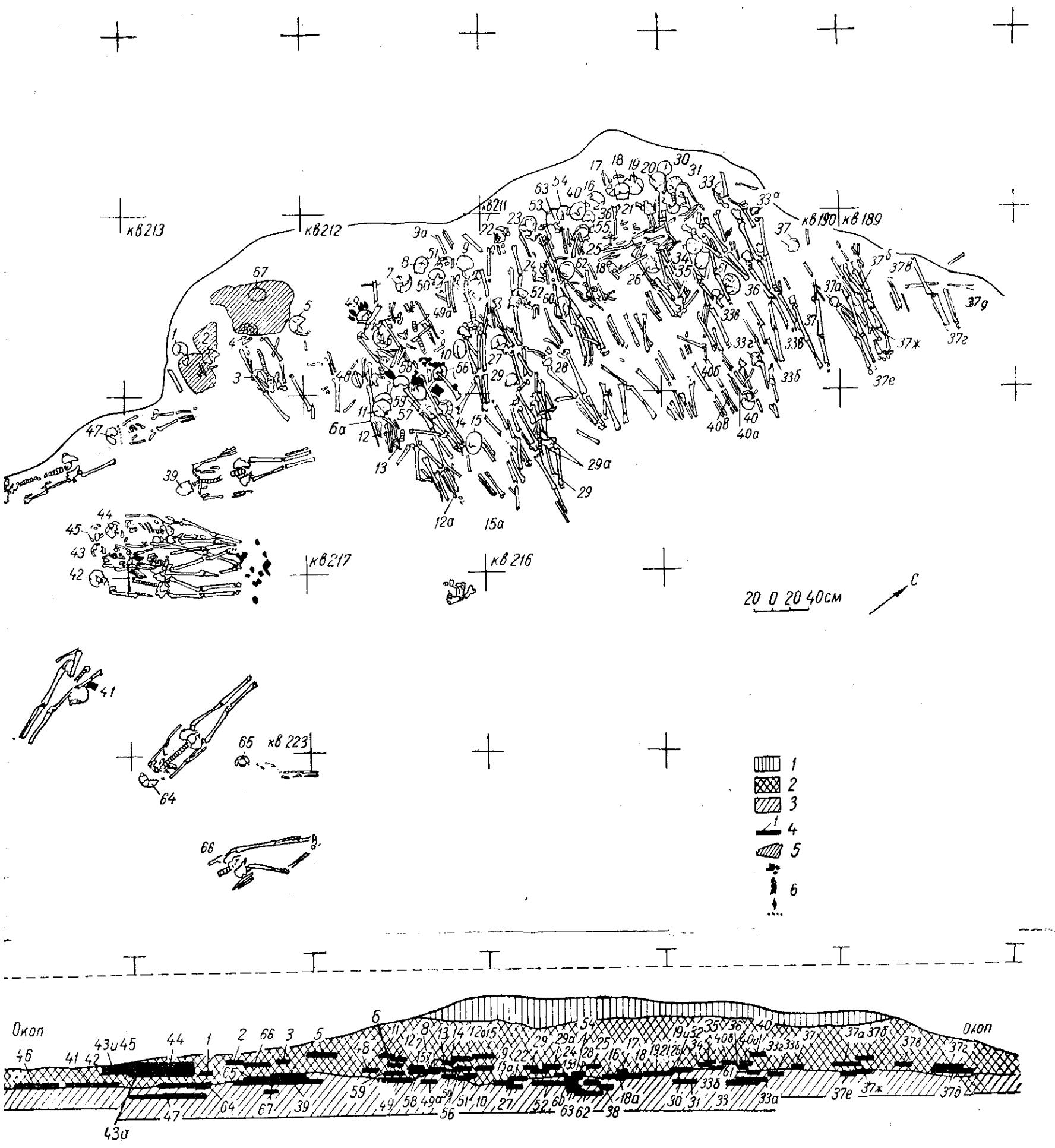

Рис. 4. План і схематичний розріз західної частини могильника

1 — викид з окопу; 2 — чорнозем; 3 — лесовидний суглинок; 4 — поховання; 5 — камінь; 6 — знахідки при похованні.

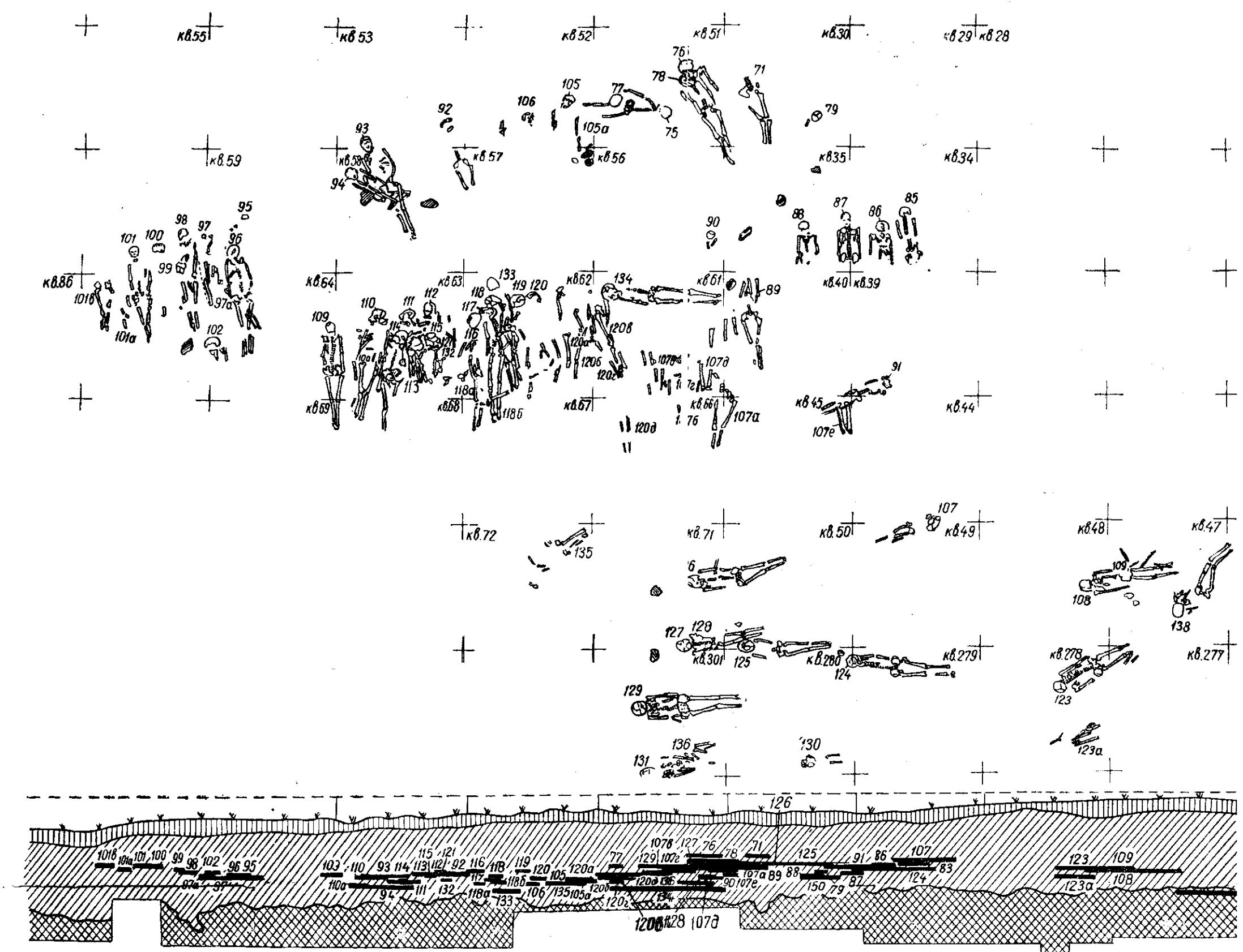

Рис. 9. Поховання в рядах-ямах східної частини могильника і дитячі поховання, розташовані поруч.

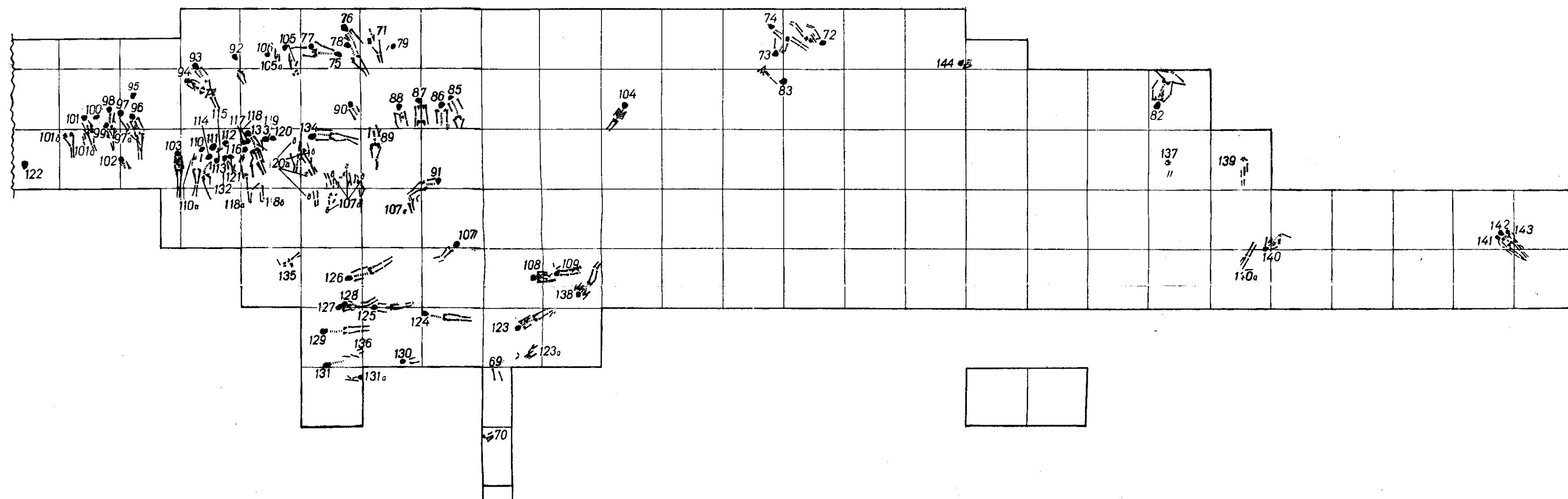
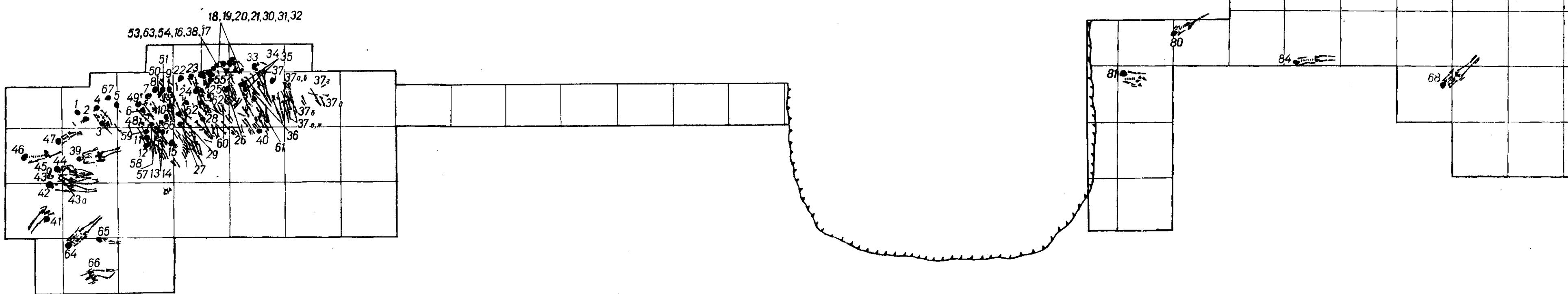

Рис. 1. Загальний план Дерейвецького неолітичного могильника

глибині близько 1 м були знайдені червоні кістяки, що лежали рядами, черепами в різні боки». Можливо, спочатку Дерейський неолітичний могильник складався не з двох основних частин, а з трьох, одна з яких тепер цілком втрачена для науки.

В розміщенні поховань, характері поховальних ям, а також збереженості кістяків західної та східної частин могильника помітні деякі відміни.

Західна частина могильника

З 68 поховань, розміщених в західній частині могильника, 51 кістяк (№ 6—38, 40, 48—63, 67) залягає компактно на невеликій площині, очевидно, в одній колективній ямі. Решту поховань (16) виявлено поруч з цією основною ямою (рис. 2).

Контури ями простежити не вдалося, але, виходячи з розташування кістяків, вона мала підпрямокутні обриси і була орієнтована дов-

Рис. 2. Вигляд західної частини могильника.

гою віссю майже по лінії північ — південь. Її довжина понад 6 м, ширина — близько 3,5 м. Північно-східний кут ями трохи зруйнований розмивом. Верхні поховання в ямі були виявлені в основі чорнозему на глибині 0,6—0,7 м від сучасної поверхні. Нижні опускалися у верхній горизонт лесовидного суглинку на глибину до 1,3 м. Вся товща людських кісток і засипки могильника становила 0,5—0,6 м (рис. 3, 4). Заповнення могильної ями темне. Від навколошнього гумусованого ґрунту воно відрізнялося лише наявністю крупинок червоної вохри.

Поховання залягали в два ряди і в два, а місцями в три, яруси. Таке потрійне перекривання одного кістяка іншим відзначено, наприклад, в квадратах 185 та 190, де кістяк № 20 лежав над № 31, а останній, у свою чергу, перекривав поховання № 30.

Дуже часто кістяки, що залягали в анатомічному порядку, були перекриті окремими кістками людини або цілими їх скучченнями. Таке скуччення, що складалося з кількох десятків людських кісток, розчищене, наприклад, над похованнями № 49 і 18а. При похованні цих

покійників були прорізані всі більш давні поховання, кістки яких, в тому числі черепи, потім кинуті навалом в нову яму. Сліди пошкоджень більш давніх поховань при наступних похованнях відзначаються в багатьох випадках. Досить сказати, що з 51 поховання основної ями лише 20 кістяків залягали *in situ* в анатомічному порядку повністю чи частково (№ 6, 9, 18, 20, 22, 23, 27, 29, 30, 31, 33, 37, 38, 49, 50,

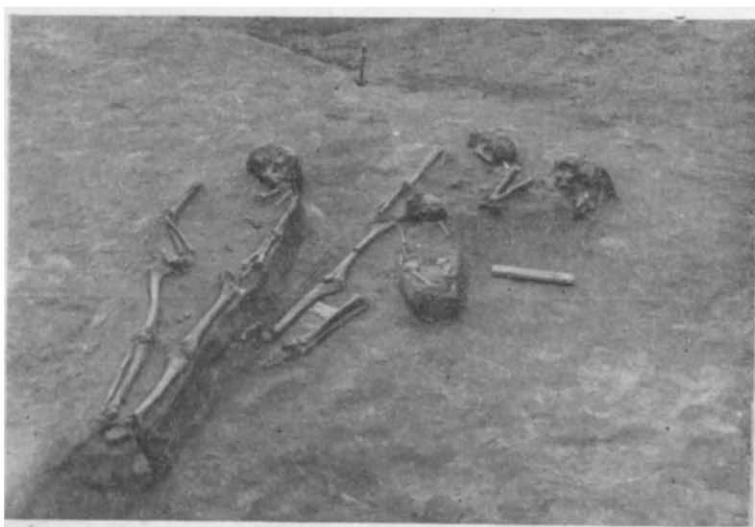

Рис. 3. Поховання нижнього ярусу основної поховальної ями західної частини могильника.

52, 53, 59, 62, 63)³. Решта черепів, по яких підраховували кількість поховань, виявлена у вторинному заляганні.

Всі поховання в ямі орієнтовані головою прямо на захід, тобто в бік р. Омельника, хоч деякі з них мають невеликі відхилення. Лише в одному випадку орієнтація кістяка була зовсім іншою. Сказане стосується покійника № 18а, який лежав головою на південь. Це поховання, що за своєю орієнтацією в основній ямі було єдиним, є, очевидно, найбільш пізнім, бо воно, як про це вже говорилося, прорізало цілий ряд більш ранніх кістяків.

В більшості поховань в ямі ніякого інвентаря не було. Лише біля кістяка 49 знайдено пластинку з ікла кабана, п'ять підвісок із зубів оленя, одну кістяну пронизку і 35 зубів вирізува (рис. 5). Зуб вирізува знайдено також і в похованні № 29. На площі ями безпосередньо над кістяком № 49 і трохи на північ від нього, в завалі розрізнених кісток, виявлено скupчення неолітичних черепків, що належали одному великому горщику з гребінцевою орнаментацією (рис. 6, 2). Не виникає сумніву, що горщик або більша його частина були залишені тут після похорон покійника. Горщик, очевидно, відігравав якусь роль у поховальному ритуалі. Можливо, в ньому на могильник була принесена їжа або питво. У зв'язку з цим не можна не згадати також, що поруч з основною ямою, за 1 м на південний схід від неї, на рівні кістяків розчищено кілька кісток свійського бика⁴.

Крім відзначених знахідок, при розчистці кістяків виявлено деяку кількість дрібних крем'яних виробів — скребків, пластинок, а також окремі невеликі уламки неолітичної і енеолітичної кераміки. Ці знахідки могли потрапити в засипку могили випадково.

³ Крім названих 20 поховань, відзначено ще 18 випадків, коли *in situ* залягали лише трубчасті кістки, головним чином кістки ніг.

⁴ Визначення В. І. Бібікової.

За характером залягання кістяків в одній спільній ямі і до деякої міри за складом знахідок описана яма Дерейського могильника дуже близько нагадує Вовнізький лівобережний могильник. Деяку паралель цій частині Дерейського могильника слід вбачати також і в Маріупольському могильнику⁵.

Як уже відзначалося, крім поховань в основній ямі західної частини могильника, виявлено 16 кістяків за її межами. Переважно це поодинокі поховання. Вони знаходяться на південні від основної ями і розміщуються на площині розмірами 8×4 м. Тут, крім індивідуальних поховань (№ 1—5, 39, 41, 46, 47, 64—66), є лише одна невелика групова могила з п'яти кістяків (№ 42—45, 43а). Усі відзначенні поховання залягають на глибині близько 1 м в основі гумусованого шару. Біля крайніх західних поховань (№ 1—5), тобто безпосередньо поблизу основної ями, виявлена закладка з трьох великих уламків граніту. Камені частково перекривають черепи кістяків № 1, 2, 4. Відмінною рисою поховань, розміщених за межами великої основної ями, є переважно південної і південно-західна їх орієнтація. Лише п'ять поховань біля закладки зберігають орієнтацію поховань основної ями, тобто повернені головою на захід. Слід відзначити, що в одному випадку тут, як і в основній ямі, кістяк з західною орієнтацією (№ 1) був перерізаний ямою, де покійник (№ 47) лежав головою на південний захід (рис. 7). Збереженість кістяків задовільна. Із 16 поховань 13 залягають в анатомічному порядку і лише 3 (№ 2, 3, 67) представлені поодинокими черепами у вторинному заляганні. На відміну від усіх інших поховань Дерейського могильника, покійник № 41 був похований у сидячому положенні (рис. 8).

При шести кістяках цієї групи поховань виявлено дрібні знахідки. Біля кістяка № 43 лежав крем'яний наконечник списа, біля № 41 —

Рис. 49

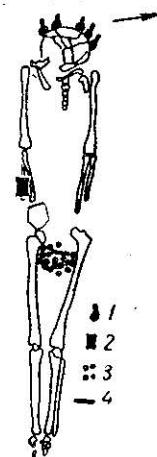

Рис. 5. Розміщення знахідок при похованні № 49:

- 1 — підвіски;
- 2 — пластинка;
- 3 — ікла кабана;
- 3 — зуби вирізуза;
- 4 — пронизка з кістки.

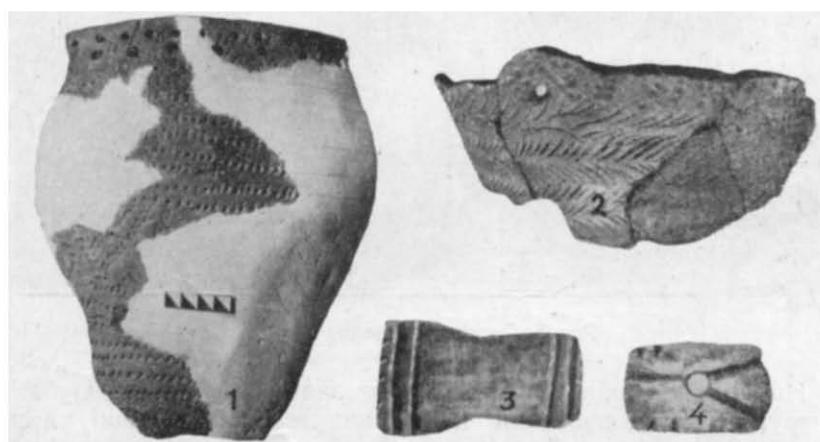

Рис. 6. Фрагменти кераміки (1, 2) і прикраси з ікла кабана (3, 4) західної частини могильника.

пластинка з ікла кабана (рис. 6, 3), біля № 47 знайдено 7 дрібних бус з черепашки, при кістяках № 4 і 5 лежало по одній підвісці із зубів

⁵ М. Я. Рудинський, Перший Вовнізький пізньоенолітичний могильник, АГТ, VI, К., 1956; М. Макаренко, Маріупольський могильник, К., 1933.

Рис. 7. Групова могила (№ 42, 43, 43а, 44, 45) і одиночні поховання західної частини могильника.

Рис. 8. Сидяче поховання № 41.

оленя. Поблизу кістяків № 5 і 46 також знайдено зуби вирізува. Біля малої групової ями, в засипці і на рівні давньої поверхні на площі близько 2×2 м зібрано фрагменти одного великого горішка дніпродонецького типу з накольчастою орнаментацією (рис. 6, 1).

Одиночні поховання на неолітичних могильниках Надпоріжжя відносяться до заключного періоду їх існування. Наприклад, група таких поховань перекривала всі більш давні могили на Вільнянському могильнику. Такі поховання виявлені також в Собачках і Чаплях⁶.

⁶ Д. Я. Телегин, Отчет о работе Днепрогэсовского отряда в 1956 году, Науковий архів ІА АН УРСР; А. В. Дробровольский, Могильник в с. Чаплі, Археологія, т. IX, К., 1954.

Східна частина могильника

Неолітичні поховання східної частини могильника, що налічує 76 кістяків, займали значну площину. Більшість поховань (45) була розташована в центрі ділянки, утворюючи два ряди з компактним скупченням кістяків. Решта (31 поховання) залягалася переважно в одиночних ямах, розкиданих навколо центрального скупчення (рис. 9). Як і в західній частині могильника, привертає увагу різниця в орієнтуванні кістяків. Поховання в рядах лежать головою на захід, тоді як більшість поодиноких могил орієнтована по лінії північ—півден. Скупчення кістяків у рядах за характером залягання нагадують розглянуті вище поховання в основній великій ямі західної половини могильника. Поховання східної частини могильника здебільшого лежать у непорушенному стані, але є також окремі випадки порушення їх.

Загальний склад поховань в рядах показаний на таблиці.

Всі поховання першого ряду орієнтовані головою на захід з деяким відхиленням на північ. Кістяки залягають загалом на одному рівні: на глибині 1—1,31 м від сучасної поверхні. Кістяк № 96 частково перекривав кістяк № 97, а останній прорізує поховання № 97а. Кістяк № 93 прорізаний скороченим на спині похованням епохи міді (№ 94). Ряд кістяків, на жаль, пошкоджено розміщеною тут землянкою епохи Київської Русі. При похованні № 76 знайдений кістяний гарпун.

Другий ряд містить 28 кістяків. Поховання безінвентарні, орієнтовані головою на захід, глибина залягання в межах 1,16—1,56 м від сучасної поверхні. Місцями кістяки лежать в два яруси. Кістяк № 133, наприклад, був перекритий цілим скупченням кістяків (№ 117, 118, 119) і одиночних кісток. Є випадки прорізування кістяків при повторних похованнях. Особливо сильно пошкоджені кістяки на східному кінці ями, де був похованний покійник з південною орієнтацією (№ 134). Яма цього поховання від-

Склад поховань в рядах-ямах східної частини могильника

Ряди-ями	Всього поховань	В тому числі				Одиночні черепи (в повторному заляганні)		
		Кістяки, що лежать in situ		нижні частини кістяків (ноги)	кількість			
		цілі кістяки або верхні їх частини з черепом	№ поховань					
I	17	11	76, 78, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 105.	5	71, 97а, 101а, 101б, 105а.	6	77, 79, 99, 100, 106, 122.	
II	28	14	85, 86, 87, 88, 90, 103, 110, 111, 114, 115, 117, 119, 132, 133.	14	89, 107а—е, 110а, 118а, 118б, 120а, 6, г, д.	6	112, 113, 116, 118, 120, 121.	
Всього	45	25			19		12	

різала верхню частину кістяків № 107 а, в, г, д та № 120 а—г. Частина поховань була пошкоджена також древньоруською землянкою та окопами Великої Вітчизняної війни.

Більшість із 31 поховання скілької половини могильника, які не входять до складу описаних рядів, — це поодинокі могили. Тут відзначено лише одне потрійне поховання (№ 141—144). Орієнтація поховань в цих могилах не така стала, як у рядах-ямах. Але тут все ж переважає розміщення кістяків по лінії північний схід — південний захід або північ — південь. Лише окремі покійники були покладені головою на захід. Більшість індивідуальних могил розміщено поблизу рядів-ям. У двох випадках одиночні кістяки (№ 75, 134) прорізували поховання в рядах, що свідчить про їх порівняно пізніший вік.

Питання стратиграфії. Інвентар могильника

На сучасній поверхні могильник нічим не був позначений. Поховання залягали в середньому на глибині 1 м, в нижній частині гумусованого шару. Нижні кістяки у великій основній ямі західної частини могильника опущені дещо нижче, в суглинок. Порівняно невелика глибина залягання поховань і супішаний ґрунт сприяли інтенсивному вимиванню вохри, якою були посыпані кістяки. Вона збереглася, здебільшого, при більш глибоких похованнях. Проте в заповненні всіх ям поблизу кісток часто зустрічалися дрібні кручинки червоної вохри, які свідчать про те, що майже всі кістяки могильника були посыпані нею.

В західній частині, де енеолітичне поселення частково перекривало площею могильника, кістяки загалом лежать нижче культурного шару. При розчистці кістяків поблизу них лише де-не-де зустрічалися дрібні енеолітичні черепки, які потрапили сюди, очевидно, по кротовинах. Випростані неолітичні поховання, безперечно, більш давні, ніж виявлені тут скорчені поховання, що відносяться до епохи міді — бронзи. Пізніший вік скорчених поховань підтверджується рядом фактів, що випливають із стратиграфічних спостережень та аналізу речового матеріалу. При спорудженні ями для скорченого на спині поховання № 94 був частково пошкоджений крайній в першому ряді кістяк № 93, у якого при цьому було відрізано частину кісток правої половини (рис. 10). Аналогічний факт прорізання випростаного поховання № 140а скорченим на спині похованням № 140 відзначений також і серед одиночних поховань. На жаль, кістяки № 140 і 140а збереглися дуже погано. Над двома скорченими на боці похованнями № 72 і 83 були споруджені кам'яні закладки, з яких одна, що лежала над кістяком № 72, частково перекривала випростане на спині поховання № 74. При деяких скорчених похованнях виявлено датуючий інвентар, зокрема невелику баночку зрубного типу при кістяку № 137. Біля зруйнованого поховання № 139 знайдено ранньоюмний горщик, орнаментований шнуром, і вістря списа (див. стор. 168).

Отже, скорчені кістяки епохи міді — бронзи, які виявлені на площі Дерейського неолітичного могильника, відносяться до більш пізнього часу, ніж основна маса поховань.

Дерейський неолітичний некрополь, як місце поховання покійників, функціонував досить довгий час. Про це свідчить не лише порівняно велика кількість поховань⁷, а й помітні зміни в поховальному ритуалі, що з часом виникли у місцевого неолітичного населення. Сказане стосується насамперед способу поховання покійників у групових

⁷ Тепер тут налічується 144 кістяки, але спочатку їх було, очевидно, не менше 200; частина кістяків була знищена при земляних роботах, а також внаслідок розмиву берега.

або одиночних ямах, а також їх орієнтації. Більш ранніми в могильнику є поховання у великих групових ямах: в основній ямі у західній його частині і в двох рядах-ямах східної половини могильника (всього 96 поховань). Всі покійники в цих могилах покладені головою на захід.

Пізніші поховання (48) залягають звичайно в одиночних ямах. Як уже відзначалося вище, тут знайдено лише дві групові могили невеликих розмірів з п'ятьма кістяками в одній і трьома в другій. Більшість одиночних поховань орієнтована по лінії південь — північ.

Різночасність груп поховань підтверджується відзначеними вище стратиграфічними спостереженнями, зробленими як в західній, так і в східній частинах могильника. Нагадаємо, що кістяк з південною орієнтацією (№ 18а) прорізував ряд поховань основної ями західної частини могильника із західною орієнтацією. Теж слід сказати і про кістяк № 134, поховальна яма якого зруйнувала всі поховання східного краю другого ряду. З аналогічним фактом зустрічаємось, очевидно, і в першому ряді поховань, де кістяк № 75 лежить вздовж ряду поруйнованих поховань із західною орієнтацією.

Таким чином, дві групи поховань Дереївського неолітичного могильника свідчать про дві фази в його розвитку, з яких перша відповідає етапу існування колективних некрополів Надпоріжжя (Микільський могильник) і Приазов'я (Маріупольський могильник), а друга — періоду складання в Подніпров'ї обряду одиночних поховань (Чаплі, верхні поховання Вільнянського могильника). Говорячи про два періоди в розвитку Дереївського могильника, необхідно відзначити, що різниця в часі більш ранніх і пізніх поховань була дуже невеликою. Нові риси поховального ритуалу на пізнішому етапі існування могильника (поодинокі поховання, південна орієнтація) є лише деякою зміною обряду більш ранніх групових могил. Про це свідчить той факт, що ряд поховань могильника мав ознаки, властиві як більш раннім, так і більш пізнім похованням. Мова йде про групу поховань (№ 1, 4, 5), розміщену біля кам'яної закладки, які ще повторюють орієнтацію поховань основної групової ями, але лежать уже в індивідуальних могилах. І серед більш пізніх поховань бачимо також дві групові могили із трьома і п'ятьма кістяками, що свідчать про переживання обряду колективних некрополів.

Про досить незначний хронологічний розрив між похованнями обох етапів свідчить також і спільність типів знахідок при них. В груповій ямі і при одиночних похованнях знайдені однакові підвіски із зубів оленя, близькі за типом пластинки із ікла кабана, зуба вирі-

Рис. 10. Прорізання випростаного кістяка № 93 скороченим на спині похованням № 94.

зуба і т. д. Таким чином, Дерейвський колективний могильник, що в окремих своїх частинах різночасний, являє собою єдиний культурно-історичний комплекс.

Всього в могильнику виявлено 11 поховань з інвентарем; крім того, як уже відзначалося, в засипці поховальних ям західної половини могильника знайдено великі уламки двох неолітичних горщиків. Здебільшого при кістяках виявлено одну-дві знахідки. Лише одне поховання (№ 49) мало порівняно велику кількість прикрас.

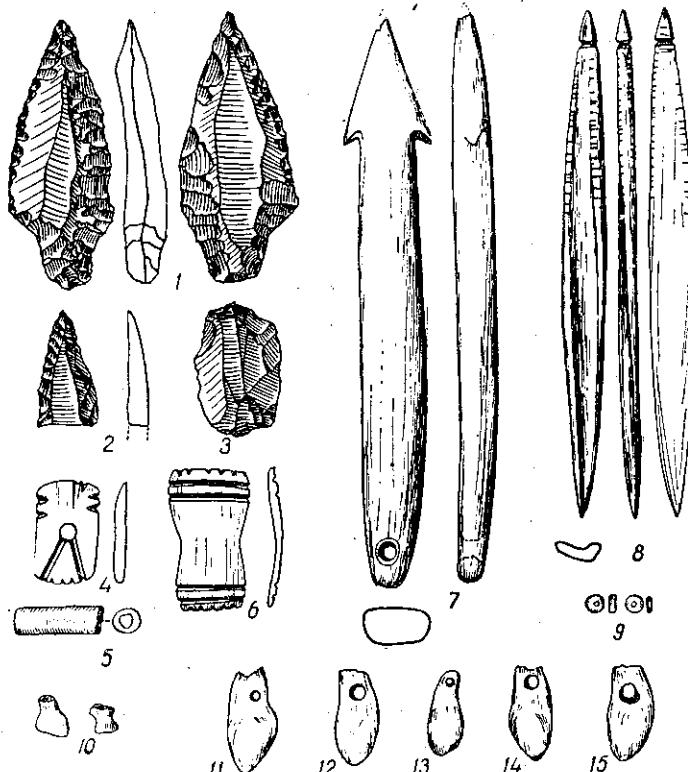

Рис. 11. Інвентар могильника.

При похованнях знайдено: вістря списа з кременю (№ 43), кістяний гарпун (№ 76) і «жерлицю» (№ 80), скребок (№ 63), уламок крем'яного ножа (№ 46), а також прикраси у вигляді підвісок із зубів оленя (№ 45, 49), кістяну пронизку (№ 49), пластинки із ікла кабана (№ 41, 49), кільцеві буси (№ 47); тут зібрані зуби вирізува (рис. 11).

Вістря списа (рис. 11, 1) видовженої форми має добре виділеній черешок. Виготовлене воно з великої ножовидної пластини за допомогою плоскої ретуші. Повну аналогію цьому наконечнику знайти важко. Він лише дещо нагадує видовжені вістря з вигнутулою основою з Микільського могильника, нижнього шару Олександрії, стоянки Устя Осколу I тощо.

Гарпун (рис. 11, 7) виготовлений із стінки товстої трубчастої кістки великої тварини. Він має біля вістря два розміщені по боках зубці, а на другому кінці — невеликий отвір. Форма гарпуна досить своєрідна. Він дещо нагадує відомі знаряддя цього типу з неолітичних пам'яток Східної Європи.

Предмет, який умовно названий нами «жерлицею», являє собою видовжене загострене з двох кінців знаряддя (рис. 11, 8). Воно добре

відшліфоване і має біля одного кінця поперечну канавку, що його оперізує. Тут, очевидно, прив'язувалася нитка. Від канавки до середини знаряддя з обох боків нанесено по два ряди коротких насічок.

Уламок крем'яного ножа (рис. 11, 2) і скребок (рис. 11, 3)* виготовлені з крупних пластин. Такі знаряддя були поширені в Подніпров'ї в кінці неоліту — на початку епохи металу.

Пластини з ікла кабана дещо різняться за формою. Одна з них, виявлена при похованні № 41, має видовжені пропорції та незначний

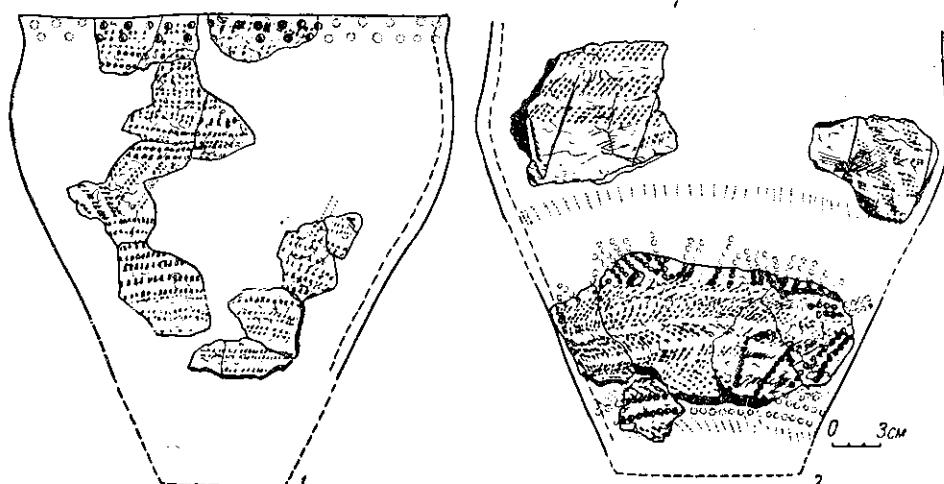

Рис. 12. Горщики, виявлені в засипці поховальних ям (реконструкція).

щерхват по боках. По вузьких її сторонах йдуть насічки, а також є по дві поперечні канавки (рис. 6, 3; 11, 6). Повну аналогію цій пластині знаходимо в матеріалах Маріупольського і Микільського могильників. Друга пластина з ікла кабана має підпрямокутну форму. В центрі її є невеликий отвір, від якого до двох кутів йдуть глибокі канавки. Сліди нарізок є також по другий бік отвору. З лицьового боку пластина має по краю сім нарізок (рис. 6, 4, 11, 4). Описана пластина, очевидно, є деякою модифікацією відомих пластин з Маріуполя, що мають по два отвори, від яких йдуть прорізи до кутів.

Підвіски з зубів оленя, виявлені при трьох похованнях, за формою і прийомами виготовлення однакові (рис. 11, 11—15). Подібні прикраси, як і зуби вирізува, є досить поширеним типом знахідок при кістяках неолітичних могильників Надпоріжжя (Вовніги, Микільський могильник). У невеликій кількості вони виявлені також і в Маріупольському могильнику. Округлі буси (рис. 11, 9) виготовлені із стінок черепашки. Вони невеликих розмірів, мають отвір. Подібні прикраси також відомі в багатьох могильниках Надпоріжжя.

Таким чином, знахідки, виявлені при похованнях Дерейського неолітичного могильника, дають право віднести цю пам'ятку до заключної пори неоліту Подніпров'я. Про це ж свідчать і знахідки кераміки. Уламки першого горщика, що залягав у засипці біля групового поховання (№ 42—45), належать плоскодонному горщику середніх розмірів (рис. 6, 1; 12, 1). Він мав широку шийку і помітний перегин корпусу у верхній третині його висоти. Вінця, товщина яких не перевищує товщину стінок, підкреслені двома рядами глибоких циліндричних ямок. Орнамент вкриває горщик від вінця і до самого дна. Мотив узору порівняно простий. Це горизонтальні ряди подвійних або одинарних наколів. Лише в середній частині горщика цей орнамент

замінюються поясом, який складається з ланцюжків накольчастого штампу, що йдуть під кутом один до одного.

Другий горщик, виявлений над кістяками № 49, 49а та 50, за формою близький до першого. Він має лише дещо більший перелом профілю стінки корпусу (рис. 6,2; 12,2). Його узор включає горизонтальні ряди гребінця та окремі вертикальні смуги, заповнені діагональними рядами того ж штампу. В нижній частині горщика є дві стрічки заглибин. Під вінцями горщик мав ряд глибоких циліндричних ямок. Обидва горщики за формуєю, складом глиняного тіста, що містить домішку трави, і орнаментом є типовими для місцевих лісостепових племен дніпро-донецької культури. Такого ж типу кераміка відома, наприклад, з поселень Бузьки, Успенка та ін. З другого боку, посуд з Церейви за рядом ознак (ямки під вінцями, домішка трави в тісті) до деякої міри відрізняється від кераміки пізніх пам'яток цієї культури у Надпоріжжі.

Опис поховань

Поховання № 1—68 виявлені в західній частині могильника.

№ 1. Індивідуальне поховання чоловіка 35—45 років⁸, який лежав головою на захід, знаходилося в квадраті 213, на південь від основної похованальної ями західної частини могильника, на глибині 111 см.⁹

Воно дуже зруйноване, очевидно, у зв'язку із спорудженням ями для поховання № 47. В анатомічному порядку збереглися лише череп, який був частково перекритий одним із каменів закладки, та уламки плечових кісток (рис. 7).

№ 2. Одиночний череп жінки 25—30 років лежав ліворуч від зруйнованого кістяка № 1, під каменями закладки, на глибині 100 см.

№ 3. Поодинокий череп чоловіка 50—60 років, від якого збереглося лише склепіння, лежав у квадраті 213, на глибині 100 см, на правій половині таза кістяка № 4.

№ 4. Індивідуальне поховання чоловіка 55—65 років знаходилося в квадратах 213 і 218, на глибині 117 см. Покійник лежав на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками, головою на захід, лицем на південь. Кістяк зберігся не повністю. Відсутні грудна клітка і гомілки, які зруйновані окопом Великої Вітчизняної війни. Череп частково перекритий кам'яною закладкою. Біля кістяка була знайдена підвіска із зуба оленя (рис. 11, 11).

№ 5. Індивідуальне поховання чоловіка 50—60 років розміщене на межі квадратів 212, 213 і 217, на глибині 95 см. Головою померлий був орієнтований на захід. Дуже зруйноване; в анатомічному порядку збереглися лише череп, ліві ліктюва і променева кістки, ліве стегно без дистального кінця. Під черепом знайдені два зуба вирізува і кусок вохри, під лівою ліктювою кісткою лежала підвіска із зуба оленя із зламаним вушком (рис. 11).

№ 6. Поховання чоловіка 45—55 років, який лежав на спині з випростаними руками і ногами, головою на північний захід, знайдене у квадратах 212 і 217, на глибині 107 см, в основній похованальній ямі. Верхня частина його зруйнована похованням № 49. Череп зрушений, без лицевого відділу, нижня щелепа знайдена окремо на місці грудної клітки. Нижні кінцівки, таз і два поперекових хребці збереглися в анатомічному порядку. На нижніх кінцівках лежали поодинокі черепи поховань 11 і 12.

⁸ За визначенням Г. П. Зіневич.

⁹ Глибини взяті від умової нульової відмітки.

№ 6а. Поховання дорослої людини знаходилося в квадраті 217, на глибині 120 см. Зруйноване при спорудженні ями для кістяка № 49. В анатомічному порядку збереглися нижні і верхні кінцівки.

№ 7. Поодинокий череп чоловіка 50—60 років лежав у квадраті 212, на глибині 111 см. Лицевий відділ та нижня щелепа відсутні.

№ 8. Одиночний череп жінки 25—30 років лежав поруч з черепом № 7, на північ від нього.

№ 9. Поховання чоловіка 55—65 років у квадратах 211, 212 виявлено в ямі з нерівним дном (череп на глибині 112 см, таз — 122 см). Покійник лежав на спині, лицем дотори, головою на північний захід. Руки випростані, ноги прямі, тісно зведені. Кістяк зберігся в анатомічному порядку, за винятком правих ліктьової і променевої кісток, грудної клітки та дрібних кісток стоп.

№ 9а. Поховання дорослого знаходилося в північній частині квадрата 212, на глибині 112 см. Майже весь кістяк, за винятком гомілок, зруйнований в обриві. Наявність залишків кістяка свідчить про те, що поховання розміщувалися і на захід від основного ряду, але були розміті водами річки.

№ 10. Одиночний череп жінки 35—45 років знаходився у східній частині квадрата 212, біля правого стегна кістяка № 9, на глибині 119 см.

№ 11. Одиночний дуже зруйнований череп чоловіка 45—55 років знайдений у квадраті 217, на глибині 97 см.

№ 12. Одиночний череп чоловіка 45—55 років лежав у квадраті 217, на глибині 100 см.

№ 12а. Поховання дорослого у квадраті 217, на глибині 100 см. Дуже зруйноване. В анатомічному порядку лежали тільки великі гомілки.

№ 13. Одиночний череп жінки 40—45 років лежав на правому стегні кістяка № 49, на глибині 105 см. Лицевий відділ відсутній, нижня щелепа була поруч.

№ 14. Одиночний череп жінки 35—45 років лежав у квадраті 217, на глибині 103 см, поруч з черепом № 13, торкаючись його.

№ 15. Одиночний череп жінки 45—55 років знаходився у квадраті 217, на глибині 98 см, над кінцями ніг кістяка № 49. Відсутні лицевий відділ і нижня щелепа.

№ 15а. Поховання дорослого знайдене на межі квадратів 216 і 217, на глибині 130 см. В анатомічному порядку лишилися тільки гомілки.

№ 16. Одиночний череп чоловіка 45—55 років лежав в квадраті 206 між черепами № 17, 54, 55, на глибині 125 см.

№ 17. Одиночний, дуже зруйнований череп дорослого, знайдений на північ від черепа № 16, у квадраті 206, на глибині 119 см.

№ 18. Поховання чоловіка 25—35 років знаходилося в квадратах 206, 211 і 190, на глибині 125 см. Покійник лежав на спині, з випростаними ногами, головою на північний захід, лицем дотори. Кістяк зберігся не повністю. Відсутні таз, частина хребців, променева і ліктьова кістки, зруйновані похованням № 18а.

№ 18а. Поховання дорослого, знайдене під скупченням кісток у квадратах 211 і 190, на глибині 125 см. Його яма прорізує впоперек кістяки № 18, 38 і 53. Скупчення складалося із залишків кістяків № 16, 17, 19, 21, 25, 26, 35, 36, 55 і 61 (від них лишилися тільки одиночні черепи), частково кістяків № 20, 18, 38 і 63, зруйнованих похованням № 18а. Кістяк поховання № 18а дуже поганої збереженості. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки із зруйнованими епіфізами, права рука, уламки таза. Покійник лежав, очевидно, на спині, головою на південний захід. Права рука пряма, кисть на тазі. Ноги випростані.

№ 19. Одиночний череп чоловіка 35—40 років, дуже поганої збереженості, лежав у квадраті 206, на глибині 121 см, на черепі № 18.

№ 20. Поховання чоловіка 50—60 років знайдене на стику квадратів 195, 206 і 190, над кістяками № 30 і 31, на глибині 119 см. Покійник лежав на спині, головою на північний захід, лицем дотори. Ліва рука трохи зігнута в лікті. Ноги випростані, права трохи підігнута. Кістяк зберігся не повністю. Немає грудної клітки, кісток лівої руки, таза.

№ 21. Поодинокий, дуже розбитий череп дорослого лежав біля черепа кістяка № 20, трохи на південь від нього, на глибині 121 см.

№ 22. Поховання дорослого знайдене у квадраті 211. Глибина залігання черепа — 124 см, кінців ніг — 112 см, таза — 134 см. Покійник випростаний на спині, голова його орієнтована на захід. Кістяк зберігся в анатомічному порядку, за винятком грудної клітки, частини хребців, променевих і ліктьових кісток. Кінці ніг лежали на черепі кістяка № 29.

№ 23. Поховання жінки 25—35 років виявлене у квадраті 211, поруч з кістяком № 22, трохи на північ від нього, на глибині 115 см. Кістяк лежав на спині, з випростаними руками і ногами, головою на північний захід. Він частково пошкоджений, можливо, похованням № 18а. Відсутні таз, грудна клітка, хребет.

№ 24. Одиночний череп чоловіка 25—30 років знаходився на тазових кістках кістяка № 23, на глибині 122 см. Можливо, що він чалежав кістяку № 18а. Черепне склепіння розбите, лицевий кістяк та нижня щелепа відсутні.

№ 25. Одиночний череп чоловіка 35—45 років лежав у північно-західній частині квадрата 211, на північ від черепа № 24, на глибині 111 см. Лобна кістка розбита. Лицевий відділ та нижня щелепа відсутні.

№ 26. Одиночний череп дорослої людини, сильно пошкоджений, знайдений у квадраті 211 між стегновими кістками кістяка № 18, на глибині 121 см.

№ 27. Поховання чоловіка 45—55 років знаходилося у квадратах 211 і 216, на глибині 133 см. Верхня половина кістяка з черепом розміщувалася під гомілками кістяка № 22, нижня — під кістяком № 29. Покійник лежав на спині, з випростаними руками і ногами, головою на північний захід, лицем дотори. Кістяк зберігся не повністю, відсутні грудна клітка, кістки правої руки. Череп роздавлений.

№ 28. Одиночний череп дорослого, дуже пошкоджений, знайдений у південній частині квадрата 211, під проксимальним кінцем лівого стегна кістяка № 52, на глибині 121 см.

№ 29. Поховання чоловіка 35—45 років знайдене у квадратах 211—216, на глибині 112 см. Ліва скроня черепа перекрита дистальними кінцями гомілок кістяка № 22. Покійник лежав на спині, головою на захід, лицем вправо: руки вздовж тулуба, кисть правої руки на місці таза; ноги випростані, щільно зведені в колінах. Збереженість посередня; відсутні гомілки. Біля правого стегна, нижче на 7 см, знайдений зуб вирізува (рис. 11, 12).

№ 29а. Поховання дорослого, виявлене над кістяком № 29, на глибині 110 см. Верхня половина тулуба зруйнована похованням № 22. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 30. Поховання жінки 25—30 років знаходилося у квадратах 185 і 190, на глибині 132 см. Воно перекрите похованнями № 20 і 31. Кістяк лежав на спині, головою на захід. Руки простягнуті вздовж тулуба. Ноги прямі, права гомілка перекриває ліву.

№ 31. Поховання жінки 25—35 років виявлене над похованням № 30, на глибині 131 см. Кістяк випростаний на спині, голова орієнтована на захід. В анатомічному порядку збереглася тільки верхня його половина.

№ 32. Фрагмент тім'яної кістки знайдений у південному кутку квадрата 185, на глибині 119 см, на місці грудної клітки кістяка № 20, на 5 см вище від неї.

№ 33. Поховання чоловіка 25—30 років у квадратах 185 і 190, на глибині 132 см. Воно перекрите порушеним кістяком № 33а. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на захід. Кістяк зберігся не повністю. Відсутні хребет з грудною кліткою, ліві променева і ліктьова кістки. Таз у уламках. Череп розбитий.

№ 33а. Поховання дорослого знаходилося над кістяком № 33, на глибині 130 см. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Ноги випростані, тісно зведені. Верхня половина тулуба зруйнована в обриві. В анатомічному порядку збереглися нижні кінцівки з уламками таза.

№ 33б. Поховання дорослого знаходилося на південь від нижніх кінцівок кістяка № 33, в квадраті 190, на глибині 125 см. Верхня половина його зруйнована, можливо, похованням № 33. В анатомічному порядку лишилися нижні кінцівки з розбитими проксимальними кінцями стегнових кісток.

№ 33в. Поховання дорослого розташоване в квадраті 190, на глибині 114 см. Вся верхня половина кістяка з черепом зруйнована похованням № 20, яке лежало на 5 см вище. В анатомічному порядку збереглися гомілки і дистальний кінець лівого стегна.

№ 33г. Поховання дорослого залягало між кістяками № 33в і 33б, на глибині 123 см. Верхня половина тулуба зруйнована похованням № 33в, яке в свою чергу було зруйноване похованням № 20. В анатомічному порядку збереглися стегнові кістки з уламками таза та кістки лівої руки.

№ 34. Одиночний череп чоловіка 35—45 років лежав у квадраті 190, на глибині 112 см.

№ 35. Одиночний череп чоловіка 40—50 років лежав поруч з черепом № 34, на глибині 109 см. Черепне склепіння збереглося добре.

№ 36. Одиночний дуже пошкоджений череп жінки 20—30 років знаходився біля лівої гомілки кістяка № 20, на глибині 113 см.

№ 37. Поховання дорослого у північно-східній частині квадрата 190, на глибині 115 см, поруч з похованнями № 33, 33а, 37а. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Руки і ноги випростані. Кістяк зберігся не повністю. Череп зруйнований, лишилися тільки фрагменти. Відсутні грудна клітка, кістки рук.

№ 37а. Поховання дорослого виявлене над похованням № 37е, на глибині 112 см. Верхня половина кістяка, можливо, була обрізана при копанні ями для покійника № 37, що зроблена з маленьким підбоєм, внаслідок чого проксимальний кінець правого стегна кістяка № 37а перекривав ліву променеву кістку кістяка № 37. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 37б. Поховання дорослого виявлене на межі квадратів 189 і 190, на глибині 107 см. Верхня половина кістяка зруйнована в обриві. В анатомічному порядку лежали тільки нижні кінцівки.

№ 37в. Залишки поховання дорослого виявлені у квадратах 189 і 190, на глибині 113 см. В анатомічному порядку лежали велика і мала праві гомілки.

№ 37г. Залишки поховання дорослого знаходилися у північно-східній частині загальної ями, у квадраті 189, на глибині 117 см. Кістяк зруйнований в обриві, за винятком правого стегна та великих гомілок, які збереглися в анатомічному порядку.

№ 37д. Залишки поховання дорослого знаходилися під зрушеним кістяком № 37г, на глибині 122 см. Верхня половина кістяка та його права нога зруйновані в обриві.

№ 37е. Порушене поховання дорослого знаходилося під залишками поховання № 37а, на глибині 125 см. Верхня половина кістяка

зруйнована, можливо, при похованні покійника № 37. В анатомічному порядку лежали нижні кінцівки з уламками таза.

№ 37ж. Залишки поховання дорослого знаходилися безпосередньо під похованням № 37б, на глибині 123 см. Верхня частина кістяка пошкоджена похованням № 37е. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 38. Поховання жінки 25—35 років знаходилося в квадраті 211, на глибині 135 см. Покійниця лежала на спині, головою на північний захід, лицем дотори. В анатомічному порядку збереглися тільки череп посередньої збереженості, права плечова кістка та уламки лопаток. Решта кістяка зруйнована похованням № 18а.

№ 39. Поховання чоловіка 45—55 років знаходилося окремо від основної групи поховань, у квадраті 218, на глибині 124 см (рис. 7). Покійник лежав на спині, головою на північний захід, лицем дотори. Руки вільно покладені вздовж тулуба, ноги випростані, зведені в колінах. Кістяк зберігся взагалі добре, за винятком частини грудної клітки, поперекових хребців та дрібних кісток рук і стулнів.

№ 40. Поодинокий череп дорослого знайдений у квадраті 195, на глибині 100 см. Череп розбитий, лицевий кістяк і нижня щелепа відсутні.

№ 40а. Поховання дорослого виявлене на межі квадратів 190 і 195, на глибині 110 см. Дуже зруйноване. В анатомічному порядку збереглися тільки гомілки.

№ 40б. Залишки поховання дорослого знайдені поруч з порушеним кістяком № 40а, праворуч від нього, на глибині 109 см. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 41. Поховання чоловіка 45—55 років займає виняткове положення в загальному могильному комплексі (рис. 8). Воно розташоване далі на південнь від усіх поховань в квадраті 224. Череп знаходився на глибині 124 см. Верхня точка плечової кістки — на глибині 115 см, кінці ніг — на глибині 113 см, проксимальний кінець стегна — на глибині 139 см. Покійник був похований в сидячому положенні, ногами на південь. Ноги простягнуті, трохи підняті дотори. Руки опущені вздовж тулуба. Череп лежав на лівій тім'яній кістці, біля лівого стегна. Він, очевидно, відпав пізніше. Кістяк трохи пошкоджений: відсутні частини ребер, права променева кістка правої руки і ліва мала гомілка. Безпосередньо під черепом, біля стегна знайдена пластинка з ікла кабана (рис. 6, 3; 11, 6), під дистальним кінцем правої гомілки — уламок неолітичної посудини з гребінчастим орнаментом (в тісті домішка трави).

Поховання № 42, 43, 43а, 44, 45 входять в одну групову могилу, яка розміщувалася на стику квадратів 218, 219, 223 і 224. Всі покійники лежали у випростаному положенні, орієнтовані головою на південний захід (рис. 7). Послідовність поховання, очевидно, така: першими були поховані покійники № 42, 43, 45, над ними — № 43а, 44. Над цим груповим похованням і поблизу ями знайдені фрагменти одного горщика, орнаментованого наколами (рис. 6, 1; 12, 1).

№ 42. Поховання жінки 20—25 років. Глибина залягання 110 см. Руки у покійниці покладені вздовж тулуба, ноги випростані, зведені в колінах і трохи підігнуті вправо. В основному кістяк зберігся добре, за винятком частини грудної клітки та правої променевої кістки.

№ 43. Поховання дорослого знаходилося в центрі могили, на глибині 105 см. Руки у покійника витягнуті, кисть правої руки на місці таза. Ноги розведені в колінах. Дистальний кінець правої гомілки лежав на лівій. Збереженість кісток погана. Череп розбитий. На правої половині грудної клітки знайдений крем'яний наконечник списа з двобічною обробкою (рис. 11, 1).

№ 43а. Кістяк підлітка, лежав на похованні № 43, трохи навскіс, на глибині 113 см. Череп на місці грудної клітки кістяка № 43. Кістки дуже пошкоджені. Від черепа збереглися тільки уламки нижньої щелепи.

№ 44. Поховання жінки 40—50 років. Глибина залягання 101 см. Кістяк трохи пошкоджений. Череп в уламках.

№ 45. Поховання жінки 25—30 років. Знайдене під кістяком № 44, на глибині 105 см. Збереженість кісток посередня. Череп розбитий.

№ 46. Індивіуальне поховання чоловіка 25—35 років у квадраті 219, на глибині 125 см (рис. 7). Покійник лежав на спині з випростаними руками і ногами, головою на південний захід, лицем на захід. Кістяк дуже пошкоджений, особливо його ліва частина, що обвалилася в обрив. Гомілки відрізані, очевидно, при похованні покійника № 47. В анатомічному порядку збереглися череп в уламках, хребет з тазовими кістками, кістки правої руки, за винятком променової, і праве стегно. На кістках залишилися сліди червоної вохри. Під лівою половиною таза знайдений уламок крем'яного ножа, а також зуб вирізува (рис. 11, 2, 13).

№ 47. Індивіуальне поховання дитини знаходилося на межі квадратів 218 і 219, на глибині 138 см (рис. 7). Покійник випростаний на спині, кисті рук на тазі, ноги простягнуті, трохи зведені в колінах. Кістяк дещо пошкоджений. Відсутні таз, частина хребта, ліва променева і ліктьова кістки. Біля підборіддя знайдено 7 маленьких бусинок з черепашки (рис. 11, 9).

№ 48. Уламки одиночного черепа дорослого лежали в квадраті 212, на глибині 111 см, праворуч від поховання № 6.

№ 49. Поховання чоловіка 38—40 років у квадратах 212 і 217, на глибині 125 см. Воно зруйнувало ряд поховань (№ 6, 6а, 12а, 13, 14, 15, 15а, 56, 57, 58, 59, 49а, що лежали вище). Покійник лежав на спині, головою на захід, лицем на південь. Він стиснутий в плечах. Руки щільно притулені до тулуба, кисті — на тазових кістках. Ноги простягнуті, ступні щільно зведені. Кістяк дещо пошкоджений. Відсутні грудна клітка, частина хребта. Череп в уламках. Біля правої половини таза знайдена чотирикутна пластинка з ікла кабана з отвором в центрі; навколо черепа — п'ять підвісок із зубів оленя; між стегновими кістками — бусина з трубчастої кістки та 35 зубів вирізува (рис. 5; 6, 4; 11, 4, 5).

№ 49а. Поховання дорослого виявлене у квадраті 212, на глибині 127 см, ліворуч від кістяка № 49. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Ліва рука витягнута. Нижні кінцівки та кістки правої руки зруйновані похованням № 49. Череп відсутній. Безпосередньо на тазових кістках були знайдені два уламки посудини з гребінчастим орнаментом (рис. 6, 2; 12, 2).

№ 50. Поховання жінки 40—50 років знаходилося у квадраті 212, на глибині 121 см. Кістяк лежав на спині, головою на північний захід. Ліва рука зігнута в лікті в напрямку до підборіддя, права — пряма. Ноги випростані, щільно зведені. Праворуч від кістяка знайдений уламок посудини з гребінчастим орнаментом (рис. 6, 2).

№ 51. Одиночний дуже пошкоджений череп дорослого лежав у квадраті 212, на глибині 123 см.

№ 52. Поховання чоловіка 40—50 років знаходилося у квадратах 211, 216, на глибині 129 см. Його череп перекривався лівою половиною таза кістяка № 22. Покійник лежав на спині, головою на захід. Ліва рука притиснута до тулуба, права трохи зігнута в лікті, кисть її — на місці таза. Ноги випростані, зведені в п'ятках. Кістяк трохи пошкоджений: відсутні грудна клітка і хребет, таз в уламках.

№ 53. Поховання жінки 40—50 років виявлене у квадраті 211, на глибині 128 см. Права його половина перекривалася частиною кістяка

№ 23. Кістяк випростаний на спині, головою орієнтований на захід; він дещо пошкоджений, можливо, похованням № 18а.

№ 54. Одиночний череп чоловіка 50—60 років лежав на межі квадратів 206 і 211, на рівні поховань № 16 і 53, на глибині 125 см.

№ 55. Одиночний череп дорослого, дуже пошкоджений, знаходився у квадраті 211, на правій плечовій кістці кістяка № 38, на глибині 129 см.

№ 56—58. Одиночні черепи дорослих (№ 57 — жіночий, 40—50 років, № 58 — чоловічий, 55—65 років) знайдені на межі квадратів 217 і 212. Глибина залягання черепа № 56—117 см, черепів № 57, 58—116 см.

№ 59. Поховання дитяче виявлене в квадраті 217, на глибині 117 см, частково перекривалося кістяками № 6 і ба. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на захід. Кістяк дуже зруйнований. В анатомічному порядку збереглися тільки череп в уламках, ліктівові кістки та кістки лівої ноги із зруйнованими епіфізами.

№ 59а. Залишки поховання дорослого виявлені в квадраті 217, на глибині 116 см. Покійник лежав на спині, з випростаними ногами, які були тісно зведені в колінах. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки. Верхня половина кістяка зруйнована похованням № 49.

№ 60. Одиночний череп молодої жінки лежав у центрі квадрата 211, на глибині 135 см.

№ 61. Одиночний, дуже пошкоджений череп дорослого знаходився у квадраті 190, на глибині 130 см.

№ 62. Поховання дитяче знайдене в квадраті 211, на глибині 142 см. Верхня половина тулуза з черепом лежала на лівій половині кістяка № 63. Покійник був випростаний на спині, головою орієнтований на захід. Кістки збереглися погано, гомілки відсутні.

№ 63. Поховання чоловіка 35—45 років виявлене в квадраті 211, безпосередньо під кістяком № 53, на глибині 139 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на захід. Ліва половина кістяка зруйнована похованням № 62.

№ 64. Одиночне поховання чоловіка 45—55 років знаходилося у квадратах 223 і 453, на глибині 125 см, на схід від кістяка № 41, паралельно йому (рис. 3). Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південь. Кістяк зберігся в основному добре, за винятком частини грудної клітки. Череп роздавлений.

№ 65. Одиночне поховання дитини виявлене в квадраті 453, на глибині 120 см (рис. 3). Покійник лежав на спині, головою на південний захід. Ноги випростані, тісно зведені. Кістки збереглися погано. Череп розбитий.

№ 66. Одиночне поховання дорослого знаходилося у східній частині квадрата 453, на глибині 103 см (рис. 3). Верхня половина кістяка разом з черепом відрізана окопом. Покійник орієнтований на південь. Ліва нога пряма, права зігнута в коліні під кутом, стегнова кістка вивернута голівкою в протилежний бік.

№ 67. Одиночний череп дорослого лежав у квадраті 213, на захід від основної групи поховань, під великим каменем закладки, на глибині 136 см.

Поховання № 68—144 виявлені у східній частині могильника (рис. 1; 9).

№ 68. Індивідуальне поховання чоловіка 45—55 років знаходилось у квадратах 89—90, на глибині 125 см від поверхні. Покійник випростаний на спині, з прямими ногами. Руки вільно покладені вздовж тулуза. Голова орієнтована на південь. Кістяк зберігся, в основному, добре (рис. 13).

№ 69—70. Залишки поховань дорослих виявлені в розвідковій траншеї, на площі квадратів 283 і 288. Кістяки зруйновані. Від № 69 за-

лишились гомілки, від № 70 — маленький уламок черепа та уламки пле-чової і гомілкової кісток. Навколо цих кістяків є скупчення кісток тварин.

№ 71. Поховання дорослого розташоване в південно-західній частині квадрата 30, в першому ряді поховань і залягає на глибині 100 см. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Ноги випростані, зведені в колінах. Верхня половина кістяка обвалилася в обрив. В анатомічному порядку збереглася тільки його нижня частина, від поперекових хребців. Праве стегно і ліва половина таза в уламках.

№ 72. Поховання дорослого, що входило в групу з чотирьох одиночних кістяків (№ 72, 73, 74, 83), розташоване в квадраті 3, на глибині 100 см. Воно знаходилося безпосередньо під закладкою з чотирьох каменів. Покійник лежав на боці, головою на захід. Ноги зігнуті в колінах, права рука покладена прямо, ліва зігнута в лікті.

№ 73. Поховання жінки 35—45 років виявлене на межі квадратів 3 і 4, на глибині 70 см. Кістяк лежав на спині, головою на південь, лицем дотори. Нижня його половина зруйнована похованням № 74. В анатомічному порядку збереглися: череп без лицевого відділу, фрагменти лопатки, частина хребців, кістки рук в уламках, кілька ребер.

№ 74. Поховання чоловіка 50—60 років розташоване на межі квадратів 3 і 4, на глибині 100 см. Покійник лежав на спині, головою на захід, права рука простягнута вздовж тулуба. Ноги випростані, щільно зведені. Кістяк трохи порушений похованням № 72. Відсутні ліва половина грудної клітки, хребет, кістки лівої руки.

№ 75. Одиночне поховання жінки 40—50 років залягає в квадраті 51, на глибині 130 см. Покійниця, очевидно, лежала на спині, головою на північний схід, права рука трохи відхиlena в бік; ноги злегка розведені. Кістяк зберігся погано. Гомілки зруйновані піччю слов'янського житла. В анатомічному порядку збереглися череп, хребет, права рука, фрагменти стегнових кісток.

№ 76. Поховання чоловіка 45—55 років виявлене в квадраті 51, на глибині 100 см, в першому ряді поховань. Покійник лежав на спині, головою на захід. Руки його були покладені вздовж тулуба. Права половина кістяка зруйнована похованням № 78, череп якого знаходився на місці правої плечової кістки. В анатомічному порядку збереглися череп, ліва ключиця, уламки кісток лівої руки, частина хребців та стегнові кістки. Біля лівої ліктьової кістки на 12—15 см нижче знайдений кістяний гарпун, який лежав вістрям у бік кістяка (рис. 11, 7; 14, 1).

№ 77. Одиночний череп дорослого лежав на правому стегні кістяка № 75, на глибині 120 см.

№ 78. Поховання дорослого знаходилося в північно-східній частині квадрата 51, на глибині 110 см і входило до першого ряду поховань. Покійник лежав на спині, головою на захід, дуже стиснутий в плечах. Руки прямі, притиснуті до тулуба. Ноги випростані. Верхня частина тулуба залягає трохи вище, ніж таз і нижні кінцівки. Кістяк зберігся не повністю: відсутня грудна клітка, таз в уламках.

№ 79. Одиночний череп дорослого лежав у квадраті 30, на глибині 125 см.

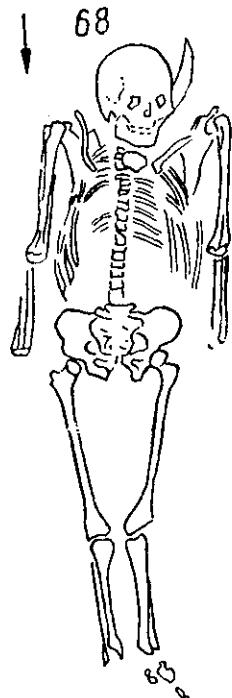

Рис. 13. Одиночне поховання № 68.

№ 80. Індивідуальне поховання дорослого знаходилося в квадратах 109 і 110, на глибині 140 см (рис. 15). Покійник лежав випростаний на спині, головою на південь, лицем дотори. Ліва половина кістяка загинула в обриві. На тазових кістках знайдені уламки черепа дитини (?), а також хребці і залишки ребер. Можливо, це поховання матері з дитиною. Нижче правої лопатки виявлене кістяне вістря з насічками (рис. 11, 8; 14, 2).

№ 81. Індивідуальне поховання чоловіка 45—55 років знайдене поблизу кістяка № 80, в квадраті 115, на глибині 80 см (рис. 15).

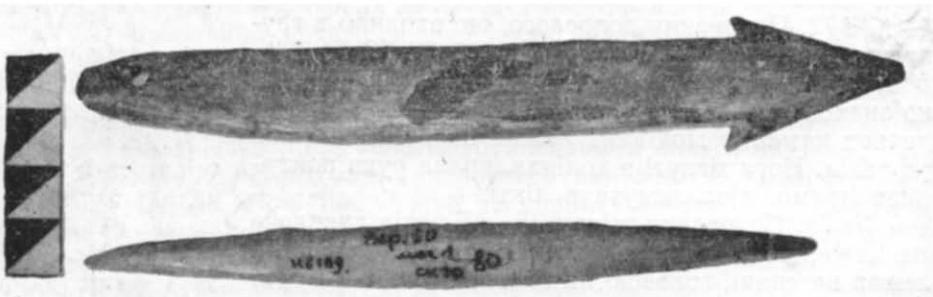

Рис. 14. Гарпун і «жерлиця», виявлені при похованнях № 76 і 80.

Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на захід. Руки лежали вздовж тулуба. Нижня половина кістяка зруйнована окопом.

№ 82. Індивідуальне поховання дорослого знаходилося в квадраті 2, на глибині 110 см (рис. 15). Зверху воно засипане черепашками. Покійник лежав на спині, головою на південь. Череп трохи піднятий. Лице повернуте вправо. Права рука слабо зігнута, кисть притиснута до тазу, ліва зігнута сильніше. Ноги зігнуті в колінах і розведені в сторони, п'ятки разом. Кістки збереглися добре, за винятком грудної клітки і лівої руки. На них помітні слабі сліди фарбування коричнюватою вохрою (особливо на черепі). Тут же знайдений кусочек вохри того ж кольору.

№ 83. Індивідуальне поховання чоловіка 40—50 років розташоване на межі квадратів 8 і 9, під закладкою з 14 великих каменів. Під кістяком скучення черепашок. Покійник, злегка скорчений, лежав на лівому боці, головою на схід. Права рука пряма. Ліва не збереглася. Від ніг залишилися уламки.

№ 84. Індивідуальне поховання жінки 30—40 років знайдене в західній частині східної половини могильника, в квадраті 107, на глибині 70 см. Кістяк випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Зберігся він погано: відсутня грудна клітка, ліва променева і ліктьова кістки (рис. 15).

№ 85. Поховання жінки 35—45 років знаходилося в квадраті 34, на глибині 116 см, на східному кінці другого ряду поховань. Кістяк випростаний на спині, головою орієнтований на північний захід. Зберігся він погано. Нижні кінцівки відрізані окопом. Череп в уламках.

№ 86. Поховання чоловіка 35—45 років лежить поруч з попереднім, праворуч від нього, на глибині 117 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кістяк дуже зруйнований. В анатомічному порядку збереглася тільки його верхня частина з роздавленим черепом. Нижня половина відрізана окопом.

№ 87. Поховання чоловіка 35—45 років знаходилося поруч з попереднім, на межі квадратів 35 і 34, на глибині 130 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кістяк зберігся не повністю. Нема грудної клітки, лівої ліктьової і правої променевої кісток. Нижні кінцівки зруйновані окопом.

№ 88. Поховання чоловіка 45—55 років знаходилося в квадраті 35, на глибині 131 см. Орієнтація і положення покійника аналогічні попереднім. Збереженість кісток погана. В анатомічному порядку збереглася верхня половина кістяка. Нижня зруйнована окопом. В області грудної клітки знайдений скребок на відщепі (рис. 11, 3).

№ 89. Поховання дорослого виявлене в квадраті 40, поруч з попереднім, на глибині 120 см. Положення покійника таке ж саме, як

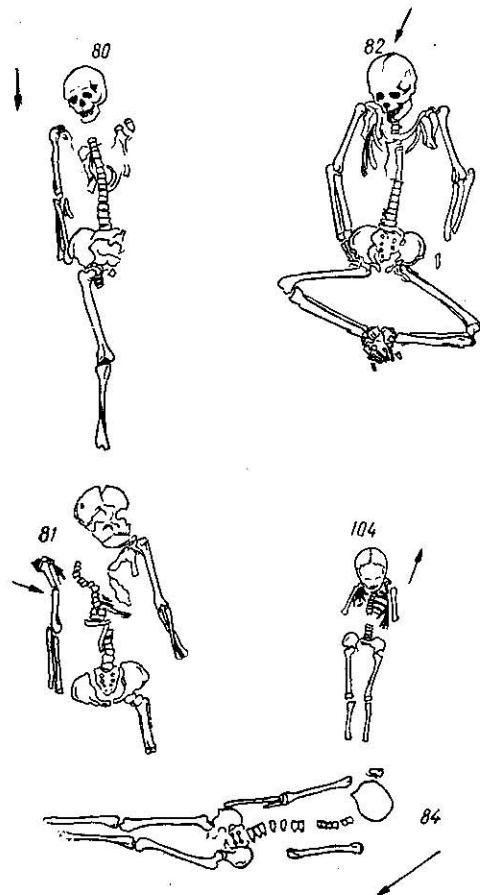

Рис. 15. Одиночні поховання № 80, 81, 82, 84 і 104.

Рис. 16. Скорчене на спині поховання № 94.

і в похованнях № 85—88. Кістяк дуже зруйнований. Череп відсутній. В анатомічному порядку лежали частина хребта, плечові кістки, уламки ребер, таза. Нижні кінцівки у фрагментах. Біля кістяка та під ним знаходилися великі трубчасті кістки людини.

№ 90. Поховання дорослого знаходилося в квадраті 56, на глибині 137 см, також в другому ряді поховань. Кістяк майже повністю зруйнований, за винятком плечових кісток, частини грудної клітки і розбитого черепа з нижньою щелепою та залишками лицевого відділу.

№ 91. Індивідуальне поховання підлітка знаходилося в квадратах 44 і 45, на глибині 120 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північ. Кістки дуже поганої збереженості.

№ 92. Поховання дорослого знаходилося на межі квадратів 53, 57 і 58, на глибині 127 см, в першому ряді поховань. Покійник лежав

на спині, головою на північний захід. Кістяк майже повністю зруйнований. В анатомічному порядку лежали тільки уламки розбитого черепа, поперекові хребці, фрагменти таза та стегнові кістки.

№ 93. Поховання чоловіка 35—45 років знаходилося в квадратах 53 і 58, на глибині 131 см, в першому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кістяк був порушенний похованням № 94. Череп розбитий.

№ 94. Поховання жінки 35—40 років знаходилося в квадраті 58, на 15 см нижче кістяка № 93, на глибині 146 см (рис. 16). Над ним, вище на 25 см, виявлений невеликий камінь. Другий камінь того ж розміру (30 см впоперек) стояв біля ніг. Покійник лежав на спині, головою на захід. Ноги, зігнуті в колінах, звалилися вліво. Ліва рука простягнута, права зігнута в лікті, кисть її — на грудях. Кістяк зберігся добре.

№ 95. Поховання дитяче, знайдене в квадраті 59, на глибині 125 см, в першому ряді поховань. Майже повністю зруйноване. В анатомічному порядку лишилися тільки уламки черепа та стегнова кістка.

№ 96. Поховання дорослого розташоване в квадратах 59 і 64, на глибині 125 см, в першому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Ноги простягнуті, зведені разом. Руки вздовж тулуба, кисть лівої — на тазі. Кістки поганої збереженості. Череп розбитий. Відсутні частини хребта, таз, грудна клітка.

№ 97. Поховання дорослого знаходилося на межі квадратів 59, 60 і 64, в першому ряді поховань, на глибині 129 см. Його перекривав під кутом кістяк № 96. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Збереженість кісток погана. Череп розбитий. Грудна клітка і частина хребта відсутні.

№ 97а. Залишки поховання підлітка знайдені вправо від кістяка № 97, на глибині 125 см. В анатомічному порядку збереглися тільки проксимальні кінці стегнових кісток з уламком таза.

№ 98. Поховання дорослого розташоване в квадратах 60 і 65 на глибині 120 см, в першому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кисть лівої руки на тазових кістках. Кістяк поганої збереженості. Права половина таза та поперекові хребці відсутні.

№ 99. Одиночний розбитий череп дорослого знаходився на місці правої половини таза кістяка № 98, на глибині 115 см.

№ 100. Одиночний розбитий череп дорослого лежав у квадраті 60, на глибині 110 см.

№ 101. Поховання жінки 28—38 років знаходилося в квадратах 60 і 65, праворуч від кістяків № 98—100, в першому ряді поховань, на глибині 110 см. Кістяк лежав на спині, головою на північний захід. Кисті рук на тазі, ноги випростані. Збереженість кісток середня. Відсутня грудна клітка.

№ 101а. Дуже зруйноване поховання підлітка знаходилося праворуч від кістяка № 101, на глибині 115 см. В анатомічному порядку збереглися тільки фрагменти нижніх кінцівок.

№ 101б. Залишки поховання дорослого знаходилися поруч з похованням 101а, на глибині 112 см. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки з уламками таза та дистальними кінцями ліктьових кісток. Проксимальні кінці гомілок зруйновані сучасною ямою.

№ 102. Поховання чоловіка 25—35 років. Розташоване в квадраті 64, на глибині 120 см, в першому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Поховання сильно зруйноване сучасною ямою. В анатомічному порядку залягають розбитий череп, ліва плечова кістка, ключиці та частина хребта.

№ 103. Поховання чоловіка 35—45 років. Входило до другого ря-

ду поховань в квадратах 63, 64 і 69, на глибині 127 см. Покійник випростаний на спині, кисті рук на тазі, голова орієнтована на північний захід. Кістяк зберігся добре.

№ 104. Індивідуальне поховання дитини займало північну частину квадрата 31. Воно лежало на глибині 127 см і частково перекривалося купою черепашок, яка заповнювала енеолітичне житло. Покійник лежав на спині, з прямыми ногами і покладеними вздовж тулуба руками, головою на північ. Під правою плечовою кісткою виявлені сліди фарби (рис. 15).

№ 105. Поховання дорослого знаходилося в квадраті 52, під че́рінню печі часу Київської Русі і входило до першого ряду поховань. Покійник орієнтований головою на північний захід. Кістяк майже зовсім зруйнований. В анатомічному порядку збереглися тільки череп та ліва плечова кістка.

№ 105а. Поховання підлітка розташоване поруч з кістяком № 105. В анатомічному порядку лежать тільки стегнові кістки.

№ 106. Уламки одиночного черепа знайдені праворуч від кістяка № 105.

№ 107. Індивідуальне поховання дитини знаходилося на межі квадратів 44 і 49, на глибині 110 см. Покійник лежав на спині, головою на північ. Ноги прямі. Руки не збереглися, за винятком уламка плечової кістки. Череп у фрагментах (рис. 9).

№ 107а. Залишки поховання дорослого знаходилися на стику квадратів 45, 40, 61 і 66, на глибині 122 см і входили до другого ряду поховань. В анатомічному порядку збереглися нижні кінцішки у фрагментах, уламки лівої половини таза і три поперекові хребці. Верхня половина кістяка зруйнована похованням № 134. Кінці ніг зруйновані заглибиною енеолітичного часу.

№ 107б. Залишки поховання підлітка. Воно виявлене в квадратах 61 і 66, на глибині 125 см, в другому ряді поховань. Верхня частина кістяка з черепом зруйнована при похованні нового покійника (кістяк № 107в). В анатомічному порядку лишилися уламки стегнових і плечових кісток, а також таза.

№ 107в. Дуже зруйноване поховання підлітка, розташоване в квадраті 61, на глибині 116 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку лишилися тільки гомілки.

№ 107г. Зруйноване поховання дорослого виявлене в квадраті 61, на глибині 122 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки п'яткові кістки та уламок лівої гомілки.

№ 107д. Залишки поховання дорослого знаходилися між кістяками № 107а і 107г, на глибині 132 см. В анатомічному порядку лишилися гомілки і ліве стегно.

№ 107е. Залишки поховання дорослого, яке було зруйноване при коланні ями для покійника № 91, знаходилися в квадраті 45, на глибині 130 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки гомілки.

№ 108. Індивідуальне поховання дорослого виявлене у квадратах 47 і 48, на глибині 128 см. Належало жінці 25—30 років. Кістяк лежав на спині, головою на південний захід. Ноги й руки випростані, плечі стиснуті. Кістяк пошкоджений. Нема частини кісток рук, хребта, таза.

№ 109. Одиночний череп жінки 40—50 років лежав на місці таза кістяка № 108, на глибині 116 см.

№ 110. Поховання дорослого знаходилося поруч з кістяком № 103, в квадратах 63 і 68, на глибині 132 см, в другому ряді поховань. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Руки і ноги випростані. В анатомічному порядку збереглися дуже розбитий череп, уламки кісток рук, частина ребер, нижні кінцівки.

№ 110а. Залишки поховання дитини розташовані під кістяком № 110, на глибині 144 см. В анатомічному порядку збереглися тільки гомілки та ліве стегно.

№ 111. Поховання жінки 25—35 років знаходилося в квадраті 63, в другому ряді поховань, на глибині 138 см поруч з кістяком № 114 і було частково ним перекрите. Кістяк лежав на спині, головою на північний захід. Він дуже пошкоджений. Нижні кінцівки порушені ямою слов'янського часу. Грудна клітка і хребет не збереглися.

№ 112. Одиночний череп дорослого лежав ліворуч від поховання № 111, на глибині 128 см.

№ 113. Одиночний череп чоловіка 35—40 років знаходився в центрі квадрата 63, на глибині 128 см, поруч лежала його нижня щелепа.

№ 114. Поховання чоловіка 30—40 років знаходилося в квадратах 63 і 68, на глибині 138 см, в другому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кістяк зберігся не повністю. В анатомічному порядку лежали череп, хребет, таз, права рука і уламок від лівої.

№ 115. Дуже зруйноване поховання дорослого знаходилося в квадраті 63, ліворуч від поховання № 111, на глибині 128 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися череп в уламках і фрагменти кісток рук.

№ 116. Одиночний череп дорослого лежав у квадраті 62, на глибині 124 см.

№ 117. Поховання чоловіка 45—55 років знаходилося в квадраті 62, на глибині 138 см, в другому ряді поховань. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Ноги випростані, руки притиснуті до тулуба, ліва трохи зігнута в лікті, кисть її лежить на тазі. Кістяк дещо пошкоджений. В анатомічному порядку виявлені череп, верхні та нижні кінцівки з уламками таза, частина хребта.

№ 118. Одиночний сильно пошкоджений череп знаходився біля черепа кістяка № 117, на глибині 132 см.

№ 118а. Залишки поховання дорослого, яке було зруйноване при похованні покійника № 117, знаходилися на межі квадратів 62 і 67, на глибині 143 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки гомілки з розбитими епіфізами, праве стегно та кістки правої руки.

№ 118б. Залишки поховання дорослого знайдені поруч з кістяком № 118а, на глибині 142 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки ліва гомілка і кістки стопи.

№ 119. Поховання дорослого розташоване ліворуч від кістяка № 117, на глибині 125 см, в другому ряді поховань. Кістяк зберігся не повністю. В анатомічному порядку лежали череп, уламки верхніх і нижніх кінцівок.

№ 120. Одиночний череп дорослого лежав поруч з черепом кістяка № 119, на глибині 135 см.

№ 120а. Залишки поховання дорослого виявлені в квадраті 62, на глибині 137 см, в другому ряді поховань. Зруйноване похованням № 134. В анатомічному порядку збереглися нижні кінцівки в уламках і права плечова кістка з лопаткою.

№ 120б. Залишки поховання дорослого (зруйноване похованням № 134) знаходилися поруч з кістяком № 120а, на глибині 141 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки уламки стегнових кісток і частина таза.

№ 120в. Зруйноване поховання дорослого розташоване в квадраті 61; на глибині 135 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку лежали кістки правої ноги з частиною таза та уламки лівої ноги.

№ 120г. Залишки поховання дорослого знаходилися під кістяком № 120в, на глибині 140 см. Кістяк зруйнований похованням № 134. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 120д. Залишки поховання дитини знаходилися в квадраті 66, на глибині 138 см, в другому ряді поховань. Верхня половина кістяка зруйнована похованнями 120в—г. Нижні кінцівки перекривалися господарською ямою епохи міді. Зверху лежали уламки посуду та ріг тура. В анатомічному порядку збереглися тільки стегнові і гомілкові кістки.

№ 121. Одиночний череп дорослого лежав на черепі кістяка № 115, на глибині 123 см.

№ 122. Одиночний дуже розбитий череп чоловіка 40—50 років знаходився в квадраті 86, на глибині 90 см. Поруч у безладді лежали деякі окремі кістки людини.

№ 123. Індивідуальне поховання жінки 45—55 років виявлене в квадраті 277, на глибині 124 см. Кістяк лежав на спині, головою на південь. Руки і ноги випростані. Зберігся він не повністю: відсутні кістки лівої руки, права половина грудної клітки. Гомілки частково перекриті скупченням черепашок, в якому трапляється енеолітична кераміка.

№ 124. Індивідуальне поховання дорослого знаходилося в квадраті 279, на глибині 124 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Кістяк дещо зруйнований: нема правої руки і правої половини грудної клітки.

№ 125. Індивідуальне поховання підлітка виявлене на межі квадратів 50 і 280, на глибині 115 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Кістяк зберігся не повністю. Відсутні променеві і ліктьові кістки, грудна клітка і хребет. Череп роздавлений.

№ 126. Індивідуальне поховання жінки 30—40 років знаходилося у квадратах 50 і 71, на глибині 115 см. Кістяк випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, кисті на тазі. Поперек лівої плечової кістки лежала ліктьова. Кістяк пошкоджений: відсутня грудна клітка. Верхні кінцівки у фрагментах.

№ 127. Індивідуальне поховання жінки 16—18 років, виявлене на стику квадратів 50, 71 і 301, на глибині 117 см. Орієнтація і положення таке ж, як у похованнях № 124—126. Кістяк зруйнований: відсутні грудна клітка і ліва половина таза з уламком стегна.

№ 128. Одиночний череп дорослого лежав на місці лівої половини грудної клітки поховання № 127, на глибині 120 см.

№ 129. Індивідуальне поховання чоловіка 40—50 років знаходилося в квадраті 301, на глибині 121 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. У плечах він стиснутий, руки покладені вздовж тулуба, кисті під тазом, ноги випростані.

№ 130. Індивідуальне поховання дитини знаходилося в квадраті 280, на глибині 136 см. Покійник орієнтований на південний захід. Кістяк сильно пошкоджений. В анатомічному порядку збереглися тільки залишки черепа, нижня щелепа і стегнові кістки.

№ 131. Індивідуальне поховання жінки 16—20 років знаходилося у квадраті 301, на глибині 127 см, на південь від кістяка № 129, паралельно йому. Кістяк орієнтований головою на південний захід, дуже зруйнований. В анатомічному порядку збереглися уламки черепа, частина хребта із залишками ребер, права ліктьова кістка. Таз з уламками правого стегна зсунений на місце грудної клітки. Фрагменти гомілок знайдені у безладді поруч з кістяком.

№ 131а. Залишки індивідуального поховання дитини виявлені на схід від поховань № 131 і 136, у квадраті 306, на глибині 144 см. В

анatomічному порядку збереглися тільки гомілки з уламками стегнових кісток.

№ 132. Дуже зруйноване поховання дорослого знаходилося в квадраті 63, на глибині 139 см, під кістяком № 115 і входило до другого ряду. Покійник орієнтований на північний захід. Нижня половина кістяка зруйнована ямою слов'янського часу. В анатомічному порядку збереглися тільки розбитий череп і плечові кістки.

№ 133. Поховання чоловіка 35—45 років знаходилося у квадраті 62, на глибині 156 см, нижче кістяка № 119, який частково його переважав, і входило до другого ряду поховань. Покійник випростаний на спині, орієнтований на північний захід. В основному кістяк зберігся добре, за винятком грудної клітки та лівої малої гомілки. Це поховання, можливо, зруйнувало кістяки № 118 і 119.

№ 134. Індивідуальне поховання дорослого знаходилося на площі другого ряду поховань, в квадраті 61, під долівкою землянки Київської Русі, на глибині 154 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Кістяк зберігся в основному добре, за винятком грудної клітки і частини хребта. Він інтенсивно засипаний voxoro.

№ 135. Індивідуальне поховання дорослого виявлене в квадраті 72, на глибині 144 см. Покійник орієнтований на південь. Кістяк майже повністю зруйнований. В анатомічному порядку збереглися тільки уламки черепа, кілька хребців, фрагменти кісток правої руки, уламок таза і права велика гомілка.

№ 136. Індивідуальне поховання дитини знаходилося на місці грудної клітки і шийних хребців кістяка № 131, на глибині 144 см. Дуже зруйноване. В анатомічному порядку збереглися тільки уламки черепа і довгі кістки нижніх кінцівок з обламаними епіфізами. Стегнові кістки і одна гомілка знайдені на північ від залишків кістяка.

№ 137. Індивідуальне, повністю зруйноване поховання дитини знаходилося в квадраті 727, на глибині 30 см. Зберігся тільки череп, над яким лежало два камені. Поруч з черепом знайдена невелика посудинка зрубного часу.

№ 138. Індивідуальне поховання підлітка знаходилося в квадраті 47, на глибині 165 см. Покійник лежав на спині, головою на південь. Руки зігнуті в ліктях, в напрямку до плечей. Ноги трохи підігнуті в колінах. Кістяк зберігся добре, за винятком поперекових хребців та дрібних кісток стоп.

№ 139. Майже повністю зруйноване поховання дитини знаходилося в квадраті 726, на глибині 90—100 см. В анатомічному порядку збереглися уламок черепа і стегнові кістки. Трохи вище (на 10 см) виявлений маленький округлодонний горщик з шнуром орнаментом (рис. 17) і вістря списа.

№ 140. Індивідуальне поховання чоловіка 25—30 років виявлене на стику квадратів 710, 715, 731 і 736, на глибині 70 см. Покійник лежав головою на північ, на спині, можливо, з підігнутими вгору ногами, судячи з положення правого стегна. Руки трохи зігнуті в ліктях, кисті — на тазі. В анатомічному порядку збереглася верхня половина кістяка і праве стегно.

№ 140а. Залишки поховання дорослого знаходилися у квадратах 731 і 736, на глибині 70 см, на північ від кістяка № 140, який і зруйнував верхню його половину. В анатомічному порядку збереглися нижні кінцівки. Покійник, очевидно, був випростаний на спині.

№ 141—143. Групове поховання трьох кістяків (141—143) знаходилося в квадратах 706—707, 711—712, на глибині 70 см від поверхні. Всі покійники поховані в одній вузькій ямі, очевидно, одночасно (рис. 18). Центральний (142) лежав вільно, обидва крайні (141, 143)

притиснуті до нього. Всі кістяки випростані, кінці ніг зведені майже в одну точку. Покійник № 141 був крайнім з півдня: Він лежав на лівому боці, головою на захід, лицем до центрального. Руки простягнуті вздовж тулуба, права нога перекривала ліву. Кістяк належав чоловікові 40—50 років. Кістяк № 142 належав чоловікові також 40—50 років. Покійник лежав на спині, головою на захід, лицем догори. Кі-

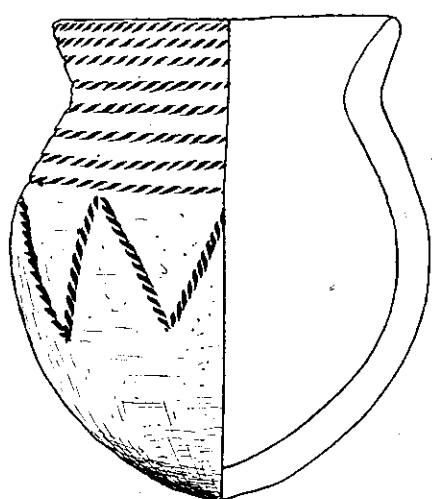

Рис. 17. Речі при похованні епохи міді (№ 139).

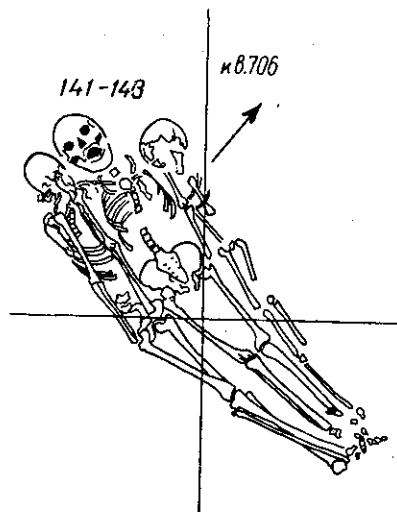

Рис. 18. Групова могила (поховання № 141—143).

тяк № 143 був крайнім з півночі, належав підліткові. Покійник лежав на правому боці, головою на захід, лицем до центрального поховання, притиснутий до нього. Кістяк зберігся не повністю: відсутні хребет, таз, ліві променева і ліктьова кістки.

№ 144. Індивіуальне поховання дорослого знайдене в квадраті 1, під черінню печі землянки Київської Русі, яка його й зруйнувала. Покійник лежав на животі, головою на захід. В анатомічному порядку збереглася тільки верхня половина кістяка до поперекових хребців. Череп роздавлений. Нижня щелепа відпала і знаходилася за 5 см на північ. На хребцях залишилися сліди червоної вохри.

Висновки

На основі сказаного вище можна зробити висновок, що Дерейський неолітичний могильник залишений родовою групою лісостепового населення, що належало до дніпро-донецької культури. Про це свідчить насамперед знахідка описаних вище двох посудин дніпро-донецького типу з гребінцевою і накольчастою орнаментацією.

Пізніше на території могильника було залишено також кілька могил епохи міді — бронзи.

Основним обрядом поховання на неолітичному могильнику є випростані труповокладення на спині. Ноги покійників зведені докути, руки прямі, притиснуті до тулуба. Досить часто кисті рук знаходяться в області таза. В окремих випадках кістяки немовби стиснуті в плачах. За обрядом поховання Дерейський могильник є повною аналогією могильникам Надпоріжжя.

Серед похованих в могильнику переважають дорослі. Дитячих кістяків лише 11, з них 9 поховань належать підліткам. В числі дорослих, за визначенням Г. П. Зіневич, 52 чоловічих і 32 жіночих кістяки. З

аналізу матеріалів могильника відно, що обидві його частини виникли приблизно одночасно. Покійники в основній груповій ямі західної половини і в рядах східної частини не тільки орієнтовані в одному напрямку, а й розміщені по одній прямій лінії. Ці обидві частини некрополя виникли ще тоді, коли у місцевого населення повністю панував звичай ховати своїх покійників у групових могилах. Можливо, виникнення могильника зв'язане саме із спорудженням рядів східної ділянки некрополя, а трохи пізніше була закладена велика групова західна яма. Розрив у часі тут проте, був, очевидно, дуже незначний.

Пізніше, на етапі другого періоду існування некрополя, почалась зміна обряду поховань покійників у групових ямах. В цей час як біля східних рядів, так і поблизу західної великої ями виникає ряд одиночних поховань.

Таким чином, процес розвитку поховального обряду у людей дніпро-донецької культури лісостепового Подніпров'я повністю повторює аналогічні явища у племен Надпоріжжя. Тут, як і в могильниках степового півдня (Надпоріжжя, Приазов'я), ранні поховання мають ще дуже мало інвентаря і лише наприкінці періоду існування групових усипальниць з'являється звичай приносити на могилу глиняний посуд, що використовувався напевно з якоюсь ритуальною ціллю.

В Дереївському неолітичному могильнику перехід від обряду колективних поховань до індивідуальних поховань супроводжується, крім того, ще й зміною орієнтації покійників. Отже, матеріали цього могильника дають нам ще один доказ, який підтверджує правомірність виділення кількох етапів у розвитку могильників дніпро-донецької культури, зробленого нами по матеріалах Вільнянського, Микільського та інших могильників Надпоріжжя. В Дереївці, зокрема, досить чітко помітний перехід від групових усипальниць до поховань в індивідуальних могилах.

Дані, одержані при розкопках Дереївського неолітичного могильника, ще раз підтверджують більш пізній вік скорочених на спині поховань, що відносяться уже повністю до епохи енеоліту, порівняно з випростаними похованнями неолітичної епохи.

Відкриття у Дереївці неолітичного некрополя, який має багато спільних рис з могильниками Надпоріжжя, але залишений, судячи з типу кераміки, місцевим населенням дніпро-донецької культури, принципово важливе в двох відношеннях. По-перше, ця пам'ятка з усією очевидністю свідчить про принадлежність стоянок з гребінцево-накольчастою керамікою Надпоріжжя (Собачки, Середній Стіг I, Микільський і Лисогорський могильники) і лісостепового Подніпров'я (Бузьки, Успенка, Микільська Слобідка, Віта Литовська) до однієї культурної спільноти дніпро-донецького типу. Єдиний тип могильників, спільність поховального ритуалу, однотипність знахідок при кістяках свідчать про те, що могильники лісостепового Подніпров'я і Надпоріжжя залишенні одним населенням. Це підтверджує і наявність в Дереївському, Микільському, Лисогорському і Маріупольському могильниках досить своєрідних і властивих лише цій групі пам'яток прикрас, виготовлених із ікла кабана. Поховані в цих могильниках люди дуже близькі і за антропологічними ознаками.

По-друге, матеріали Дереївського некрополя дають можливість вирішити питання відносної і абсолютної хронології пам'яток дніпро-донецької культури лісостепового Подніпров'я в межах Черкащини і Київщини. Наявність спільних рис у поховальному ритуалі Дереївського, Маріупольського та Микільського могильників, а також дуже близький за типами поховальний інвентар вказують на синхронність цих пам'яток. Микільський могильник на основі знахідки там посудин борисівського типу відноситься, за новим датуванням, до середини IV тисячоліття до н. е. Отже, Дереївський могильник може бути дато-

ваний тим же часом. З його комплексом зв'язується два неолітичні горщики дніпро-донецької культури лісостепового Подніпров'я. Таким чином, неолітичні стоянки цієї території з подібною керамікою (Бузьки, Успенка) тепер датуються серединою IV тисячоліття до н. е.

Дослідження Дереївського неолітичного могильника розширює наші уявлення про коло культурних зв'язків лісостепового населення дніпро-донецької культури, які досягли нижнього Дніпра і степового Приазов'я.

* * *

На площі Дереївського могильника, як про це вже згадувалося, виявлено 7 поодиноких могил з скороченими кістяками (№ 72, 82, 83, 94, 137, 139 і 140), які відносяться до епохи міді — бронзи. Найбільш ранніми серед них є поховання № 82, 94 і 140, які лежать на спині з підгнутими ногами, а також дитяче поховання № 139, при якому виявлено горщик і вістря списа¹⁰. Скорчені на боці поховання (№ 72, 83 і 137) відносяться до більш пізнього часу, що підтверджується знахідкою при похованні № 137 невеликої посудини банковидної форми, типової для зрубної культури.

Д. Я. ТЕЛЕГИН, С. И. ЖИЛЯЕВА

ДЕРЕЕВСКИЙ НЕОЛИТИЧЕСКИЙ МОГИЛЬНИК

Резюме

Могильник, обнаруженный в 1960 г. около с. Дереевки, Кировоградской области, на правом берегу Днепра, включает 144 вытянутых на спине погребения. Он делится на две основные части — западную и восточную, каждая из которых состоит из больших коллективных ям и одиночных могил. Инвентарь в виде орудий труда (острие копья, гарпун) и украшений (пластины из клыка кабана, подвески из зубов оленя, пронизи из створок раковин и т. д.) обнаружен при 11 погребениях.

Открытие в Дереевке неолитического некрополя, представляющего собой полную аналогию неолитическим могильникам Надпорожья (Никольский, Лысогорский, Вовничий, Вильнянский), Приазовья (Мариуполь) и Донеччины (Александрия), со всей очевидностью свидетельствует о принадлежности неолитических памятников степной и лесостепной территории Поднепровья и Левобережной Украины к одной культурной общности днепро-донецкого типа. На основании синхронизации Дереевского могильника с Никольским, а последнего — с заключительным этапом раннего триполья открываются возможности для датировки поселений днепро-донецкой культуры Среднего Поднепровья (Бузьки, Никольская Слободка и др.) серединой IV тысячелетия до н. э.

На площади могильника обнаружено также несколько погребений эпохи меди — бронзы, прорезающих в отдельных случаях неолитические могилы.

¹⁰ Д. Я. Телегин, Энеолитическое поселение и могильник у хут. Александрия, КСИА, вып. 9, К., 1959.

М. Я. АБРАМОВ

ГОСТРОКОНЕЧНИК З с. РОМАНКОВО

У 1959 р. в котловані Дніпродзержинської ГЕС автором цього по-відомлення був знайдений гостроконечник з кременю (рис. 1).

Він виготовлений з крейдяного кременю, обкатаний та вкритий «пустельним загаром» чорного кольору. Форма гостроконечника видовжено-трикутна. Спинка знаряддя дуже опукла, ретельно обтесана

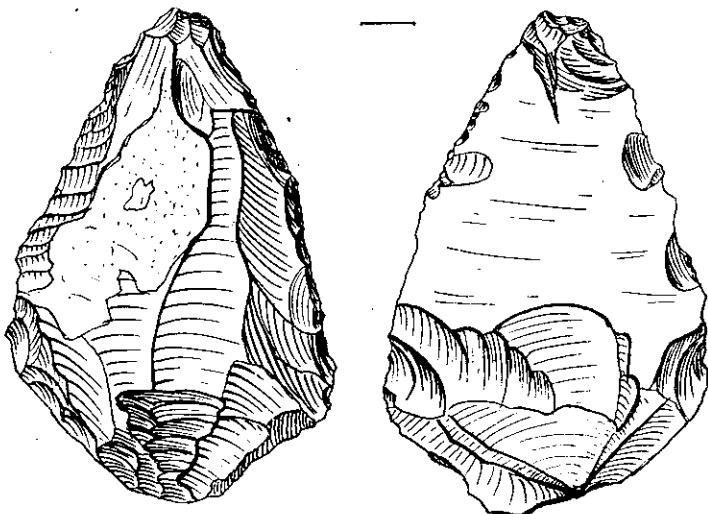

Рис. 1. Гостроконечник з Романкова.

численними сколами. Черевце рівне, з раковистим зламом. Ударний бугорок, розташований біля основи знаряддя, у найбільш опуклій своїй частині стесаний кількома плоскими сколами.

На спинці гостроконечника, біля основи, є необроблена ударна площаадка видовжено-овальної форми, розмірами 24×10 мм. Вона лежить під тупим кутом до площини черевця. Найбільша товщина знаряддя припадає на його верхню частину поблизу вістря. Розміри гостроконечника $83 \times 56 \times 25$ мм.

На підставі цих даних знаряддя має бути датоване мустьєрським часом.

Н. Я. АБРАМОВ

ОСТРОКОНЕЧНИК ИЗ с. РОМАНКОВО

Резюме

В 1959 г. в котловане Днепродзержинской ГЭС был найден кремневый остроконечник мустьерского времени.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

ПАМ'ЯТКА ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА р. СТУГНІ

Лівий берег р. Стугни нижче с. Мала Салтанівка, Васильківського району, Київської області на великому протязі являє собою піщані, місцями трохи розв'яні горби, які підвищуються над заплавою річки приблизно на 40—50 м.

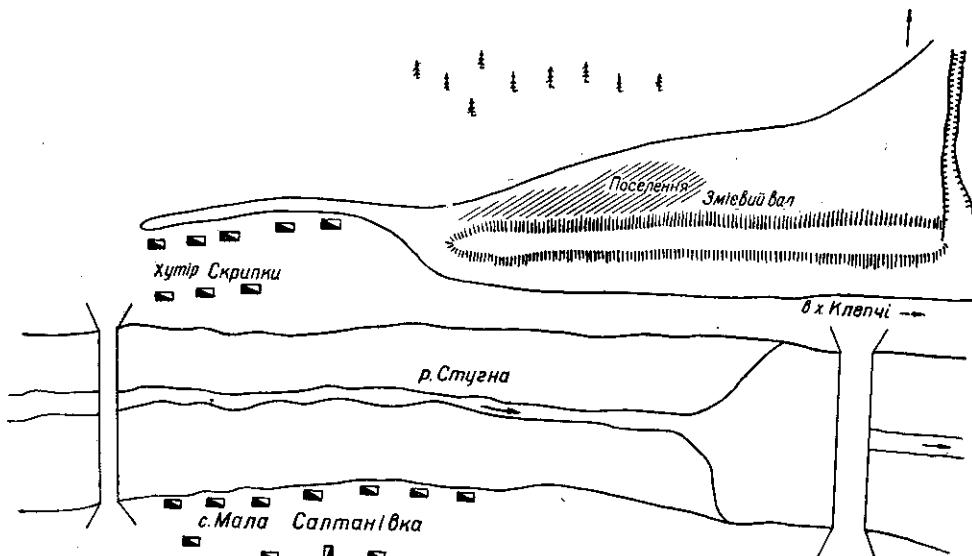

Рис. 1. Схематичний план місцевості біля х. Скрипки на р. Стугні.

По краю цього пасма вниз за течією р. Стугни тягнеться стародавнє земляне укріплення — так званий Змієвий вал. За валом знаходитьться смуга орного поля, обмеженого з півдня великим сосновим лісом.

На цьому полі біля хутора Скрипки, поблизу східного краю Змієвого валу (за 0,25 км від краю пасма р. Стугни і приблизно за 0,5 км на захід від с. Мала Салтанівка), були виявлені залишки невеликого поселення скіфського часу (рис. 1).

Культурний шар, який залягав у тонкому шарі піщаного гумусованого ґрунту (25—30 см завтовшки), виявився розораним. Судячи з площин поширення знахідок, це селище було довжиною понад 100 м і ширину близько 60 м. На поселенні траплялося багато уламків глинняного посуду, різні вироби і прикраси. У двох місцях були помічені

скучення культурних залишків, разом з якими знаходилися дуже зотлі кістки тварин. В результаті обстеження поселення протягом 1952—1959 рр. зібрано невеликий за кількістю, але важливий археологічний матеріал¹.

Більшість виявлених тут знахідок відноситься до пізньоскіфського часу. Водночас є невеликий матеріал і ранньоскіфського часу.

До останнього належать уламки горщиків, прикрашених під краєм вінець валиком, розчленованим пальцями вдавленнями, під яким нанесені наколи прямокутної палички (рис. 2, 3), а також ручка чер-

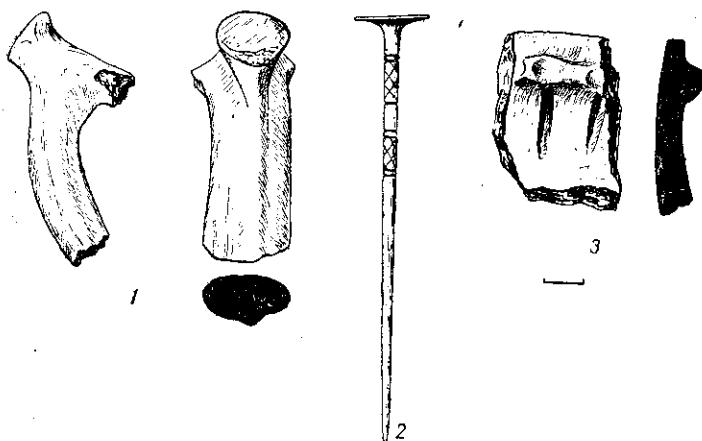

Рис. 2. Знахідки кінця VI—V ст. до н. е.

пака з виступом на верхньому згині (рис. 2, 1). Серед ранніх знахідок є коротка бронзова шпилька з великою круглою плоскою головкою, прикрашена різним сітчастим геометричним орнаментом у верхній частині стержня. Її довжина — 11,2 см, діаметр головки — 1,8 см (рис. 2, 2).

Ці знахідки відносяться до кінця VI—V ст. до н. е. Уламки горщиків з описаною орнаментацією мають аналогії в кераміці VI—V ст. до н. е., яка походить з Шарпівського², Хотівського³ та Великого Канівського⁴ городищ (з житла № 2 V ст. до н. е.).

Згадана вище ручка належала глибокому глекоподібному черпаку, добре відомого нам типу із знахідок кінця VI ст. до н. е. в Журовській курганній групі⁵.

Шпильки, подібні до нашої, у великій кількості відомі у знахідках з пам'яток лівобережного лісостепу, де, як правило, вони великих розмірів. Прикладом може бути бронзова шпилька з кургана колишнього Роменського повіту⁶, серія довгих бронзових шпильок з с. Навози, Михайлово-Коцюбинського району, Чернігівської області⁷, одна

¹ Значна частина матеріалу виявлена розвідкою О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської, які люб'язно дали автору право опублікувати цю пам'ятку.

² КІМ, Матеріали розкопок Шарпівського городища 1939 р., інв. № 7767; Фонди ІА АН УРСР. Матеріали розкопок Шарпівського городища 1946 р., інв. № 432, № 1299; І. В. Фабриціус, Тяжминська експедиція, АП, т. II, К., 1949.

³ Фонди ІА АН УРСР. Матеріали розкопок Хотівського городища 1948 р., інв. № 373; Є. Ф. Покровська, Хотівське городище, АП, т. IV, К., 1952, табл. III, 6.

⁴ Фонди ІА АН УРСР. Матеріали розкопок Великого Канівського городища 1948 р., житло № 2, інв. № 301.

⁵ ІАК, вып. 14, стор. 32, рис. 74; ІАК, вып. 17, стор. 92—94, рис. 29.

⁶ Смела, III, стор. 151, табл. II, 1.

⁷ КІМ, інв. № 7401—7404.

з яких прикрашена одинаковим з нашою шпилькою орнаментом, або ж шпильки з поховання № 1 в кургані № 4 біля с. Вовківці з пасочками поперечних пружків в верхній частині стержня (довжина їх 31 і 26 см, діаметр головок 2,4 і 3 см, поховання датується В. А. Іллінською першою половиною V ст. до н. е.)⁸. Подібні шпильки трапляються і в правобережних пам'ятках, серед яких можна назвати дві бронзові короткі шпильки (довжина їх близько 10 см) з широкими шляпками з кургана

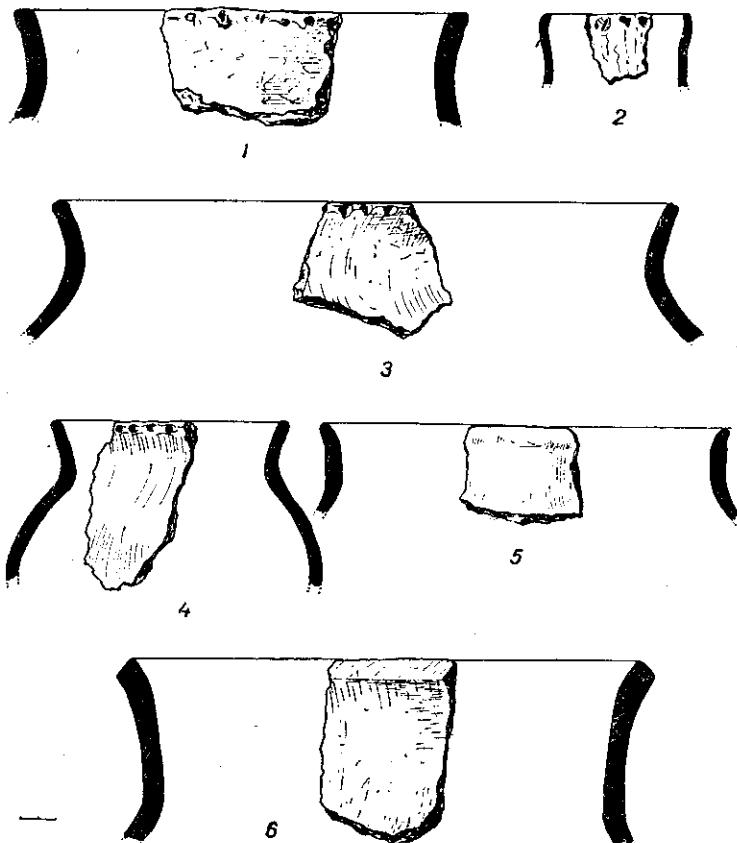

Рис. 3. Кераміка пізньоскіфського часу.

№ 27 біля с. Казарівка⁹ або короткі срібні шпильки з кургана № 447 VI ст. до н. е. біля с. Журівка¹⁰.

Матеріали пізньоскіфського часу представлені, головним чином, керамікою, переважно уламками простих горщиків.

Горщики виготовлялися з глини з домішкою дрібнотовченого граніту. Черепок у них щільний, поверхні загладжені. Горщики випалювалися до червонуватого, іноді сірого кольору з чорним прошарком всередині. Судячи з уламків, розміри горщиків різні — від великих до маленьких. Діаметр їх вінець коливається в межах від 9 до 30 см.

Вінця горщиків переважно високі, прямі, косо поставлені до округлого плеча. Є деяка кількість вінців коротких і середніх, верхній край яких плавно відгинутий назовні.

⁸ В. А. Ильинская, Курганы скіфского времени в бассейне реки Сулы, КСИИМК, вып. 54, М., 1954, стор. 32, рис. 13, 4, 5.

⁹ Смела, III, стор. 106.

¹⁰ ИАК, вып. 17, стор. 93, рис. 26.

Орнаментація горщиків, як і їх форма, досить однотипна. Є група уламків вінець, які зовсім не орнаментовані (рис. 3, 5—6). Така ж за кількістю група прикрашена по краю неглибокими пальцово-нігтевими або пальцевими вдавлинами, які утворюють трикутні, або округлі ямки, розміщені по зовнішній стороні країв вінець, рідше — зверху по їх зрізу (рис. 3, 1—4).

Є вінця, орнаментовані подвійною низкою пальцово-нігтевих ямок по краю і в місці переходу шийки в плічки (рис. 4, 2) або тільки

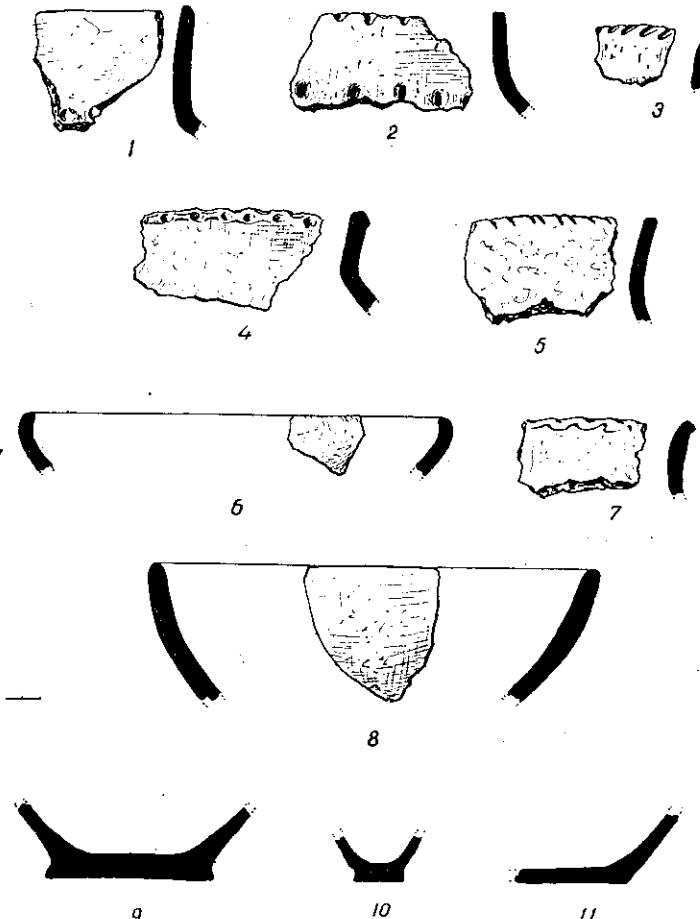

Рис. 4. Кераміка пізньоскіфського часу.

при переході шийки в плічки (рис. 4, 1). Невелика група уламків вінець прикрашена косими насічками по краю (рис. 4, 3, 5).

Кілька уламків вінець мають на зовнішньому краї потовщення, яке утворює хвилюподібний виступ, зроблений пальцевими защипами або ямками. Край у таких горщиків з внутрішнього боку виділений у вигляді закраїнки (рис. 4, 7).

Судячи з уламків вінець, вживалися миски двох типів: із загнутим всередину краєм і з прямим краєм (рис. 4, 6, 8). Колір черепка у них блідо-рожевий, сірий або сірий з бурим відтінком. В глині є домішка дрібнотовченого граніту, поверхні мисок згладжені.

Слід відзначити знахідку уламка крупної овальної у розрізі ручки від амфори. Черепок амфори має червонуватий колір, глина містить велику кількість дрібних часток слюди. Уламок цієї ручки належить великій амфорі елліністичного часу.

Глиняні пряслиця, зібрані на поселенні, мають невеликі розміри. До глини домішаний подрібнений граніт, поверхні загладжені, блідорожевого кольору. Кілька екземплярів випалені нерівномірно. Колір їх рожевий з сірими плямами. Форма пряслиць різна — біконічна, округла, овальна в розрізі, профільована з округлими боками. Більша частина пряслиць прикрашена геометричним орнаментом, виконаним

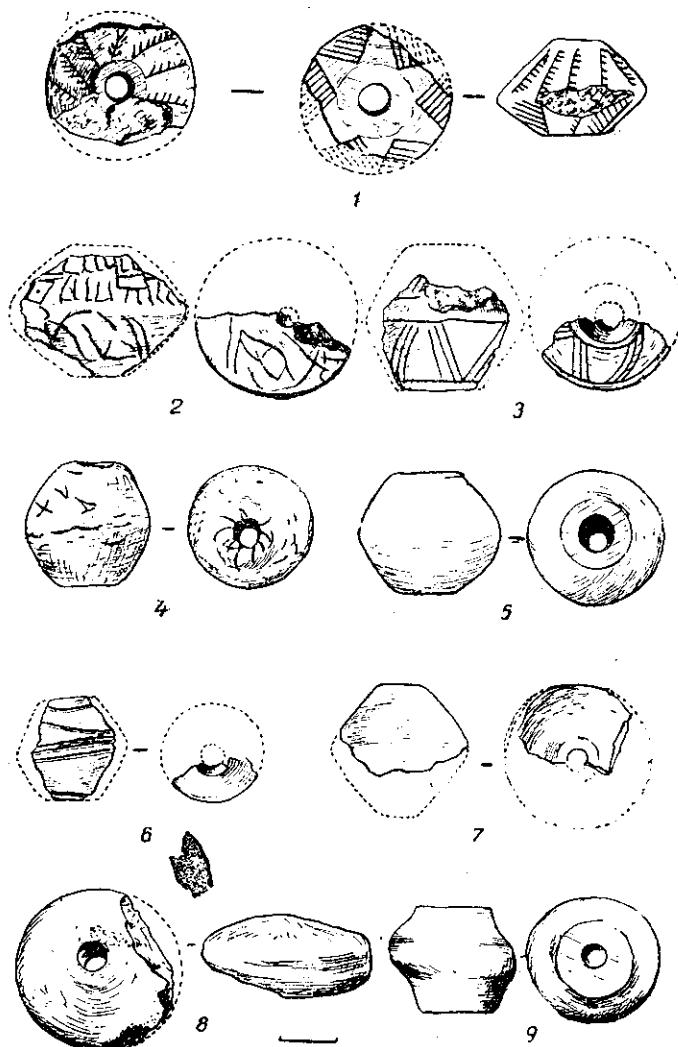

Рис. 5. Глиняні пряслиця.

нарізними лініями по сирій глині (рис. 5, 1—4—6). Два пряслиця орнаментовані геометричним орнаментом (рис. 5, 1—2). На одному, на жаль, сильно фрагментованому пряслиці прокреслено якусь піктограму (рис. 5, 2). Одне пряслице прикрашено напівкруглими пасочками, кілька не орнаментовано зовсім (рис. 5, 4—5).

На поселенні знайдено два уламки залізних ножів невеликих розмірів з горбатими спинками. Один з них має заклепку для прикріплення ручки (рис. 6, 2). Інтерес становить уламок невеликого залізного серпа з боковим виступом для рукоятки (рис. 6, 1). Знайдено також залізне чотиригранне шило довжиною 11,5 см (рис. 6, 3).

На поселенні трапилися три бронзові піраміdalні тригранні наконечники стріл (рис. 6, 4). Всі три наконечники мають внутрішню втулку. У одного наконечника кожне ребро закінчується шипом, між шипами зроблено невисокий півкруглий ложок. У другого наконечника кожне ребро також закінчується коротким шипом, між шипами є квадратний ложок. Третій наконечник знизу кожного ребра має ко-

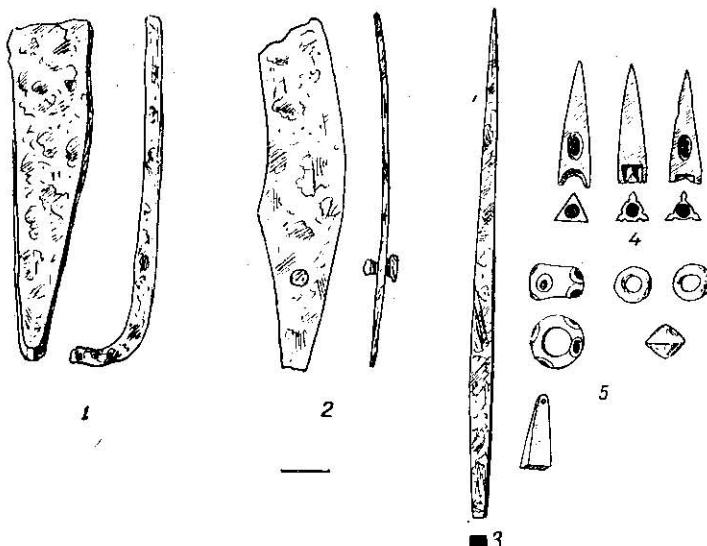

Рис. 6. Металеві вироби і буси.

роткі шипи, а між ними на гранях зроблений чотирикутний ложок, посередині якого нанесена декоративна псевдовтулка.

Такі стріли є досить типовими для скіфських сагайдачних наборів IV—III ст. до н. е.

На поселенні знайдено кілька намистин і бронзових прикрас. Серед намистин є дві великого розміру пастові синього кольору з синіми вічками, оточеними білими обідками. Є дві маленькі кільцеподібні пастові намистини — синя і жовта і, нарешті, синя підвіска у формі чотиригранної пірамідки (рис. 6, 5).

Особливий інтерес становлять бронзові прикраси, відліті по восковій моделі. Одна з них являє собою нижню частину ажурної прикраси шпильки (рис. 7). Уламок прикраси прямоугінний, довжина його 5,4 см, ширина 2 см.

Рисунок лицьового боку прикраси виконаний бронзовими нитками. Посередині, вздовж стержня, зроблена бронзова імітація

навивної нитки. З двох боків її йде ряд поздовжніх ниток, до яких прилягає сіточка з ниток такої ж товщини. Вздовж цієї сіточки є ще ряд поздовжніх ниток, облямованих по краях петельками. Два нижніх отвори між нитками сіточки розширені. Вони служили, очевидно, для з'єднання з іншими нагрудними прикрасами.

На зворотному боці прикраси є кругла канавка, в якій знаходився залізний стержень шпильки. Стержень не зберігся. Про те, що він був залізний, свідчать аналогічні вироби, відомі по знахідках з інших місць. Інша ажурна прикраса круглої форми збереглася майже цілком (рис. 8). Зроблена вона з двох концентричних кілець: меншого — внутрішнього і більшого — зовнішнього, кінці яких з'єднані дужкою.

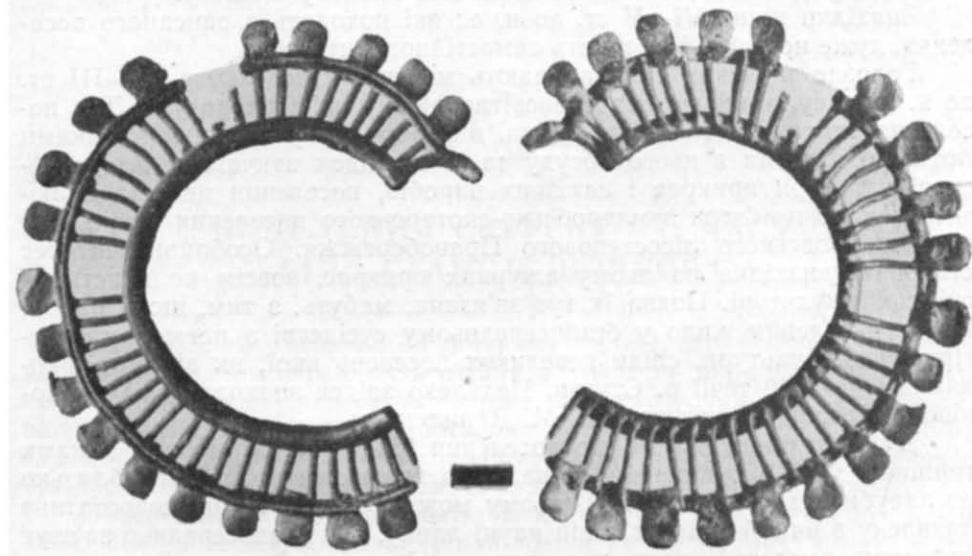

Рис. 8. Бронзова прикраса.

Від дужки залишилась лише невелика частина. Внутрішнє кільце кругле в розрізі, зовнішнє складається з двох з'єднаних тонких ниток.

Ажурність прикрасі надають паралельні відрізки тонких ниток, що йдуть між двома кільцями. Зовнішнє кільце облямовують плоскі виступи. Діаметр всієї прикраси 8,2 см.

Описаний посуд, орнаментований ямками по краю вінець, аналогічний знахідкам з Плескачівського городища. Подібна кераміка була і в двох наземних житлах Пастирського городища, датованих знайденою в них античною керамікою IV—III ст. до н. е.¹¹

Цілий залізний серп з боковим виступом, подібний до нашого, походить з Кам'янського городища¹². Залізні ножі і чотиригранні шила — це звичайна знахідка на поселеннях пізньоскіфського часу. Намистини та піраміdalні підвіски описаних типів є звичайними для скіфських степових поховань. Можна вказати, наприклад, на знахідки таких прикрас в добре датованому IV—III ст. до н. е. похованні «скіфянки» в курганній групі Аккермень I на р. Молочній¹³. Трапляються вони також в культурному шарі елліністичного часу античних міст Північного Причорномор'я.

Бронзові прикраси з нашого поселення дуже близькі до підгірцівського ажурного металу.

¹¹ М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастирском городище в 1949 г., КСИИМК, вып. XXXVI, М., 1951, стор. 160; Г. Т. Титенко, Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі, АП, т. VI, К., 1956, стор. 55.

¹² Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 140—141, рис. 14, 1.

¹³ О. І. Тереножкін, Кургани в долині р. Молочної, АП, т. VIII, К., 1960, стор. 15; М. І. Вязьмітіна, В. А. Ілліпська та ін., Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень», АП, т. VIII, стор. 65, рис. 34, 15; 50.

Аналогію першій бронзовій прикрасі становлять шпильки з головкою у вигляді кружка, віднесені В. М. Даниленком до підгірцівської культури¹⁴. Знахідки таких шпильок з головкою концентруються на Київщині вздовж Дніпра, де вони відомі з сіл Букрин¹⁵, Верем'я¹⁶, Рудяки¹⁷ та ін.

Друга велика ажурна бронзова прикраса (рис. 8) аналогій не має. Вона, мабуть, являла собою сюльгам або вискову підвіску.

Знахідки кінця VI—V ст. до н. е., які походять з описаного поселення, дуже незначні і не мають самостійного інтересу.

Головне значення для нас мають матеріали поселення IV—III ст. до н. е., часу, який ще слабо висвітлений в нашій літературі. Для поселення типовим є глиняний посуд, в першу чергу горщики з ямками по краю. Судячи з цього посуду та із знахідок звичайних для скіфської культури прикрас і залізних виробів, поселення це слід включити в коло пам'яток землеробсько-скотарського населення скіфського часу дніпровського лісостепового Правобережжя. Особливий інтерес становить знахідка на ньому ажурних прикрас, зовсім не властивих скіфській культурі. Поява їх тут зв'язана, мабуть, з тим, що в районі Києва населення жило у безпосередньому сусідстві з племенами підгірцівської культури, сліди невеликих поселень якої, як відомо, трапляються по всій течії р. Стугни. Недалеко звідси знаходиться і підгірцівське селище, досліджene В. М. Даниленком.

Дуже важливим є те, що поселення біля хут. Скрипки за типами горщиків та їх оздобленням ямками по краю стоїть особливо близько до зарубинецької культури. В ньому можна бачити ту ще недостатньо виявлену в нашій археологічній науці ланку, яка безпосередньо зв'язує культуру землеробського населення скіфського часу в Середньому Подніпров'ї з зарубинецькою культурою. В цьому можна бачити головне історичне значення розглянутої пам'ятки.

Е. А. ПЕТРОВСКАЯ

ПАМЯТНИК ПОЗДНЕСКІФСКОГО ВРЕМЕНИ НА р. СТУГНЕ

Резюме

На р. Стугне недалеко от Києва обнаружено небольшое поселение позднескифского времени IV—III вв. до н. э., среди материалов которого встречаются и более ранние (VI—V вв. до н. э.).

Интересны найденные здесь бронзовые украшения подгорцевского типа, свидетельствующие о соседстве и контактах позднескифских поселений с подгорцевскими.

Лепная керамика этого поселения очень близка к зарубинецкой кухонной посуде, что, вероятно, указывает на одну из черт, характеризующих генетические связи земледельческо-скотоводческого населения позднескифского времени днепровского лесостепного Правобережья с племенами, оставившими зарубинецкую культуру.

¹⁴ В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР. Доклады IV научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 203—204.

¹⁵ ДП, вып. VI, табл. XIX, 318.

¹⁶ ДП, вып. IV, табл. X, 267, 268.

¹⁷ А. П. Савчук, Бескургашное погребение в с. Рудяки на Киевщине, КСИА, вып. I, К., 1952, рис. I, I.

Б. А. ШРАМКО

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ СТАНЦІЇ ШОВКОВА

На порізаному глибокими лощинами плато серед залишків стародавніх лісових масивів біля верхів'їв р. Мерефи, поблизу незамерзаючих взимку джерел з доброю питною водою, є група поселень, розташованих навколо відомого городища раннього залізного віку біля с. Караван, Харківської області¹. Серед них найбільшим поселенням, що порівняно добре збереглося, є поселення біля станції Шовкова.

Попередній огляд місцевості та вивчення плану поселення показали, що на ньому зольники розташовані не по прямих лініях, а переважно колоподібно, як це спостерігалось і на інших поселеннях в басейні Дінця². Оскільки зольники утворились поблизу жител, а іноді навіть на місці зруйнованих жител, розташування їх дає деяке уявлення про планування стародавнього поселення.

У 1957—1958 рр. в північно-західній частині поселення експедиція Харківського державного університету³ розкрила площу близько 400 м². Вдалося повністю розкопати три зольники, причому розкопи закладалися з таким розрахунком, щоб охопити не тільки видиму ділянку зольничного горба, а й територію, що до нього прилягала. Виявилось, що місцеві зольники являють собою невеликі горбики круглої або овальної в плані форми. Висота їх від 0,2 до 1,2 м, а діаметр — від 8 до 45 м. Стратиграфія розкопів досить одноманітна. Під шаром переораного ґрунту завтовшки 30 см йдуть незаймані нашарування зольника у вигляді чорнозему з прошарками золи з вогнищних викидів. Речових залишків (уламків кераміки, роздріблених кісток тварин, кусків глиняної обмазки, уламків зернотерок та ін.) тут набагато більше, ніж в шарі поселення поміж зольниками. Під зольником йде похованій ґрунт (товщиною 10—12 см), який поступово переходить у бурий материковий суглинок.

У розкопі зольника № 1, крім уламків кераміки, кісток тварин та іншого матеріалу, який є однорідним у всіх розкопаних зольниках і

¹ М. Фукс, Про городища скіфської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, К., 1931, стор. 99—100; Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке, СА, № 1, 1957, стор. 178; Б. А. Шрамко, Городище скіфского времени у с. Караван на Харьковщине, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 60—61.

² Б. А. Шрамко, Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острoverхівка, АП, т. VI, К., 1956, стор. 56, 64.

³ Керував експедицією автор статті. В її роботі брали участь: аспірант В. І. Кацехов, завідуючий Археологічним музеєм ХДУ Б. П. Зайцев, науковий співробітник Сімферопольського краєзнавчого музею О. М. Черепанова, ст. лаборант В. К. Міхеєв і студенти Харківського університету.

буде розглянутий окремо, були знайдені: залізне шильце, залізна голка, залізні булавки, бронзове спіральне колечко, кістяний наконечник стріли, невеликий злиток бронзи і намиста з кістки, агата, жовтого та фіолетового скла (рис. 1, 1—12). У південній частині розкопу біля краю зольника знайдені залишки вогнища, розташованого на рівні похованого ґрунту.

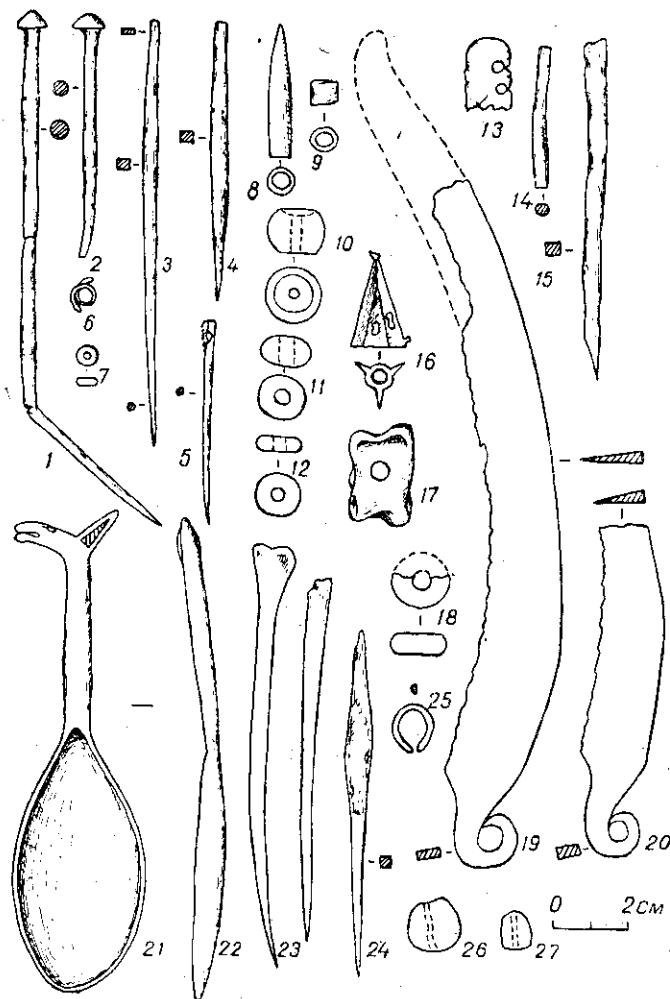

Рис. 1. Речі з поселення:

1, 2, 14 — залізні булавки; 3, 4 — залізне долото; 5 — залізна голка; 6 — бронзове спіральне кільце; 7, 11 — буси з жовтого скла; 8 — кістяний наконечник стріли; 9 — кістяна бусина; 10 — бусина з агату (гешир); 12, 18 — буси з фіолетового скла; 13 — бронзова пластинка; 16 — бракований наконечник стріли з бронзі; 17 — астрагал з просвердленим отвором; 19 — залізний серп; 20 — уламок подібного залізного серпа з селища біля оз. Чайка; 21 — кістяна ложка; 22, 23 — кістяні проколки; 26, 27 — глиняні буси; 1—12 — речі із зольника № 1; 13—19 — із зольника № 2; 21—27 — із зольника № 3.

Дуже цікаві матеріали були зібрані під час розкопок зольника № 2. Під його насипом висотою 1,0—1,1 м виявлені залишки спалено-го наземного житла округлої форми. Воно простежувалося у вигляді завалу кусків глиняної обмазки з відбитками пруттів (рис. 2, 1) товщиною 2—2,5 см. Під час розчистки завалу виявлено залишки спалених стовпів і в деяких місцях дуже невеликі стовпові ямки, які звичайно не врізалися в материковий суглинок. Всього було виявлено 11 розташованих по колу стовпів, що служили опорою для стін житла.

В проміжках між цими стовпами ще стояли тонкі жердини, які не збереглися, але відбитки їх, поряд з відбитками заплетених горизонтальними рядами пруттів, ясно видно на великих кусках обмазки. Таким чином, стіни житла мали вигляд циліндра з пруттів, обмазаного зверху глиною. Діаметр житла дорівнює 6,5 м. Один стовп, який підтримував покрівлю, що могла бути тільки конічною, знаходився в

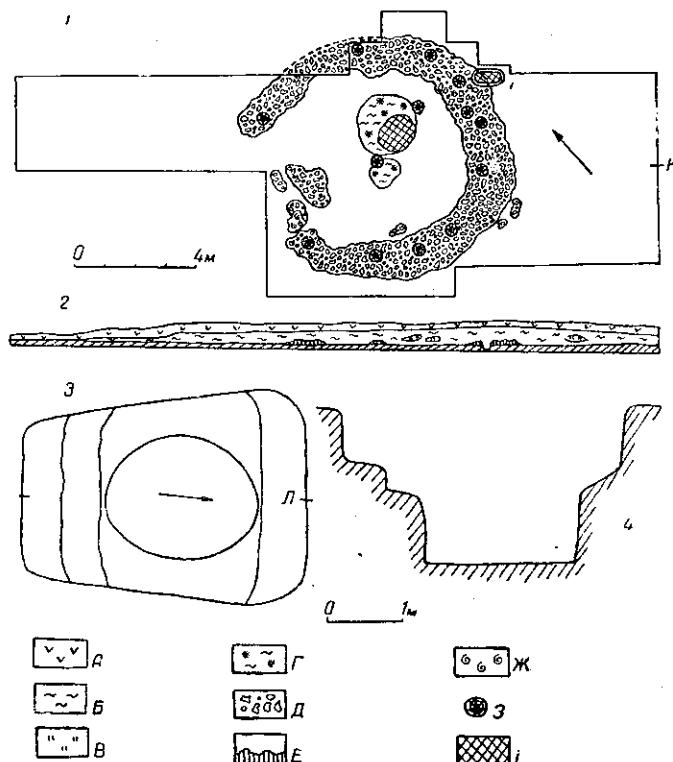

Рис. 2. Зольники № 2 та 3:

1 — план розкопу зольника № 2 із залишками спаленого житла; 2 — профіль зольника № 2 по лінії К; 3 — господарське приміщення з побреєм у зольнику № 3; 4 — профіль господарського приміщення по лінії Л у зольнику № 3; А — чорнозем (культурний шар); Б — шар чорнозему і попелу; В — глина; Г — попіл з вугліками; Д — куски обпаленої глиняної обмазки; Е — профіль розвалу стін житла; Ж — черепашки; З — сліди стовпів; І — vogniща.

центрі житла. На схід від нього простежені залишки овального vogniще, а біля краю останнього — ще один невеликий стовпчик, який використовувався, очевидно, як опора для підвішування будь-чого над vogniщем. Саме vogniще виражено слабо. Це просто обпалена ділянка ґрунту з скученням попелу і вугліків. Для систематичного приготування їжі використовувалося, мабуть, якесь інше vogniще, розташоване поза житлом. Вхід у приміщення був розташований з південно-східної сторони, де завал глиняної обмазки переривається.

За межами житла, у західній частині розкопу знайдено ще одне vogniще, яке використовувалося більш інтенсивно і було дуже обпалене. Це vogniще мало форму овального коритоподібного заглиблення з краями у вигляді вертикальних глиняних бортіків, які звужуються догори. Висота бортіків — близько 10 см, товщина в середній частині — 5 см. Надвірне vogniще містилося недалеко від стін житла, і після того, як останнє було спалене, куски глиняної обмазки стін, що утворили завал, частково перекрили і його залишки.

Під час розкопок зольника № 2 були знайдені: залізний гачкуваний серп, залізне долото, залізна цвяхоподібна булавка, бронзовий втулчастий наконечник стріли із залишком ливника, уламок тонкої бронзової пластинки, скляна фіолетова бусина, астрагал вівці з просвердленим отвором, крем'яний відщеп, шматочки червоної вохри (рис. 1, 13—19).

У розкопі зольника № 3 також траплялися куски глиняної обмазки з відбитками пруттів, уламки глиняних коритоподібних вогнищ. Мабуть, десь поряд із зольником було каркасне житло, аналогічне знайденому під зольником № 2, але у межі розкопу воно не потрапило. Однак західний край зольника перекривав залишки господарського приміщення з погребом. Ця знахідка вперше дала можливість уявити будову спеціальних господарських приміщень на поселеннях скіфського часу в басейні Дінця і тому дуже цікава.

Верхня частина господарського приміщення (рис. 2, 3—4) мала в плані форму неправильного чотирикутника з закругленими кутами. Довжина його — 3,75 м, найбільша ширина — 2,95 м, найменша — 2,5 м. Двоє східців вело до колодязеподібного погреба, який містився майже в центрі приміщення. Він являв собою циліндричу яму. Глибина ями від сучасної поверхні ґрунту — 3,1 м, а від рівня похованого ґрунту — 2,1 м. Діаметри її — 1,65 і 1,95 м. На дні погреба навіть у жаркі дні підтримувалась порівняно низька температура, внаслідок чого можна було зберігати різні продукти. Над землею піднімалась якась курінеподібна частина господарського приміщення. Від неї вздовж краю ями залишились рештки зовсім гнилого дерева та відбитки пруттів. Здається, це був курінь з двосхилою плетеною покрівлею, краї якої присипані глиною і землею. Ям від стовпів не виявлено. Вся конструкція була легкою і не вимагала спеціальних опорних стовпів.

Матеріальні залишки, знайдені в насипу зольника, в заповненні ями господарського приміщення і в гумусованому мулистому ґрунті на дні погреба, однорідні і відносяться до тієї ж північнодонецької лісостепової культури скіфського часу. Крім кераміки і невеликої кількості виробів з каменя, тут були знайдені: залізне шило, кістяні проколки та шила, уламок янтарю, уламок кістяної ручки і майстерно вирізана з кістки ложка, кінець якої оформлені у вигляді голівки лося.

Аналізуючи матеріали, знайдені під час розкопок поселення біля ст. Шовкова, не будемо докладно описувати місцевий глиняний посуд, тим більше, що деякі типові зразки його вже опубліковані у попередньому повідомленні про розвідки⁴. Слід лише відзначити, що в усіх трьох розкопах зустрічалось багато уламків горщиків баночної форми, а також горщиків з наліпним валиком під вінцями та на плічках. Тут знайдені також фрагменти великих грушовидних корчаг з високою конічною шийкою і уламки горщика біконічної форми з рядом косих насічок на ребрі. Наявність цього посуду разом з усіма іншими знахідками дозволяє віднести розкопані комплекси до VI — початку V ст. до н. е. Однак серед знайдених у зольниках № 1, 2, і 3 матеріалів відсутні зразки деяких типів посуду, які були поширені на Дінці пізніше, в основному з IV ст. до н. е. Йдеться про горщики з повільно відгинутим вінцем, край якого прикрашений наскрізними проколами та косими насічками, а також про горщики, які мають вінця, прикрашені, крім звичайних пальцьових защипів і наскрізних проколів, ще місяцеподібними ногтьовими вдавленнями на шийці.

Весь посуд був виліплений від руки без гончарного круга, але за допомогою підставки у вигляді круглої колоди. Торцева частина її дала такі чіткі відбитки на денцях багатьох горщиків, що можна роз-

⁴ Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа.., стор. 179, рис. 1.

пізнати річні кільця дерев. Щоб посуд краще відділявся від підставки, її посыпали піском, а іноді половою. Тому на деяких денциах можна спостерігати відбитки соломи, лузги і навіть цілих зерен проса, ячменю, гороху. Слід особливо підкresлити, що в цих зольниках, як і на

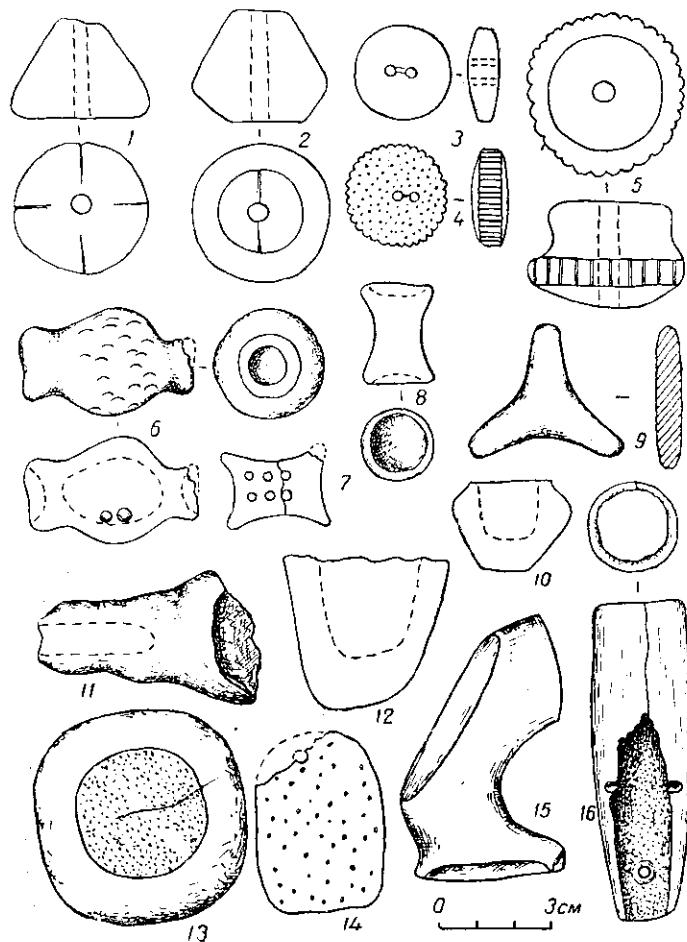

Рис. 3. Речі з поселення:

1, 2 — грузики для ткацького верстата; 3, 4 — гудзики; 5 — грузик рідкісного типу; 6 — глиняне дитяче брязкальце; 7 — глинianий відокремлювач для намиста; 8 — катушка; 9 — річ невідомого призначення з глини; 10 — вогнища посудинка; 11 — уламок ляжки; 12 — уламок тигля; 13 — кварцитовий розтирач (з боку робочої поверхні); 14 — орнаментована підвіска; 15 — лошило з ручкою амфори; 16 — уламок кістяної рукоятки; речі 1—12, 14, 15, зроблені з глини.

городищі Караван, знайдені глиняні моделі зерен, які імітують зерна пшениці та сім'я нуту (різновидність гороху).

Крім глиняного посуду, в зольниках на поселенні Шовкова знайдено велику кількість виробів іншого призначення: технічну кераміку, прикраси, культові речі тощо. Найчастіше зустрічаються різноманітні пряслиця для веретен і глиняні грузики, що нагадують їх за формою. В розкопі зольника № 1 знайдено оригінальний грибовидний грузик з насічками вздовж краю (рис. 3, 5), який дуже нагадує грузики так званого дяківського типу, добре відомі по знахідках на городищах в басейні Оки і у верхній течії Волги.

Великий інтерес становлять грузики, які мають сліди протертих ниткою прямих або хрестоподібних ліній (рис. 3, 1—2). Очевидно, ці

грузики були призначені для натягування ниток основи ткацького верстата. В даному разі це міг бути простий вертикальний ткацький верстат, у якого всі деталі зроблені з дерева. Через це зафіксувати їх можна лише завдяки якомусь щасливому випадку. Проте вертикальні ткацькі верстати досить добре відомі по стародавніх зображеннях і по етнографічних матеріалах. Зокрема рисунок такого верстата є на гальштатській посудині, знайденій на території Угорщини в Еденбурзі⁵. Ще більш виразні зображення знаходимо на грецьких чорнофігурних і червонофігурних вазах VI—IV ст. до н. е.⁶ Порівняно недавно, в XVI—XVIII і навіть в XIX ст., ткацькі верстати такого типу використовувались у індійців пуебло⁷ та у навахів, причому простота конструкції не заважала індійцям виготовляти з їх допомогою чудові тканини⁸. Основною частиною всіх цих вертикальних верстатів була дерев'яна рама, до верхньої горизонтальної перекладинки якої прив'язували один кінець ниток основи. На другому кінці цих ниток підвішували невеликі грузики, подібні знайденим на поселенні Шовкова. Вертикальний ткацький верстат застосовували в Європі з часів неоліту аж до раннього середньовіччя⁹. Тому немає ніяких підстав вважати, що лісостепові племена Східної Європи являли собою в цьому відношенні якийсь виняток.

Довгий час не було ніяких залишків, які могли б дати певне уявлення про тканини місцевого населення ранньої залізної доби. У 1957 р. в розкопі зольника № 1 пощастило знайти уламок кераміки з чітким відбитком тканини (рис. 4). Особливості відбитка свідчать, що це була тканіна з суканої нитки простого полотняного переплетіння. З таким переплетінням були знайомі в Європі, в тому числі і в Східній, ще з неоліту⁹. При такому переплетінні нитки утоку перехрещуються з нитками основи під прямим кутом і в шаховому порядку. Трохи підняті нитки утoku, які охоплювали основу з нижнього і верхнього боку, відбилися на нашому фрагменті більш чітко. Нитки основи помітні slabше. Відбиток, знайдений на поселенні Шовкова, вказує, що тканіна зроблена досвідченим майстром, бо переплетіння вийшло дуже охайним і рівним, хоч і не зовсім щільним. Аналогічні відбитки зустрічаються на кераміці скіфського Кам'янського городища на півдні Дніпра¹⁰. Чіткі відбитки тканини полотняного переплетіння можна бачити також на деяких речах з курганів біля с. Макіївки (колишній Черкаський повіт, Київської губернії), які розкопав у 1900—1901 рр. Н. Є. Бранденбург¹¹. В кургані № 453, який датується VI ст. до н. е., знайдені уламки залізних пластин (можливо окуття дерев'яного посуду) з такими відбитками¹², а в кургані № 491, який відноситься до початку V ст. до н. е., відбитки тканини від одягу покійника є на залізному ножі, рукоятка якого оформлена в звіриному стилі¹³. В усіх

⁵ M. Hoegnes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Vienna, 1898, Taf. XXIX.

⁶ A. Furtwangler, K. Reichold, Griechische Vasenmalerei, Bd. I, München, 1904, Taf. CXLII; Charles Singer, E. Y. Holmyard, A. R. Hall and T. J. Williams, A history of technology, vol. 2, Oxford, 1956, S. 211, fig. 178; Древняя Греция. Под ред. В. В. Струве и Д. П. Каллистова, М., 1956, стор. 255.

⁷ Индейцы Америки, Сб. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, нов. серия, т. XXV, М., 1955, стор. 123, 136, 141.

⁸ Wolfgang La Bantle, Die Entwicklung des Textilhandwerks in Alteutropa, Bonn, 1955.

⁹ А. Я. Брюсов, Сетчатая керамика, СА, т. XIV, 1950, стор. 287 і далі.

¹⁰ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 69, рис. 10, 2а, 2б.

¹¹ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902, СПб., 1908, стор. 127, 133—135.

¹² Ермітаж, № ДН. 1932. 53/11.

¹³ Ермітаж, № ДН. 1932. 63/5.

зазначених випадках можна цілком упевнено говорити про відбитки тканин, зроблених на ткацькому верстаті. Відомі також залишки справжніх тканин такого типу. У зв'язку з цим важливо згадати знахідку, виявлену у 1902 р. під час розкопок Н. Е. Бранденбургом відомого кургана IV ст. до н. е. біля с. Іллінці. Серед інших речей, які не вдалося винести грабіжникам, є бронзові поножі (кнеміди)¹⁴. До внутрішнього боку поножів прилипли залишки шкіри і тканини від

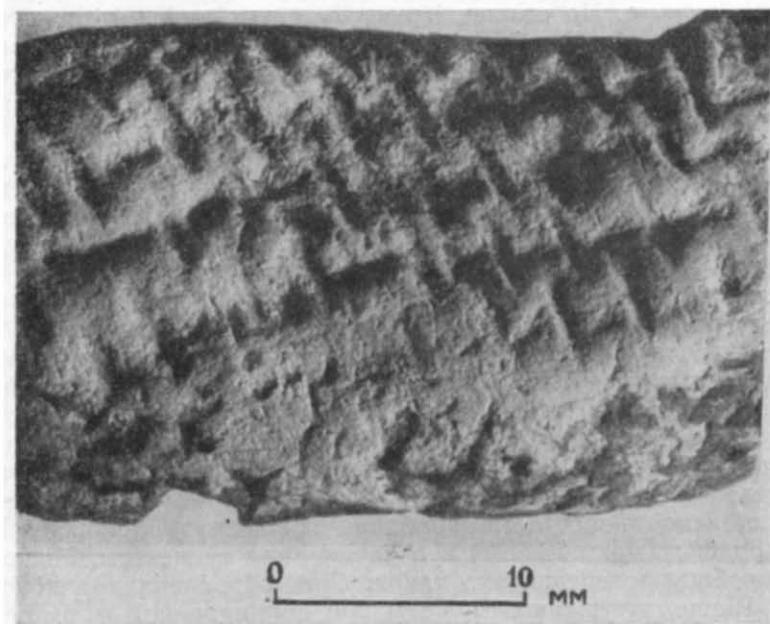

Рис. 4. Відбиток тканини на глині. Дуже збільшено.

одягу похованого¹⁵. Дослідження залишків показує, що тут збереглися рештки шерстяної тканини полотняного переплетіння, яка зроблена дуже охайно і безперечно на ткацькому верстаті. Таким чином, знахідки грузиків і відбитка тканини на поселенні Шовкова не є поодиноким явищем, це свідчить про те, що місцеве населення раннього залишного віку застосовувало ткацький верстат.

Серед інших виробів з глини слід відзначити дисковидні гудзики з одним або двома отворами у центрі, між якими іноді помітні сліди потертості від ниток, а також глиняні котушки і буси (рис. 1, 26—27; 3, 8). Характерно, що на поселенні, крім звичайних кулястих або бочко-подібних глиняних бус, знайдені глиняні відокремлювачі з кількома отворами для окремих ниток з бусами і глиняне дитяче брязкальце, поверхня якого прикрашена ногтьовими вдавлиниами (рис. 3, 6—7). Цілком аналогічні буси, відокремлювачі і брязкальця відомі на поселеннях ранньої залізної доби в басейні Оки¹⁶. Буси і брязкальця зустрічаються і на юхновських городищах в басейні Десни¹⁷, але відокремлювачі там поки що не відомі.

¹⁴ Б. В. Фармаковский, Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомлыцкого кургана и из кургана в м. Ильинцах, САСПБ, СПб., 1911, стор. 53.

¹⁵ Ермітаж, № ДН. 1932, 72.

¹⁶ В. А. Городцов, Старшее Каширское городище, ИГАИМК, вып. 85, 1934, стор. 13, рис. V, 12, 14—22; Т. Н. Никольская, Культура племен бассейна Верхней Оки в I тыс. н. э., МИА, № 72, М., 1959, стор. 22, рис. 7, 5; стор. 27, рис. 2, 11.

¹⁷ В. П. Левенок, Городища юхновской культуры, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 51.

Про місцеве бронзоливарне виробництво, крім згаданого бракованого наконечника стріли з залишком ливника, свідчать уламки глиняної ллячки і нижньої частини конусоподібного плавильного тигля.

Зольники на поселенні Шовкова дали досить багато уламків прізвінних грецьких амфор і навіть кілька фрагментів чорнолакового посуду. Серед залишків амфор зустрічаються уламки всіх частин цього посуду: вінця, стінки, ручки і денця, а під розвалом стінок житла в зольнику № 2 була знайдена роздавлена верхня частина амфори з однією цілою ручкою. На стінках і ручках деяких амфор помітні смуги, які нанесені червоною фарбою. За визначенням І. Б. Зеест, усі амфорні уламки можна укласти в хронологічний проміжок з другої половини VI до початку V ст. до н. е. Кілька дрібних уламків чорнолакового посуду також відносяться до цього часу.

До виробів з каменю належать: ціла зернотерка, численні уламки таких же зернотерок з кварциту, кварцитові розтирачі, кулясті камені для метання з пращі, точильні бруски різних розмірів з пісковику і сланцю, різноманітні кам'яні грузила з пісковику і крем'яні уламки для кресала. Під час розкопок не можна було не звернути уваги на те, що на поселенні зустрічаються численні розтирачі та уламки зернотерок. Переробка зерна, безперечно, відігравала велику роль в житті місцевого населення. Значна кількість відщепів з кварциту свідчить про те, що кам'яні речі вироблялись тут же на поселенні. Цілий нижній камінь зернотерки має вигляд плоскої кварцитової плити розміром $18,5 \times 22,7$ см і завтовшки 4,5 см. Старанно вирівнювалась тільки верхня, робоча поверхня, а боки та нижня частина лише досить грубо обтесувались. Робочу ж поверхню не тільки вирівнювали, а й для надання їй необхідної шорсткості обробляли крапковою оббивкою. Розтирачі здебільшого мають форму кулі із зрізаним сегментом. Місце зрізу утворює робочу поверхню, яка також була оброблена крапковою оббивкою. Рідше зустрічаються розтирачі циліндричної форми або у вигляді неправильного многогранника.

На зернотерках і розтирачах часто можна помітити мінералізації в попелястому ґрунті рослинні залишки, вигляд яких свідчить про те, що за допомогою цих знарядь розтирали не сухе зерно, а розмочене у воді. Такий спосіб обробки зерна відомий з етнографічних матеріалів. Наприклад, у суданців в Африці на гранітній зернотерці розтирачем «розтирають спочатку змочені зерна дурри або дохна. Щоб розм'якшити їх, вона (жінка, яка зайнята цією важкою роботою.—Б. Ш.) іноді поливає плиту водою і збирає тісто в заглиблення, яке знаходиться на нижньому кінці плити... В тісті, зрозуміло, містяться висівки, і воно стає придатним для випічки з нього кісри (хлібні коржі) тільки після ще двох або трьох розтирань»¹⁸.

Серед виробів з кістки є досить багато проколок або шильїв з заłożеними кінцями, конічний наконечник стріли, намистинка, уламок рукоятки, зробленої з трубчастої кістки тварини, астрагал вівці з просвердленим отвором. Ще під час розвідок був знайдений наконечник мотики. Особливий інтерес становить майстерно вирізана з кістки ложка, ручка якої оформлена у вигляді голівки лося (рис. 1, 21). Добре показана характерна горбоноса морда цієї тварини, велике вухо, що насторожено стирчить. Чітко намічений розріз рота і очей. Серед знахідок скіфського часу в басейні Дніця це поки що єдина кістяна річ, оформлена у звіриному стилі.

На території Східної Європи кістяні ложки часто зустрічаються в сарматських похованнях. Причому саме для ранніх пам'яток, які датуються VI ст. до н. е., характерні ложки, прикрашені зображеннями

¹⁸ А. Е. Брэм, Путешествие по Северо-Восточной Африке или по странам подвластным Египту., М., 1958, стор. 167.

тварин або птахів¹⁹. Для пізніших сарматських курганів типовими вже були кістяні ложки, які не мали зображення у звіриному стилі²⁰. З сарматським впливом треба пов'язувати, мабуть, й знахідку кістяної ложки пізнього типу в шарах I—II ст. н. е. у Мірмекії²¹. У лісостепових пам'ятках Східної Європи кістяні ложки зустрічаються рідко. Крім ложки, знайденої на поселенні Шовкова, нам відома лише ще одна кістяна ложка з двома фігурами тварин на рукоятці, знайдена в одному з архаїчних курганів скіфського часу, який А. А. Спіцин відносив до Старшої Журовської групи²².

Рідкість цих виробів у лісостепових пам'ятках скіфського часу і складне оформлення їх ручок у звіриному стилі, який безперечно мав сакрально-магічне значення, не дозволяють вважати кістяні ложки звичайною принаджністю кухонного або столового інвентаря. Очевидно, вони призначалися для використання в якихось особливих випадках, наприклад під час виконання деяких релігійних обрядів.

З металевих виробів слід особливо відзначити знахідку такого землеробського знаряддя, як залізний гачкуватий серп (рис. 1, 19). Він має порівняно вузьке, слабо вигнуте лезо, на ріжучій частині якого помітні дрібні зазубрини. Кінчик леза обламаний. Довжина частини, що збереглася, 154 мм, ширина в середній частині леза — 17 мм. Ця знахідка не поодинока в басейні Дніця. Уламок іншого залізного гачкуватого серпа знайдений пами в 1958 р. разом з керамікою скіфського часу на поселенні біля озера Чайка поблизу с. Черкаський Бишкінь, Зміївського району, Харківської області. Цілий екземпляр серпа цього типу був знайдений в 1954 р. П. Д. Ліберовим під час розкопок зольника біля с. Черемушни, Харківської області²³. Крім того, два залізних гачкуватих серпи із знахідок на Ширяєвському городищі VI—V ст. до н. е. в басейні р. Сейм опубліковані В. А. Іллінською²⁴ і уламок одного серпа був знайдений на городищі Галущине в колишній Київській губернії²⁵.

Отже, цей тип серпів, який походить від масивних бронзових серпів кінця бронзового віку, був поширеній у лісостепових землеробських племен раннього залізного віку поряд з серпами стовпчикового типу, які добре відомі по знахідках на Кам'янському городищі²⁶ та в інших пунктах. Невважаючи на деяку недосконалість форми — симетричність дуги леза і відсутність зручного держака, гачкуваті

¹⁹ М. И. Ростовцев, Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма, МАР, № 37, 1918, стор. 26—27, табл. VII, 1; В. В. Гольмstein, Археологические памятники Самарской губ., ТСА РАНИОН, т. IV, М., 1929, стор. 128, рис. 51; В. Граков, Monuments de la culture scythique entre le Volga et les monts Oural, ESA, III, 1928, стор. 43, рис. 26; стор. 57, рис. 42.

²⁰ М. И. Ростовцев, вказ. праця, стор. 17, 63—64, табл. V, 3; П. Рыков, Сусловский курганный могильник, Ученые записки Саратовского государственного университета, т. IV, вып. 3, Саратов, 1925, стор. 70, 74, рис. 15; Б. Н. Граков, Курганы в окрестностях поселка Нежинского, Оренбургского у., ТСА РАНИОН, т. IV, М., 1929, стор. 151, табл. VII, 2; М. П. Абрамова, Сарматская культура II в. до н. э.—I в. н. э., СА, № 1, 1959, стор. 60.

²¹ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., МИА, № 25, М., 1952, стор. 166, рис. 55.

²² А. А. Бобринский, Курганы и случайные находки близ м. Смелы, т. II, СПб, 1894, стор. 132, рис. 12; А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, 1918, стор. 100.

²³ Дуже вдачний П. Д. Ліберову, який люб'язно дав мені фото цього серпа та інших знахідок. Враховуючи форму серпа з с. Черемушни, зроблена реконструкція передньої частини нашого серпа.

²⁴ В. А. Іллінська, Городища скіфського часу на р. Сейм, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 116, табл. II, 7—8.

²⁵ Б. Н. и В. Н. Хапенко, Древности Приднепровья, вып. II, 1899, табл. IV, 83.

²⁶ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 141, рис. 14.

серпи поряд з іншими типами серпів доживають, як свідчать деякі публікації, до раннього середньовіччя²⁷.

Матеріал, зібраний під час розкопок поселення Шовкова, значно розширює наші відомості про господарство і побут землеробського населення північнодонецької лісостепової культури скіфського часу. Незважаючи на те, що господарство донецьких племен у цілому мало переважно натуральний характер, все ж у них існували торговельні та культурні зв'язки не тільки з півднем, з власне скіфами та грецькими містами Північного Причорномор'я, а й з племенами юхнівської та дяковської культур, що жили на північ від них.

Б. А. ШРАМКО

ПОСЕЛЕНИЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У ст. ШЕЛКОВАЯ

Резюме

В 1957—1958 гг. экспедиция Харьковского государственного университета провела раскопки поселения скифской эпохи (конец VI—начало V в. до н. э.) у станции Шелковая, Харьковской области. Была вскрыта площадь около 400 м², на которой находились три зольника. При раскопках зольника № 2 удалось выявить хорошо сохранившиеся остатки сгоревшего наземного каркасного жилища.

Среди найденных предметов, кроме обломков местной лепной керамики, обнаружены зернотерки, часть железного серпа, донышки с отпечатками соломы, половы и зерен проса, ячменя, гороха. Особый интерес представляют находки грузиков от ткацкого станка и отпечатка ткани на обломке керамики. Впервые в бассейне Донца найдено kostяное изделие, оформленное в зверином стиле, в виде ложки с головой лося. Имеются следы местного металлургического производства.

Ряд находок свидетельствует о тесных связях местного населения не только со скіфами и с античными городами Северного Причерноморья, но и с племенами юхновской и дяковской культур.

²⁷ Памятники зарубинецкой культуры. Сб. под ред. П. Н. Третьякова, МИА, № 70, М., 1959, стор. 141, рис. XIII, 7; П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья., МИА, № 5, М., 1941, стор. 71, рис. 39, 6; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, табл. VI, 8, 9.

Г. О. СИДОРЕНКО

СКІФСЬКИЙ КУРГАН НА р. УДАЙ

Влітку 1959 р. випадково був розкопаний курган, що знаходився за 2 км на південь від с. Крячківки, Пирятинського району, Полтавської області. Знайдені в похованні скіфські речі передано Полтавському історичному музею¹.

В народі цей курган зветься «Таракановою» або «Товстою» могилою. Висота кургана 2,9 м, довжина окружності — 26 м. Під насипом знаходилась поховальна яма довжиною 4,5 м (З — С), ширину 2 м, глибиною 2 м. Дно ями рівне.

Могила розділена дерев'яною перегородкою на дві частини. Перегородка була зроблена з дерев'яних стовпів діаметром 30 см, між якими покладені колоди. Висота перегородки 1 м.

Вздовж стінок ями простежувались залишки дерева, яким була обкладена могильна яма. В заповненні ями траплялись куски дерева, мабуть, від дерев'яного перекриття.

У східній, меншій частині могили знаходилось поховання воїна. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на захід. Від поховання зберігся череп та довгі кістки кінцівок.

При кістяку лежав залізний дволезовий меч, звернутий рукояткою до правої руки похованого. Перехрестя меча має вигляд опущених крил метелика, навершник з волютоподібно загнутими кінцями, що імітують голівки хижих птахів із зігнутими дзьобами. Довжина меча 66,5 см, довжина клинка 55,5 см. Ширина клинка біля рукоятки 7,5 см (рис. 1).

Справа від кістяка виявлені залишки трьох списів, від яких збереглися наконечники, сліди ратиш та циліндричні окуття нижніх кінців підтоки. Довжина ратиш з підtokами (крім наконечників) 2 м. Два підтоки мають довжину 4,5 см, діаметр 1 см, третій має довжину 6 см при діаметрі 2 см.

Наконечники листовидної форми, втулчасті. Довжина одного з них (рис. 2,1) 32 см, діаметр втулки 2 см; на зовнішньому боці втулки є масивна залізна кулька. Другий наконечник (рис. 2,2) довжиною 33 см, діаметр втулки 2,5 см; довжина третього 34 см, діаметр втулки 2 см. На втулці також є масивна залізна кулька (рис. 2,3).

Зліва від кістяка лежали 98 бронзових тригранних наконечників стріл (рис. 3). Біля стріл спостерігалися залишки трухлявого дерева, мабуть, сагайдака.

У західній, більшій частині ями знаходився кістяк коня, який лежав на правому боці, спиною на захід, головою звернений на південь.

¹ Опис поховання та обставин знахідки дається за матеріалами вчителя історії Крячківської семирічної школи М. Ф. Вакуленка, який брав безпосередню участь у розкопках.

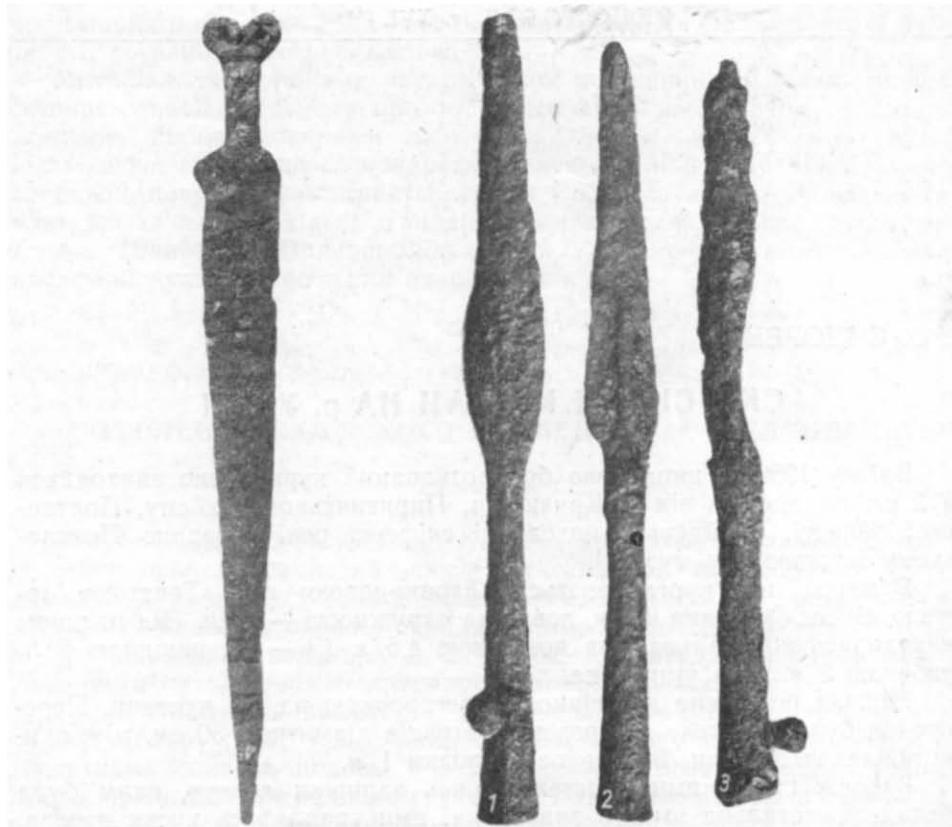

Рис. 1. Залізний меч.

Рис. 2. Залізні наконечники списів.

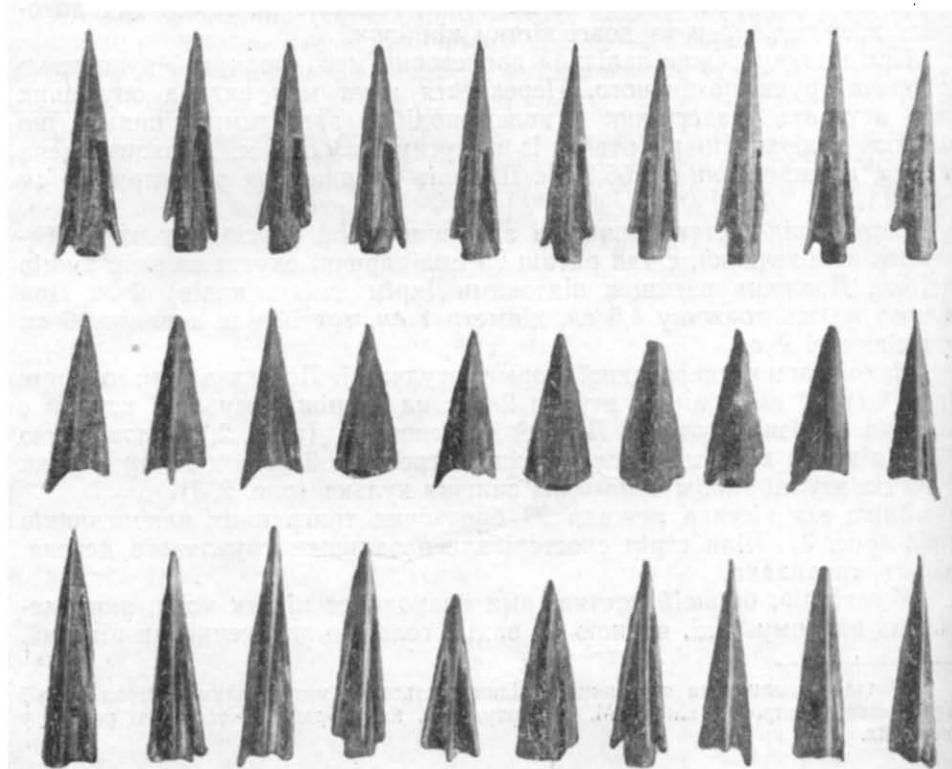

Рис. 3. Типи бронзових наконечників стріл з першого і другого сагайдачних наборів.

Рис. 4. Бронзовий казан.

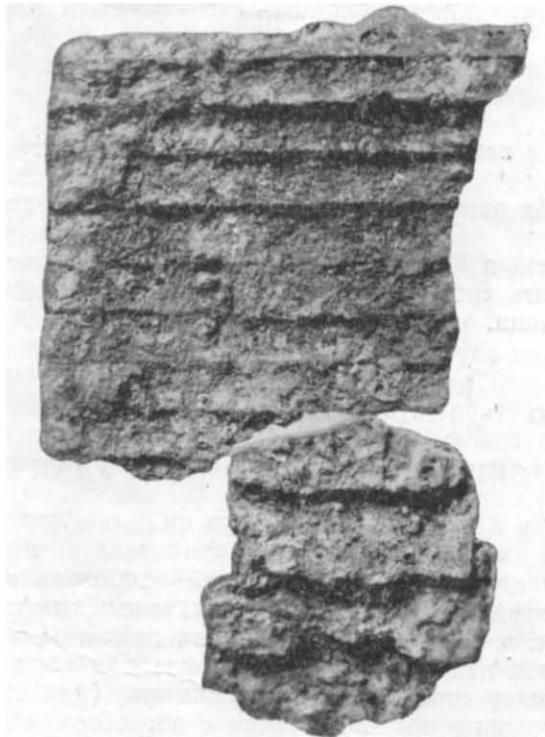

Рис. 5. Фрагменти залізного панцира.

Посередині ями знайдений бронзовий казан (рис. 4) з двома ручками і високою конічною ніжкою, прикрашеною двома поперечними опуклими валиками. Висота казана 30 см, діаметр вінець 31 см, діаметр ніжки 10,5 см. Нижня частина казана була закопчена. В казані знаходились кістки тварини, пофарбовані окисом міді.

На схід від казана лежав панцир із залізних пластинок (рис. 5). Довжина його 1,1 м. Окремі пластинки розміром 6×3 см, скріплювались заклепками. Краї панцира, як це видно з уламків, були зроблені з подовжених прямокутних пластинок розміром 12×1,5 см, які накладалися одна на одну і скріплювалися заклепками. Фрагменти із зачоргленим краєм вказують на те, що це, очевидно, була нагрудна частина панцира, а, можливо, навіть, щит, покладений в могилу окремо від померлого.

На південній від панцира лежали одна на одній дві бронзові пряжки у вигляді кистей рук (обидві ліві, рис. 6). На зворотному увігнутому

Рис. 6. Бронзові пряжки у вигляді кистей рук.

му боці кожної є петельчасте вушко. Довжина «кисті» 6,3 см, ширина 2,6—2,8 см.

На північ від панцира лежали 52 бронзові тригранні наконечники стріл.

Речі, знайдені в Крячківському кургані, відносяться до V—IV ст. до н. е. і являють собою цінний матеріал для вивчення стародавньої історії Полтавщини.

А. А. СИДОРЕНКО

СКИФСКИЙ КУРГАН НА р. УДАЙ

Резюме

В 1959 г. у с. Крячковка на р. Удай при слічайних обстоятельствах був розкопан курган, в якому оказалось скіфське поховання конца V в. до н. э. При похороні воїна знайдено: залізний меч з навершием в формі пташиних головок, наконечники копій, колчан з набором наконечників стріл, залізний панцирь, (або щит), бронзовий котел і дві бронзові пряжки. Вместе з похороном воїна в могилі оказался скелет коня.

О. Д. ГАНІНА

АНТИЧНІ ПОСУДИНИ З ТОРФОВИЩА НА р. СУПОЙ (Попереднє повідомлення)

В 1961 р. Київський державний історичний музей поповнився унікальною колекцією, яка складається з античних бронзових посудин та дубового човна. Ці речі в різний час були випадково виявлені при добуванні торфу робітниками Гельмязівського торфопідприємства в долині р. Супой (ліва притока Дніпра) на дільниці біля с. Піщане, Драбівського району, Черкаської області.

Влітку 1960 р. робітник В. І. Кожух при добуванні торфу знайшов бронзовий лутерій і передав його Переяслав-Хмельницькому історичному музею. В травні 1961 р. при продовженні робіт на цьому торфовищі комбайнєр А. В. Михальчук виявив ще 14 бронзових посудин. На відстані 150 м на північ від місця знахідки бронз були виявлені частини кістяка людини (трубчасті кістки та черепна кришка), а на ділянці, що прилягає до місця знахідки посуду з східного боку, комбайнєр І. П. Брус виявив човен. Про всі ці знахідки А. В. Михальчук повідомив Київський державний історичний музей.

В липні 1961 р. працівники музею двічі виїжджали на місце знахідки і при допомозі А. В. Михальчука, І. П. Бруса та інших робітників встановили глибину та приблизне розташування цих речей.

В Піщанському торфовищі потужність шару торфу становила понад 2,5 м. Всі посудини, залишки кістяка та човен були виявлені на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Робітники, які виявили знахідку, стверджують, що посуд був розташований в один ряд з північного сходу на північний захід на протязі до 7 м. Човен стояв недалеко від посуду. Його корма знаходилась на відстані 2 м від південно-східного кінця лінії розташування посудин, а носова частина човна — на відстані 10—11 м від північно-західного кінця цієї ж лінії.

Немає сумніву в тому, що всі ці знахідки становлять єдиний комплекс. Дві посудини з цього комплексу (амфора та лутерій) були передані Черкаському краєзнавчому музею, інші ж 12 посудин, човен та залишки кістяка людини надійшли до Київського історичного музею.

Враховуючи наукову цінність цієї знахідки, Міністерство культури УРСР дало розпорядження всі бронзові посудини, в тому числі і ті, що раніше надійшли до Переяслав-Хмельницького та Черкаського музеїв, передати до Київського історичного музею.

Серед бронзових посудин, знайдених у торфовищі біля с. Піщане, виявилось: п'ять гідрій, три амфори, стамнос, дві сітули та чотири лутерії. Всі вони викувані із золотистої бронзи (рис. 1).

Гідрії відрізняються одна від одної за розмірами та деталями орнаментації. Одна з гідрій біля основи вертикальної ручки прикрашена скульптурним зображенням стоячої сірени з розкритими та загнутими догори крилами. У другої гідрії на плечі під вертикальною ручкою знаходиться горельєфне зображення орла, який в кігтях та дзьобі тримає змія.

Три бронзові амфори, що входять до складу знахідки, різні за формою, розміром та орнаментацією. Найбільш оригінальною серед

Рис. 1. Бронзові античні посудини, знайдені біля с. Піщане.

них є амфора на кільцевій підставці, яка, крім звичайних вертикальних ручок, має їй відерну дужку. Вертикальні ручки в нижній частині прикрашені пальметками. Друга амфора звичайна, з кулястим корпусом, короткими шийкою та ручками, які в нижній частині прикрашені рельєфним зображенням голови лева. Форми корпусу, шийки та ручок повністю повторюють форму глиняних амфор кінця VI — початку V ст. до н. е. Третя амфора — гостродонна, з витягнутим корпусом, форми, характерної для глиняних амфор V ст. до н. е.

Стамнос має вінця та дно, прикрашені врізними концентричними лініями.

Дві сітули за формою та розмірами різні. Кожна з них має дві дужки. У однієї з сітул кріплення дужок внизу прикрашенні пальметками, а у другої — горельєфними зображеннями: з одного боку — голова Афіни Паллади, а з протилежного — голова лева з відкритою пащею та висунутим язиком. В паші зроблено отвір для злива.

Бронзові лутерії теж різні. Серед них виділяється красою та розмірами лутерій, знайдений у 1960 р. (рис. 2). Діаметр його 66 см, кор-

пус — напівсферичної форми. Під краєм вінець прикріплений рухомі ручки (одна загублена). Під ручкою, яка збереглася, корпус лутерія декорований скульптурним зображенням сирени. Підставка складається з кільця, яке підтримується лапами лева. Другий лутерій прикрашений з обох боків накладним орнаментом з зображенням гріфона, який роздирає лань. Третій виділяється своєю формою корпусу, що дуже нагадує кратер, характерний для першої половини V ст. до н. е.

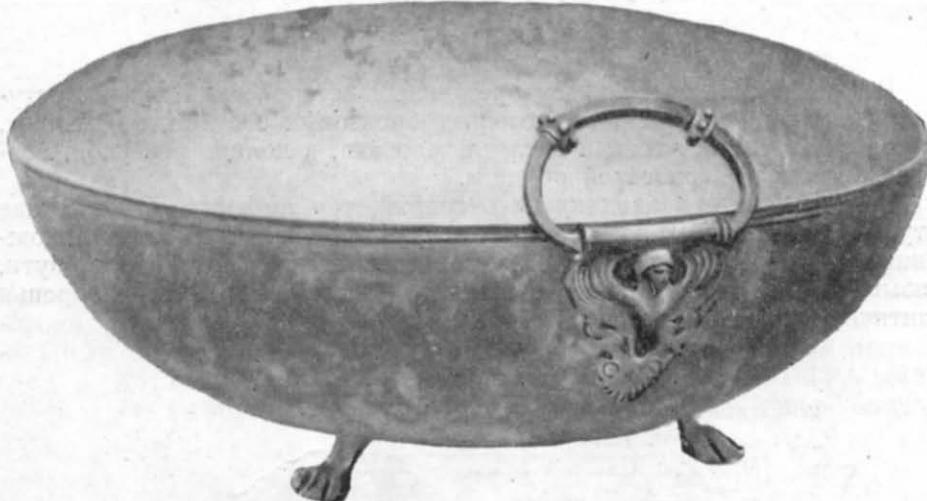

Рис. 2. Бронзовий лутерій.

Близькі аналогії деяким з піщанських посудин є серед матеріалів, знайдених в могилах Північного Причорномор'я, що зберігаються в збірках Державного Ермітажу, Інституту археології АН СРСР та в деяких музеях нашої країни. Аналогічні бронзові посудини у великій кількості відомі в колекціях музеїв Болгарії, Польщі, Греції, Італії, Франції, США та інших країн. Більшість з них була виявлена в похованнях V ст. до н. е. Цим же часом датується і наша знахідка.

Не меншу цінність являє собою човен, знайдений поруч з посудом. Він являє собою дубову однодревку. Носова частина човна зруйнована під час вивімання з торфу. Довжина його близько 5 м (рис. 3).

Рис. 3. Дерев'яний човен.

Знахідка античних бронзових посудин, човна та залишків кістяка людини на одній з приток Дніпра є яскравим свідченням існування торговельного шляху, що зв'язував землеробські племена лісостепового Придніпров'я з античними центрами Середземномор'я.

О. Д. ГАНИНА

АНТИЧНЫЕ СОСУДЫ ИЗ ТОРФЯНИКА НА р. СУПОЙ
(Предварительное сообщение)

Резюме

В 1961 г. в Киевский государственный исторический музей поступила уникальная коллекция античных бронзовых сосудов, найденных, вместе с остатками лодки и скелета человека, в долине р. Супой, возле с. Песчаное, Черкасской области.

В число сосудов входили пять гидрий, три амфоры, стамнос, две ситулы и четыре лутерия. Все они датируются V в. до н. э. Их нахождение подтверждает существование днепровского торгового пути, связывающего земледельческие племена лесостепного Приднепровья с античными центрами Средиземноморья.

Е. В. ЯКОВЕНКО

АНТИЧНІ АМФОРИ, ЗНАЙДЕНІ НА КИЇВЩИНІ

У вересні 1958 р. під час ремонту дороги біля с. Лісовичі, Таращанського району, Київської області, робітники знайшли три античні амфори.

Після зачистки місця знахідки в районі Басової гори на лівому березі р. Котлуй співробітники Інституту археології АН УРСР¹ встановили, що амфори стояли в стародавній ямі, яка тепер опини-

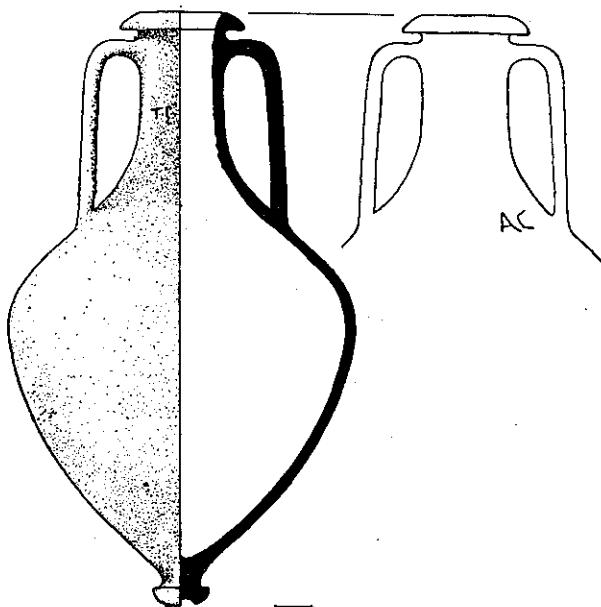

Рис. 1. Амфора № 1.

лась поруч з дорогою. Глибина ями — 0,75 м, ширина — 1,5 м. З південно-східної сторони ями був овальний підбій, в заповненні якого виявлені поодинокі фрагменти ліпної кераміки та кілька уламків печини.

Амфори знаходились на дні біля північно-західної стіни. Амфори № 1 і 2 одинакові: округлий корпус на короткій приземкуватій ніжці, шийка з широкими різко відігнутими вінцями, овальні в розрізі ручки прикріплені трохи нижче вінець; в основі ручки мають пальцьові вдавлення (рис. 1). Обидві амфори одинакових розмірів: висота — 77 см,

¹ До складу групи входили В. К. Гончаров, Є. Ф. Покровська, Є. В. Черненко.

ширина плечиків — 47 см, діаметр вінець — 17 см, висота ручки амфори № 1 — 23 см, амфори № 2 — 20 см. Глина амфори № 1 блідо-рожева з білим вкрапленням, глина амфори № 2 червона, також з білим вкрапленням.

Амфора № 3 має яйцевидний корпус, коротку шийку з невеликими округлими вінцями, приземкувату ніжку, короткі, овалні в розрізі

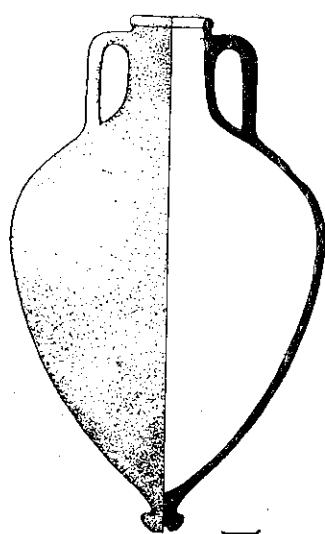

Рис. 2. Амфора № 3.

ручки з пальцевими вдавленнями в основі (рис. 2). Висота амфори — 68 см, ширина плечиків — 35 см, довжина ручки 14 см, діаметр вінець — 11 см. Амфора № 3 — червоноглинняна. Крім вкраплень слюди інших домішок до глини немає.

Амфори № 1 і № 2 аналогічні амфорам з кургана Солоха — типу Солоха 1². Подібна амфора менших розмірів походить з с. Іллінці, Липовецького району³. Всі ці амфори датуються IV—III ст. до н. е.⁴ Можливо, центр їх виготовлення — місто Терона на узбережжі Халкідського півострова⁵.

На шийці амфори № 1 є напис з двох літер «Тς», зроблений червоною фарбою. На амфорах цього типу написи зустрічаються рідко⁶. Значення цих літер точно не встановлено. На цій же амфорі є ще два написи графіті: на шийці — АΣ і на плечиках Ας. Можливо, графіті з'явились при повторному використанні амфори.

Амфора № 3 належить до групи пантикалейських. Така ж амфора знайдена в с. Партизанське біля Керчі⁷. Подібна амфора відома з кургана № 415 біля с. Журовка, Чигиринського району⁸. Зустрічаються вони і в Єлисаветівському некрополі IV—III ст. до н. е.⁹ Центр їх виготовлення — Пантикаль.

Таким чином, всі три амфори з с. Лісовичі датуються IV—III ст. до н. е.

Під час огляду зораної вершини Басової гори та її схилів був виявлений культурний шар поселення скіфського часу, що дуже погано зберігся. Знайдено лише поодинокі уламки амфорних стінок і фрагменти ліпної кераміки, що відносяться до IV—III ст. до н. е. Очевидно, з цим поселенням і пов'язана господарська яма, в якій були знайдені амфори.

² А. П. Манцевич, Амфоры кургана Солоха, СГЭ, IV, 1947; И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, М., 1960, стор. 91—92.

³ А. П. Манцевич, вказ. праця, стор. 4.

⁴ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, стор. 92, 150—152, табл. XIV—XVI.

⁵ А. П. Манцевич, вказ. праця, стор. 4.

⁶ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, стор. 92, А. П. Манцевич, вказ. праця, стор. 3.

⁷ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, стор. 153, табл. XVII, рис. 34 г.

⁸ ИАК, вып. 17, 1905, стор. 79, рис. 4.

⁹ И. Б. Зеест, Керамическая тара Елисаветовского городища и его курганного некрополя, МИА, № 19, М., 1960.

Э. В. ЯКОВЕНКО

АНТИЧНЫЕ АМФОРЫ, НАЙДЕННЫЕ НА КИЕВЩИНЕ

Резюме

В сентябре 1958 г. во время ремонта дороги у с. Лесовичи, Таращанского района, Киевской области, были найдены три античные амфоры.

Сотрудники Института археологии АН УССР установили, что амфоры стояли в древней яме. Две амфоры одинаковые; они аналогичны амфорам из кургана Солоха и датируются IV—III вв. до н. э. Третья амфора относится к группе пантикопейских и также датируется IV—III вв. до н. э.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

ПОХОВАННЯ ЕПОХИ БРОНЗИ БІЛЯ с. СОЛОНЕЦЬ

У 1956 р. в Херсонський музей надійшло кілька цілих і поламаних бронзових знарядь та різних виробів, знайдених в с. Солонець, Цюрупинського району, Херсонської області. Це село знаходиться на лівому березі Дніпра за 7 км на південний схід від Херсона.

Співробітник Херсонського історичного музею С. А. Щербаков, який виїздив на місце цієї знахідки, з'ясував, що при копанні піску для будівництва, приблизно за 100 м від північного краю села, на рівному місці була виявлена стародавня могила, в якій лежали витягнуто два кістяки дорослих людей. При них, крім знайдених речей, опис яких подається нижче, були ще бронзовий молоток і кілька маленьких глиняних посудин, втрачених під час земляних робіт¹.

Речі з могили с. Солонець становлять інтерес своїм складом і культурною приналежністю. Серед них виявились бронзові кинджали, ножі, серпи і прикраси. Деякі предмети були поламані під час знаходження і від них залишилися тільки уламки.

Наводимо опис речей, що знаходяться в Херсонському історичному музеї.

1. Невеликий кинжал (рис. 1, 1) з вузьким внизу і широким вгорі дволезовим клинком з поздовжньою гранню посередині, що переходить в черешок, який не зберігся. Довжина клинка 15,5 см, ширина — 4,3 см.

2. Уламок клинка з вістрям від такого ж кинджала (рис. 1, 2).

3. Невеликий кинжал (рис. 1, 3) з клинком списовидної форми і поздовжньою гранню посередині, яка закінчується круглим потовщенням біля основи рукоятки, що насаджувалася на короткий плоский черешок. Вся довжина — 17 см, без черенка — 13 см, ширина — 3,2 см.

4. Ніж списовидної форми (рис. 1, 4) з поздовжнім дволезовим клинком і прямокутним у розрізі черешком, який має долотовидно розширений кінець для рукоятки. Довжина — 15 см, довжина без черешка — 9 см, ширина — 3,6 см.

5. Два уламки від подібних ножів (рис. 1, 5, 6). Судячи з частин, що збереглися, клинки їх трохи різнилися між собою.

6. Серп з обламаною та втраченою частиною рукоятки, який має сильно піднятій вгору кінець вістря. Поблизу рукоятки знаходиться овальний отвір, зроблений при літті (рис. 1, 7). Відлитий в однобічній формі з широкою спинкою, що утворює грань уздовж одного боку; на спинці можна побачити обламаний виступ літника. Довжина серпа у нинішньому стані 16,5 см, ширина — 2,1 см.

¹ Всі ці відомості були передані автору особисто С. А. Щербаковим, за що складаю йому подяку. Дякуємо також дирекції Херсонського музею, яка дозволила публікацію цієї знахідки.

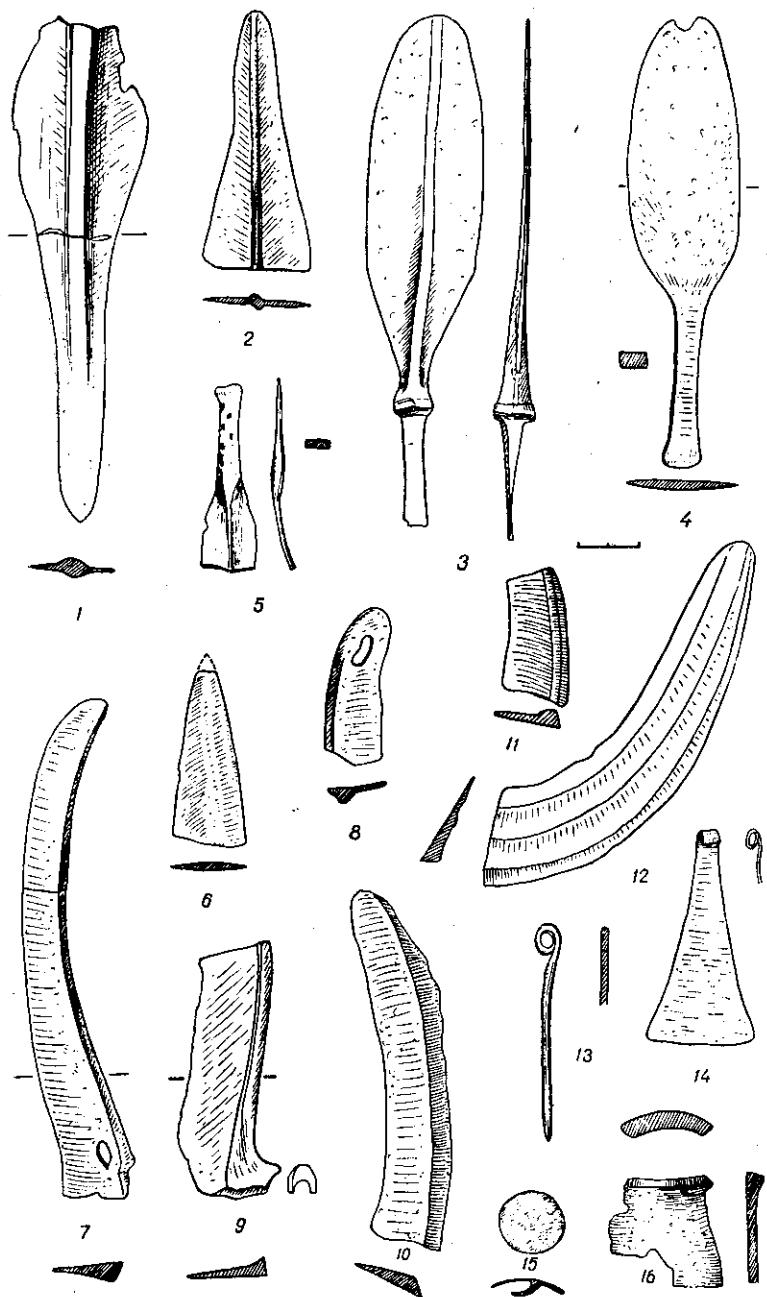

Рис. 1. Бронзові знаряддя та прикраси з с. Солонець.

7. П'ять уламків серпів. Судячи з цих уламків, в солонецькій знахідці було не менше трьох серпів. Всі вони відлиті в однобічних формах.

Від одного серпа збереглася рукояточна частина з закругленим кінцем, в якому при літті було зроблено поздовжній отвір (рис. 1, 8). У іншого серпа (рис. 1, 9) замість рукоятки є невеликий жолобчастий виступ. Два уламки серпів з усіх наявних (рис. 1, 10, 11) походять від

вищеописаних або від інших подібних їм серпів. Від третього серпа (рис. 1, 12) зберігся крупний уламок робочої частини. Серп був широкий, у вигляді слабо вигнутого клинка, на якому, крім високої грані вздовж тильного боку, є ще дві низькі поздовжні грані.

8. Коротка шпилька з спірально залізеною головкою, що мала вигляд вушка (рис. 1, 13). Довжина 7 см.

9. Коротка шпилька з великою кільцевидною головкою, з якою з'єднана за допомогою пари кілець велика складна підвіска (рис. 2). Вся прикраса відлита в досить плоскій формі. Підвіска складається з трикутної рамки з кільцями в кутах, до якої внизу приєднані дві звисаючі пластинки хрестовидної форми. Крім великої підвіски, на кільцевидній головці шпильки знаходиться вушко від якоїсь іншої підвіски менших розмірів, що не збереглася.

10. Підвіска (рис. 1, 14) має вигляд вузької трикутної пластини, верхній кут якої закручений в трубочку для підвішування. Довжина 7 см.

11. Кругла, трохи опукла бляшка з невдало зробленою під час ліття дуговидною петлею на зворотному боці (рис. 1, 15).

12. Уламок якогось незрозумілого предмета, що має вигляд вигнутої пластини з потовщенім краєм (рис. 1, 16). Предмет був відлитий.

З наведеного опису видно, що бронзові вироби, які походять з Солонця, дуже відрізняються між собою як за часом, так і культурною принадлежністю.

Кінджали з черешковим насадом для рукоятки, широким зверху та звуженим до вістря клинком (рис. 1, 1, 2), не місцеві. Вони явно походять з Кавказу, де мали значне поширення в середньому бронзовому віці².

Бронзові ножі листовидної форми з вузьким черешком, що закінчується долотовидним розширенням (рис. 1, 4—6), добре відомі як основна форма знарядь катакомбної культури півдня Європейської частини СРСР. Отже, вони також можуть бути цілком впевнено віднесені до середньої бронзової доби.

Всі інші бронзові вироби з Солонця відносяться до значно пізнішої пори. Так, кінджал з гранню по клинку і круглим потовщеннем в основі рукоятки (рис. 1, 3) є одним з найтипівіших предметів оз-

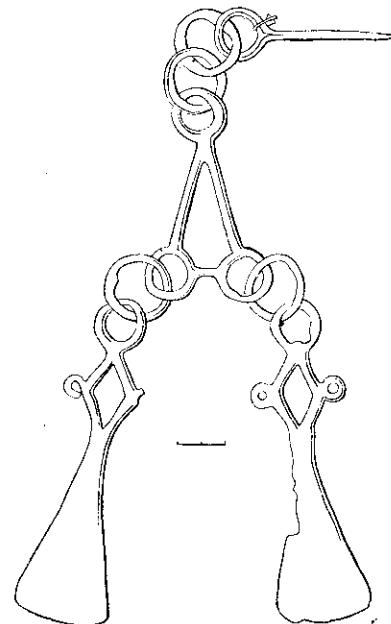

Рис. 2. Бронзова шпилька з підвісками із с. Солонець.

² Е. И. Крупнов, Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода, МИА, № 23, М.—Л., 1951, стор. 48, 3—7.

броєння для пізньозрубної культури, відомим як з поодиноких знахідок, так і в складі різних скарбів з Північного Причорномор'я³.

Цікавий і серп з отвором в рукоятці (рис. 1, 8). Такого роду серпи ще слабо виділені в археології. Ті нечисленні дані, які маємо щодо серпів цього типу, свідчать, що вони за своїм походженням зв'язані з пізньозрубною культурою Причорномор'я.

Насамперед аналогії їм відомі по одній ливарській формі з нашого півдня, місце знахідки якої точно невідомо, та ливарській же формі, що входить до складу скарбу з Коблева на Тилигульському лимані⁴. Знахідки цих форм вказують на те, що такого роду серпи вироблялися на місці і можуть бути твердо віднесені до зрубної культури. Як паралель до них, вкажемо на дві окремі знахідки бронзових серпів з отворами в рукоятках, що походять з сел Новоселиця і Товсте в східній частині Тернопільської області. З огляду на відсутність аналогій цим серпам в Середній Європі, К. Журовський визнав їх за продукцію місцевого виробництва і приблизно датував V періодом бронзового віку (за польською хронологією 900—700 рр. до н. е.)⁵.

Цікаво, що подібний серп є в скарбі з Ришеши в східній частині Румунії⁶. Наш серп з піднятим вгору кінцем вістря (рис. 8) знаходить собі аналогію в скарбі з Улма-Літені в тій же східній частині Румунії⁷. Обидва ці серпи справедливо вважаються східними за походженням. М. Петреску-Димбовиця за скарбами, в яких вони знаходяться, відносить їх до культури Ноа.

Такі прикраси з Солонця, як трикутна пластиначаста підвіска (рис. 1, 14), шпилька з закручену головкою (рис. 1, 13) та бляшка у вигляді гудзика (рис. 1, 15), очевидно, були зрубними. Для останньої характерною ознакою є петля у вигляді гудзика, загнутого в бік. За цією особливістю її можна зіставити з бляшкою, знайденою на поселенні культури Ноа біля с. Гіндешти в Молдавській РСР⁸.

Серед речей із Солонця особливий інтерес становить шпилька з підвісками (рис. 2). В цілому вигляді вона є поки що унікальною, чого не можна сказати про її окремі складові частини. Так, шпилька з кільцевидною головкою є на одній з матриць скарбу ливарських форм з урочища Солоха, що зберігається в Дніпропетровському історичному музеї⁹.

Шпильки краще відомі із знахідок в більш північних районах України, зокрема в таких місцях, як с. Вищеньки, Бориспільського району, Київської області¹⁰, с. Підгірці, Обухівського району, тієї ж області¹¹, с. Бобриця, Канівського району, Черкаської області¹², м. Кременчук¹³. В Київському історичному музеї є три таких же шпильки,

³ О. А. Кривцов а-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, М., 1955, стор. 140, 141, рис. 30, 2, 33, 8.

⁴ Там же, стор. 148, рис. 32, 2, 5.

⁵ K. Zilogowski, Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu zelaza z doręcza górnego Dniestru, «Przegląd Archeologiczny», VIII, Poznań, 1949, стор. 202, табл. XXV, 6, 7.

⁶ M. Петреску-Дымбовица, Конец бронзового и начало железного века в Молдове в свете последних археологических раскопок, *Dacia*, ns IV, Bucarest, 1960, стор. 157, рис. 10, 6; M. Florescu, Depositul de obiecte de bronz de la Ulmi Liteni, *Archeologia Moldovei*, Bucureşti, т. I, стор. 117, рис. 3, 14; рис. 4, 15.

⁷ M. Петреску-Дымбовица, вказ. праця, рис. 11, 1; M. Florescu, вказ. праця, стор. 120, рис. 4, 3.

⁸ А. И. Мелюкова, Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии, МИА, № 96, М., 1961, стор. 30, рис. 12, 4.

⁹ О. А. Кривцов а-Гракова, вказ. праця, стор. 139, рис. 34, 33.

¹⁰ Київський історичний музей, інв. № 16077.

¹¹ В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р., АП, т. VI, К., 1956, стор. 16, табл. VIII, 1.

¹² Там же, табл. VIII, 3, 4.

¹³ КІМ, інв. № 7406.

місця знахідок яких точно невідомі, але походять вони, очевидно, також з Середнього Подніпров'я. Одна така шпилька була знайдена на поселенні першого ступеня чорноліської культури в урочищі Інбек біля с. Велика Андрусівка, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області¹⁴. До речі, відзначимо, що в Бобриці, крім двох шпильок з кільцевидними головками, були знайдені ще три колечка, за допомогою яких з'єднуються між собою різні частини підвіски з Солонця¹⁵.

Іншим місцем зосередження знахідок шпильок з кільцевидними головками та їх частин є Подністров'я. Дві шпильки відомі з могильника висоцької культури біля с. Лугове (колишнє Чехі)¹⁶. Одна шпилька виявилася у складі скарбу IV періоду бронзової доби (1100—900 рр. до н. е.) з с. Жабокрики у Верхньому Подністров'ї¹⁷. Три шпильки походять з поселень культури Ноа біля с. Магала, Чернівецької області¹⁸, біля с. Трушешти в північній частині Молдови в Румунії¹⁹ і біля с. Гіндешти в Молдавській РСР²⁰.

Хрестоподібні підвіски та шпильки з Солонця знову примушують нас повернутись до скарбу бронз з Улма-Літені в Східній Румунії. В ньому є дві аналогічні підвіски²¹. В скарбі з с. Держова у Верхньому Подністров'ї, крім гачкуватого серпа, є близькі за формою підвіски. Цей скарб датований К. Журовським гальштатом С. Як на аналогію до своєї хрестоподібної підвіски, він вказує на знахідку з Рагмана в Трансильванії, у якій на вушку підвішена фігурка пташки²².

Судячи з ареалу поширення, бронзові шпильки з кільцевидними головками і підвісками найбільше пов'язані з територією межиріччя Дніпра і Дністра. За попередніми даними, ми зв'язали їх з білогрудівською культурою і датували XII—IX ст. до н. е.²³ Нові матеріали дозволяють уточнити культурну принадлежність, а також хронологію таких бронзових прикрас. Культуру Ноа, в пам'ятках якої вони добре представлені в знахідках як на румунській, так і на радянській територіях, тепер М. Петреску-Димбовиця датує XIII—XII ст. до н. е.²⁴ Згадані знахідки шпильок з кільцевидною головкою на поселеннях часів першого ступеня чорноліської культури вказують, що вони існували і пізніше, очевидно, аж до IX ст. до н. е. включно.

Розглянуті нами бронзові знаряддя і прикраси з с. Солонця чітко поділяються на дві групи. Перша з них, представлена ножами і кинджалами (рис. 1, 1, 2, 4—6), відноситься ще до середньої бронзової доби і зв'язана своїм походженням з місцевим розвитком катакомбної культури і з культурами Кавказу. Решта предметів (рис. 1, 3, 7, 16 і 2), за нашими даними, є пізньозрубними. При такому визначенні останніх для нас особливо важливими є їх постійні аналогії в пам'ятках культури Ноа. Оскільки тепер твердо встановлено, що сабатинівська фаза пізньозрубної культури хронологічно відповідає культурі Ноа, то і знахідку з Солонця слід впевнено віднести саме до цієї фази зрубної

¹⁴ Є. Ф. Покровська, Є. О. Петровська, Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка, Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 143, рис. 11, 1.

¹⁵ В. М. Даниленко, вказ. праця, табл. VIII, 5—7.

¹⁶ T. Sulimirska, Kultura wysocka, Kraków, 1931, стор. 135, табл. XXV, 8.

¹⁷ K. Zilogowski, вказ. праця, стор. 196, 198, табл. I; VI, 7.

¹⁸ Г. И. Смирнова, Поселение позднебронзового века и раннего железного века возле с. Магала, КСИИМК, вип. 70, М., 1957, стор. 106—107, рис. 39, 8.

¹⁹ A. C. Florescu, Săntierul arheologic Trusești, Materiale și cercetări arheologice, vol. III, București, 1957, стор. 208, рис. 9, 1.

²⁰ А. И. Мелюкова, вказ. праця, стор. 29, рис. 12, 2.

²¹ М. Петреску-Дымбовица, вказ. праця, стор. 157, рис. 11, 9, 10; M. Florescu, Depozitul de obiecte de bronz de la Ulmi — Liteni, Arheologia Moldovei, București, t. I, стор. 120, рис. 3, 1, 4, 9, 10.

²² K. Zilogowski, вказ. праця, стор. 196, 205, табл. I, VII, 12.

²³ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, 1961, стор. 167.

²⁴ М. Петреску-Дымбовица, вказ. праця, стор. 150 і далі.

культури, а не до білозерського ступеня, що змінив її²⁵. Комплекс речей з Солонця досить ранній для сабатинівського ступеня, якщо судити про нього по ножах і кинджалах доби середньої бронзи катакомбного та кавказького типів, які входили до його складу. Здається, що він може послужити в якісь мірі підставою для датування початку сабатинівської фази зрубної культури часом не пізніше XIII, а можливо XIV ст., до н. е. Солонецька знахідка, як і кістяний псалій з поселення біля с. Сабатинівки, вказує на ранній час початку сабатинівського ступеня, ставлячи його безпосередньо після старожитностей, відомих нам з Бессарабського скарбу, Покровських курганів та Сейменського могильника, які відносяться до XVI—XV ст. до н. е.²⁶ Вона має досить велике значення для розуміння початку зрубної культури в Північному Причорномор'ї.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

ПОГРЕБЕНИЕ ЭПОХИ БРОНЗЫ У с. СОЛОНЕЦ

Резюме

В 1956 г. у с. Солонец, Цюрупинского района, Херсонской области, при случайных обстоятельствах была обнаружена грунтовая могила с двумя трупоположениями, сопровождавшимися бронзовыми изделиями, частично поступившими в Херсонский музей. Среди них обращают внимание кинжалы кавказского происхождения (рис. 1, 1, 2), ножи катакомбного типа (рис. 1, 4—6), срubbyные черешковый кинжал (рис. 1, 3), серп (рис. 1, 8) и булавка с шумящими подвесками (рис. 2).

Вещи из Солонца можно отнести к сабатиновской ступени срубной культуры, которая ныне отчетливо сопоставляется во времени с культурой Ноа в Румынии и датируется XIV—XII вв. до н. э. Важность солонецкой находки заключается в том, что она (по наличию в ее составе изделий среднего бронзового века) подтверждает глубокую древность сабатиновской ступени и ставит ее во времени непосредственно после таких памятников, как Бессарабский клад, Покровские курганы, Сейменский могильник, которые относятся к XVI—XV вв. до н. э.

²⁵ Д. Я. Телегин, Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 3 і далі; А. И. Мелюкова, вказ. праця, стор. 20 і далі; А. И. Тереножкин, Пред斯基фский период на днепровском Правобережье, стор. 192 і далі.

²⁶ А. И. Тереножкин, Основы хронологии пред斯基фского периода, СА, 1964, № 4.

М. Л. МАКАРЕВИЧ

КЛАД КРЕМ'ЯНИХ СОКИР

У 1959 р. під час археологічних досліджень трипільського поселення біля с. Стіна, Томашпільського району, Вінницької області¹ були проведені розвідкові роботи в с. Кислицькому, того ж району. Село розташоване за 3 км на захід від ст. Вапнярка, на високій терасі лівого берега невеликої заболоченої р. Ковбанки, що впадає в р. Ру́савку (ліва притока Дністра).

Місцевість навколо села насичена археологічними пам'ятками. Тут відкрито два поселення чорноліської культури (одне — біля ста-

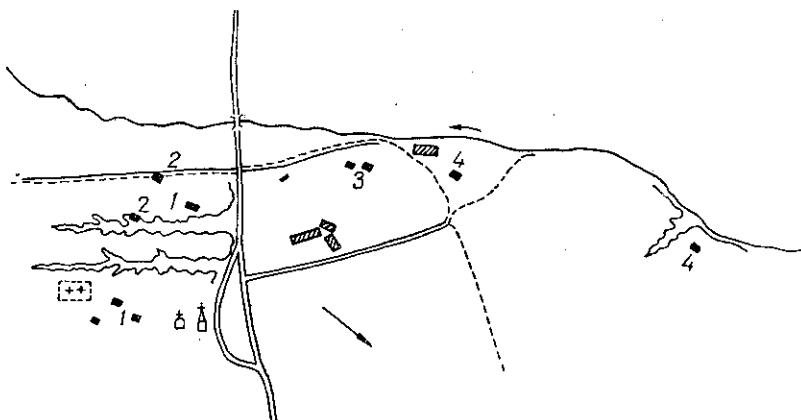

Рис. 1. Схематичний план розташування пам'яток біля с. Кислицького.

1 — поселення чорноліської культури; 2 — місця знахідок кладів крем'яних сокир; 3 — поселення трипільської культури; 4 — поселення черняхівської культури.

рого кладовища, друге — в урочищі «Магушанський лісок»), два поселення черняхівської культури (одне — на захід від села в урочищі «Лиски», друге — в урочищі «Гирни»). Тут же зафіксовані залишки трипільського поселення, етапу В/І (рис. 1). Культурний шар на всіх відзначених пунктах пошкоджений оранкою.

Про виявлення нових археологічних пам'яток в с. Кислицькому нас повідомили жителі села В. І. Вакула та А. Дмитрук. В урочищі «Магушанський лісок», на високій терасі між річкою Ковбанкою та глибоким яром, було випадково знайдено два клади крем'яних сокир.

¹ М. Л. Макаревич, Исследования в районе с. Степа на Среднем Днестре, КСИА, вып. 10, К., 1960.

Один з них виявлений в обриві яру на глибині 0,5 м; в ньому налічувалося 20 сокир, які лежали впритул одна до одної. Додаткове обстеження цієї ділянки нових знахідок не дало.

Другий клад знайдено на відстані приблизно 500 м від першого, на краю шляху, що йде по лівому березі р. Ковбанки, на південнь від с. Кислицького. В свій час В. І. Вакула знайшов тут 9 сокир, які були виміті з ґрунту дощем.

Розкоп, закладений нами на цьому місці (3×3 м), дав ще 5 сокир, що лежали на глибині 18 см, на відстані 5—8 см від попередньої знахідки. Всі вони, як і ті сокири, що були знайдені В. І. Вакулою, лежали ін сітці, причому лезо однієї сокири торкалося обуха іншої.

Очевидно, це був єдиний клад, який складався з 14 сокир, що зберігалися, можливо, у двох в'язанках. Таким чином, біля с. Кислицького всього було знайдено 34 сокири, виготовлені з сірого або сірувато-білого матового кременю і дуже схожі між собою за технікою виготовлення та формою (рис. 2, 1). Складається враження, що всі вони виготовлені в одній майстерні. Сокири клиновидної форми, підпрямокутні в розрізі, лезові частини трохи закруглені. Виготовлені сокири за допомогою техніки оббивки (слідів шліфування немає). Причому дуже старанно оброблені леза та грані сокир, які мають вигляд зубців пилки.

Технічні прийоми обробки сокир вказують на їх досить пізній, післянеолітичний час.

Деякі деталі в обробці та формах знарядь дозволяють поділити сокири на дві підгрупи. До першої відносяться 6 екземплярів, що мають розширене, тонке, трохи закруглене лезо. Довжина їх 16—19 см, ширина леза — від 5,5 до 8 см, обушка — 3×2 см (рис. 2, 2—4).

Решта 28 екземплярів мають дещо потовщене та закруглене лезо. Довжина їх 14,5—19,5 см, ширина леза — 3,5—5,5 см, ширина в середній частині — до 5 см (рис. 2, 5—8).

Лишастється дискусійним питання про походження сокир цього типу та про місце добування сірувато-білого кременю для їх виготовлення.

Нешодавно А. Флореску висунув гіпотезу про те, що основне джерело сировини для виготовлення сокир схожих типів та розмірів, що відносяться до культурного ареалу Кукутені — Трипілля, знаходилося у Верхньому Подністров'ї². Однак з цим твердженням не завжди можна погодитись. Адже сірувато-чорний прутський і навіть світливий дністровський кремінь відрізняються від сірувато-білого матового кременю, з якого виготовлені кислицькі сокири. Більше того, всі відомі нам сокири з пізньотрипільських поселень або поховань у кам'яних скринях, виготовлені з дністровського чи волинського кременю, відрізняються від сокир з с. Кислицького не тільки за сортом кременю, а й за формою і технікою обробки (грані не мають чіткого рисунку, обробка за допомогою великих фасеток та ін.).

Таким чином, сокири кислицьких кладів не є характерними для синхронних культур енеоліту — ранньої бронзи на території УРСР. Вони зустрічаються дуже рідко, переважно як поодинокі знахідки, і до того ж мають деякі відміни. Слід згадати сокири з пізньотрипільських поселень біля сіл Кринички, Стіна, Колодяжне, дослідженіх С. С. Гамченко в 1909, 1913, 1927, 1929 pp.³, сокири з колекції Ха-

² А. Флореску, О кремневых топорах в Молдове, Dacia, III, Висуришти, 1959, стор. 92.

³ Сокири з розкопок С. С. Гамченко в с. Кринички опубліковані Б. Л. Богаєвським; див. Б. Л. Богаєвський, Орудия производства и домашние животные триполья, Л., 1937, стор. 57—58, рис. 8, 9.

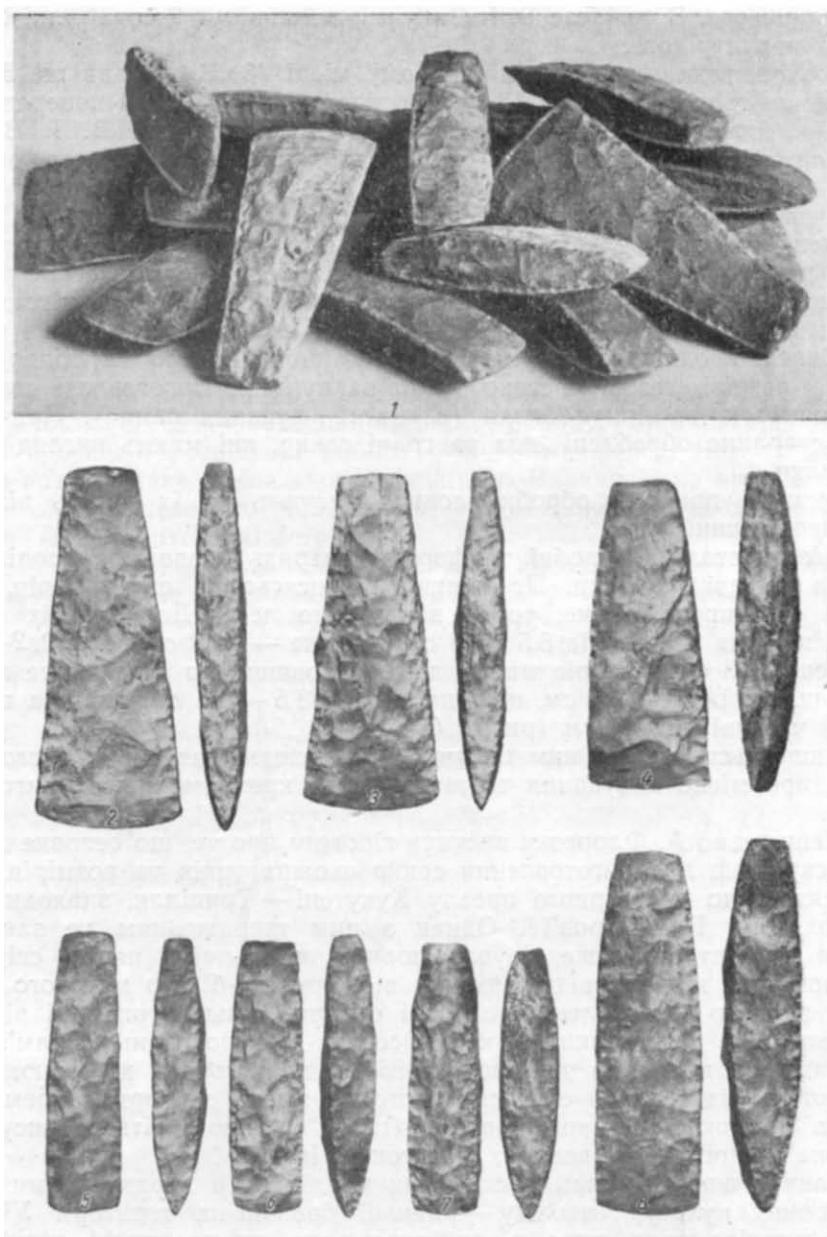

Рис. 2. Крем'яні сокири двох кислицьких кладів:
1 — загальний вигляд; 2—4 — сокири першої підгрупи; 5—8 — сокири другої підгрупи

ненко⁴, сокиру з колекцій Одеського державного музею⁵, а також ряд сокир з поховань у кам'яних скринях Волині та Поділля⁶.

Найбільш близькою аналогією кладам з с. Кислицького та деяким окремим знахідкам з території УРСР є крем'яні сокири Бьюрселетського кладу⁷ та інших датських місцевознаходжень⁸ (рис. 3, 1—5). При порівнянні їх вражає подібність форм та техніки обробки (чіткість граней, стандартизований фасеточний зигзаг тощо).

Поширення подібних сокир як поодиноких, так і у вигляді кладів, є результатом міжплемінних торговельних (обмінних) зв'язків, які

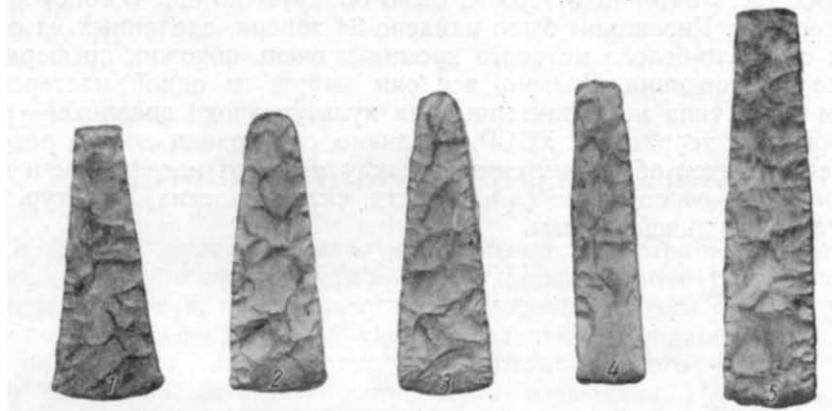

Рис. 3. Крем'яні сокири з території Скандинавії (за Брондстедом).

значно зміцніли в II тисячолітті до н. е. Дослідники вказують, що значряддя з кременю були одним з головних предметів обміну⁹.

На думку Г. Кларка, Скандинавія є однією з найбільш примітних територій щодо наявності сировини, майстерень та особливо численних кладів, що складаються з крем'яних сокир, які ще не були у використанні, та їх заготовок. Вони були не лише знаряддям праці, а й розглядалися як матеріальна племінна цінність, як зручний засіб обміну. Ця торгівля досягла свого найбільшого розвитку в кінці неоліту і на початку бронзового віку¹⁰.

Аналіз крем'яних сокир обох кладів з с. Кислицького теж приводить нас до думки, що ці сокири з'явилися на нашій території в результаті зміцнілих обмінних зв'язків місцевих племен мідного віку з племенами північно-європейських культур часу неоліту і ранньої бронзи.

⁴ Б. Н. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. I, К., 1899, стор. 8, табл. III, рис. 25, 26.

⁵ Е. Ф. Ярова, Кам'яні знаряддя праці з фондів Одеського державного музею, Матеріали з археології Північного Причорномор'я, вип. III, Одеса, 1959, стор. 204, табл. I, рис. 5.

⁶ І. Ф. Левицький, Пам'ятки мегалітичної культури на Україні, Антропологія, т. II, К., 1929; L Kozłowski, Młodsza epoka kamienia w Polsce, Lwów, 1924, стор. 93, табл. XXIV, 3, його ж, Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Niziny Małopolskiej, Archiwum nauk antropologicznych, t. II, № 3, Warszawa, MCMXXII, табл. XIII, 1.

⁷ C. J. Becker, Die nordschwedischen Flintdepots. Ein Beitrag zur Geschichte der neolithischen Feruhandels in Skandinavien, Acta archeologica, vol. XXIII, Kobenhavn, 1952, стор. 37, рис. 3, 8.

⁸ Johannes Bronsted, Danmarks Oldtid I, Stenaldeen, Kobenhavn, 1938, стор. 197, 247, рис. 196, 140.

⁹ Г. Кларк, Доисторическая Европа, М., 1953, стор. 224 і далі. А. А. Формозов, Клады кремневых орудий на территории СССР, Archeologické rozhledy, Ročník X, Praha, 1958, сесіт 5, стор. 637.

¹⁰ Г. Кларк, вказ. праця, стор. 251.

М. Л. МАКАРЕВИЧ

КЛАД КРЕМНЕВЫХ ТОПОРОВ

Резюме

Несколько лет тому назад колхозниками с. Кислицкого, Томашпольского района, Винницкой области, случайно были найдены два клада кремневых топоров. В результате разведочных раскопок, проведенных здесь автором в 1959 г., было обнаружено еще 5 топоров.

Всего в с. Кислицком было найдено 34 топора, сделанных из серого или серовато-белого матового кремня и очень похожих по форме и технике изготовления. Видимо, все они вышли из одной мастерской. Топоры этого типа не характерны для культур эпохи энеолита — ранней бронзы на территории УССР. Очевидно, они попали сюда в результате усилившихся обменных связей между местным населением и племенами северо-европейских (в частности, скандинавских) культур эпохи неолита и ранней бронзы.

Т. Г. МОВША

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОХОВАННЯ В с. ЦВІКЛІВЦІ

У 1960 р. було розпочато дослідження пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці на Кам'янець-Подільщині. Воно розташоване в гирлі р. Смотрича, на високому останці правого берега річки, в урочищі Грєда. Поселення стало відомим завдяки випадково знайденому тут унікальному скарбу прикрас пізньотрипільського часу¹.

Розкопками досліджені залишки напівземлянки, кілька ям різного призначення, глинобитна культова вимостка та ритуальне поховання з трупоспаленням.

Спинимося докладно лише на тих об'єктах, що мали культовий характер. До них належать яма № 1, прямокутної форми глинобитна вимостка, яка перекривала яму № 5, та поховання з трупоспаленням, виявлене у ямі № 8. Всі ці об'єкти знаходилися на південно-східному краї поселення, на невеликій відстані один від одного, на південь і в стороні від жителів і були, певно, тісно зв'язані між собою.

Яма № 1 неправильно-овальної форми, розмір $1,6 \times 1,4$ м, глибина (від рівня, на якому виявлена) 0,55—0,85 м. Викопана в світло-жовтих суглинках. Дно та стіни ями, певно, були обмазані глиною, обпалені уламки якої у вигляді плиток та вальків заповнювали яму. На дні лежали також обпалені камені. Крім того, в шарі з включенням попелу та вугілля, що заповнював яму, знайдені уламки пізньотрипільської кераміки, знаряддя з кістки, обпалений жолудь дуба. Серед кераміки заслуговують на увагу велика посудина типу піфоса з шнуром орнаментом на плічках та роздавлена посудина з двома антропоморфними наліпними голівками на місці ручок. Остання лежала у верхньому горизонті заповнення ями, біля її східного краю. Наявність попелу свідчить про те, що в ямі знаходилося вогнище.

Антропоморфна посудина використовувалась при виконанні якихось культових обрядів, які, певно, супроводжувалися розпаленням священного вогнища. Можливо, пізніше яма перестала бути культовою і служила сковищем.

На відстані 2 м на північний схід від описаної ями в черноземі розчищено неправильно-прямокутної форми глиняну вимостку ($1,2 \times 1,05$ м), складену з двох шарів тонких плиток, аналогічну культовим спорудам в житлах поселення Володимирівка². Але, на відміну від них, ця вимостка знаходилася за межами житла, на відкритому повітрі.

¹ Т. Г. Мовша, Скарб пізньотрипільських прикрас з поселення в с. Цвіклівці, Науковий архів ІА АН УРСР.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1949, стор. 89, рис. 43, 1.

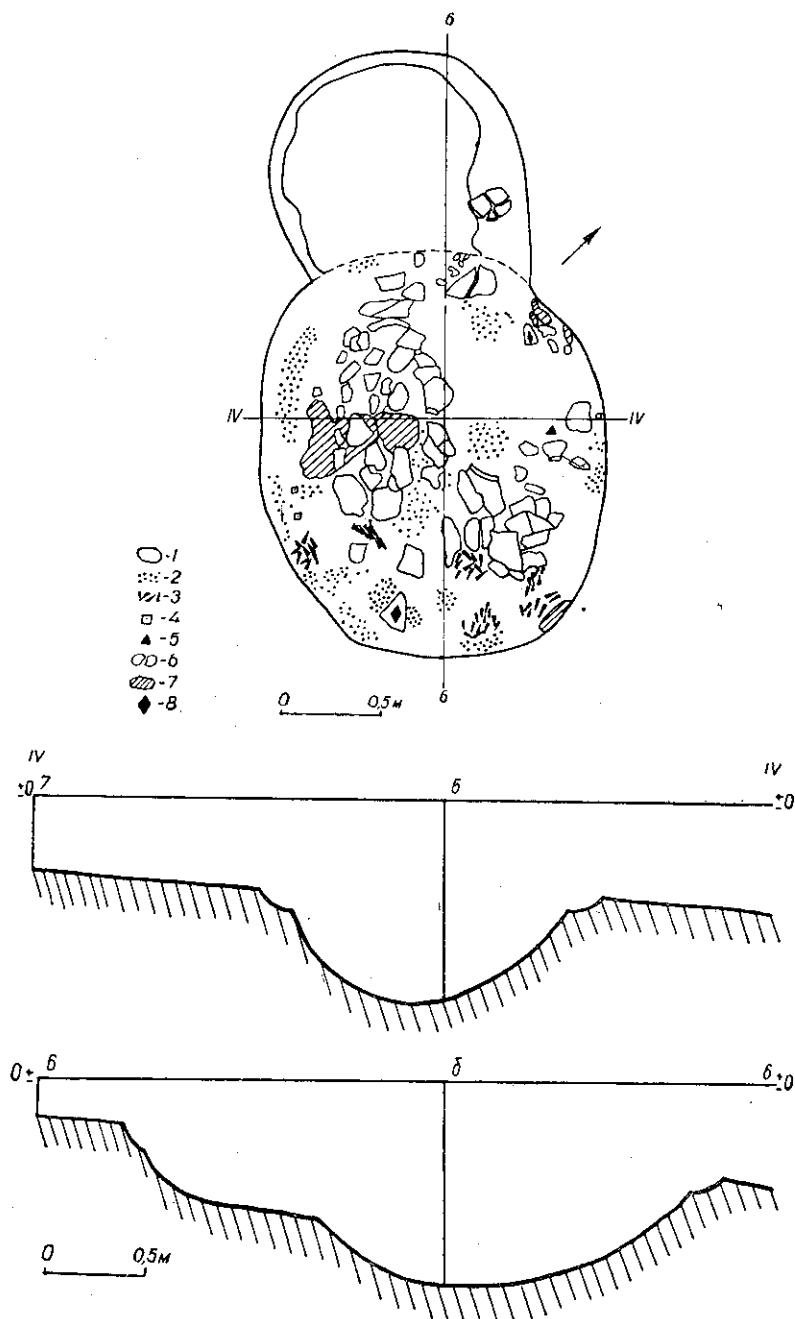

Рис. 1. План ями № 8 та її розрізи по лініях IV—IV і 6—6.

1 — контури ями; 2 — скучення вугілля; 3 — скучення перепалених людських кісток; 4 — прясла; 5 — грузила; 6 — роздавлені посудини; 7 — обмазка черені; 8 — кремінь.

Під нею, нижче на 0,2 м, виявлено глибоку (1,02 м від країв), прямокутну (1,7×1,45 м) яму № 5, заповнену гумусом, в якому майже не було знахідок, за винятком кількох уламків кераміки та обмазки. На дні ями розчищено шар попелу з вкрапленням вугілля — залишки невеликого вогнища.

В проміжку між господарськими ямами та напівземлянкою № 1, трохи на північний схід від культової вимостки, в ямі № 8 відкрито

Рис. 2. Склепіння печі, під яким відкрито поховання.

поховання з трупоспаленням. Пляму ями простежено в сірувато-жовтих суглинках; проте чіткі контури її вдалося виявити лише на фоні жовтих суглинків, на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. В них була викопана нижня частина стінок та дно ями. Яма має форму вісімки, орієнтованої по довжині з південного сходу на північний захід з невеликими відхиленнями. Вона поділяється на дві частини (рис. 1): меншу — північно-західну, підковоподібну (розміри 0,9×1,2 м) та більшу — південно-східну, овальної форми (розміри 2×1,65 м). У верхніх шарах заповнення ями виявлено добре обпалена обмазка, що, як з'ясувалося під час дальшої розчистки, належала верхній частині склепіння великої печі. Внаслідок наявності останньої, яма спочатку була прийнята нами за невелику напівземлянку.

Піч (рис. 2) видовжено-овальної форми (1,65×1 м), добре збереглася, лежала компактно, підвищуючись над дном ями на 0,50—0,55 м. Її збудовано з великих вальків жовтувато-рожевого кольору з рослинними домішками, пізніше сильно обпалених. Над розвалом лежали вальки склепіння печі дуговидної форми, із згладженою зовнішньою поверхнею. Розміри їх не перевищували 25×30×10 см. На зворотному боці обмазки збереглися відбитки лози, діаметром 2—3 см. Нижче лежала обмазка стін з відбитками розколотих нешироких колод. Під розвалом склепіння печі, в південно-західній частині, розчищено залишки черені, що збереглася у вигляді тонких плоских плиток розміром 15×10×0,5 см, виготовлених з глини рожево-жовтуватого кольору з рослинними домішками.

На склепінні печі, в південно-східній, південній та північно-західній її частинах, лежали уламки великої товстостінної посудини жовтуватого кольору, глиняна маса якої містить домішки товчених черепашок.

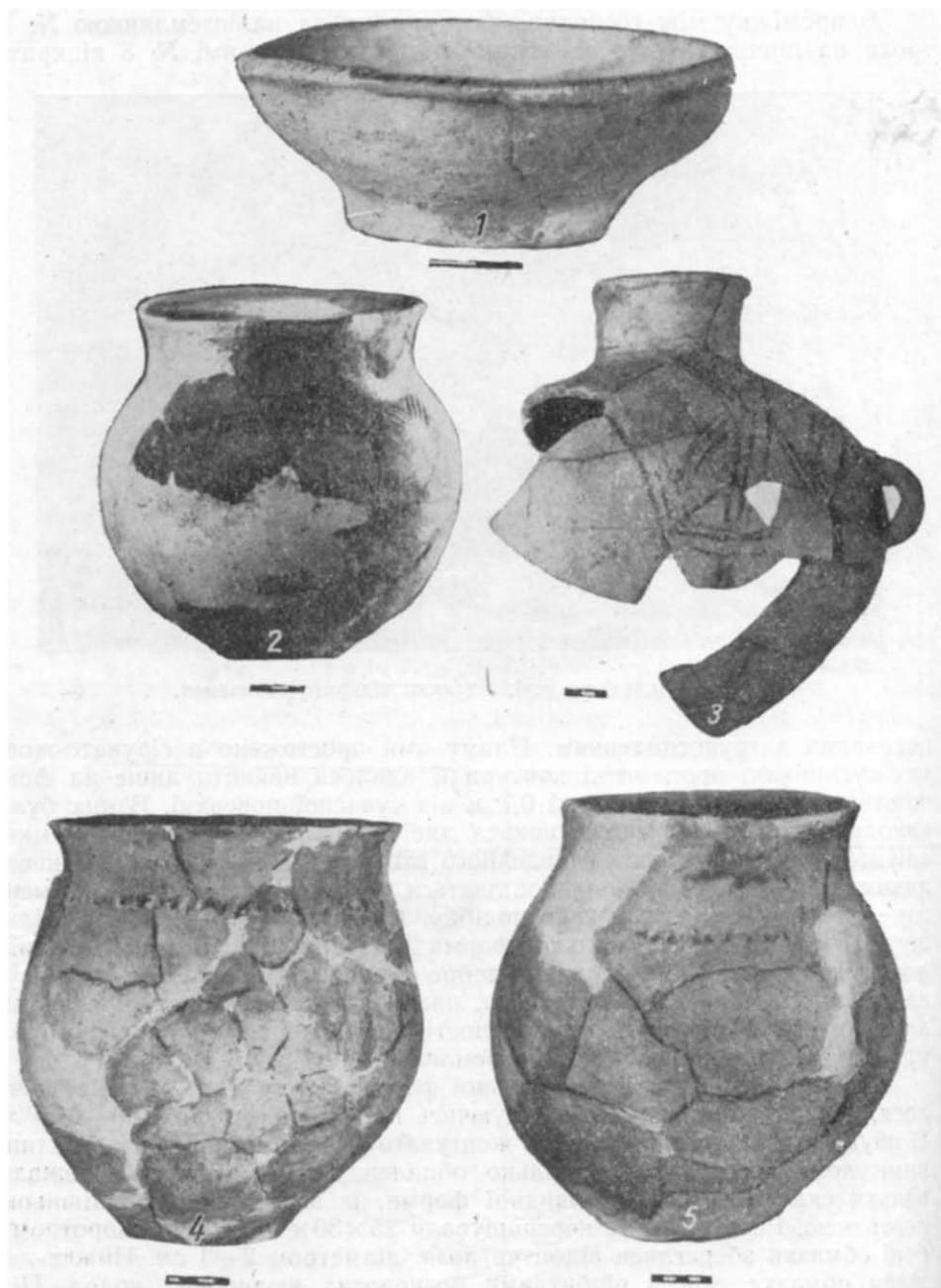

Рис. 3. Кераміка при похованні у с. Цвіклівці.

Це високий горщик з широкою шийкою, за формою близький до корчаги, прикрашений опоясуючим рядом відбитків нігтя. В північно-західній половині ями, на тій же глибині, що і вищезгадана посудина, стояла роздавлена невеличка чаша (висота 4 см, діаметр вінець 10,5 см, (рис. 3, 1) на трохи виступаючому кільцевому денці; загнутий всередину край її вінець прикрашено паралельними насічками. Чаша жовтого кольору, виготовлена з маси із домішкою черепашок.

Під завалом склепіння печі, і тільки частково за її межами виявлено п'ять скупчень перепалених людських кісток — залишки похован-

Рис. 4. Залишки поховання з трупоспаленням.

ня (рис. 4). Перепалені кістки знаходилися в південно-східній частині ями на глибині 1—1,05 м від сучасної поверхні (0,55—0,60 м від виявлених країв ями), в шарі попелу, насиченого вугіллям.

Найбільше скупчення кісток розчищене біля південного краю ями. Уламки фрагментованого черепа (скупчення № 1) лежали біля східної стінки ями. На південь від них виявлено скупчення (№ 4) перепалених трубчастих людських кісток, серед яких В. І. Бібіковою³ визначені кістки бика, черепашки молюсків іпіо та кілька необпалених кісточок дрібного копитного. Тут же був знайдений уламок невеликого рогового клевця з отвором (довжина 6,5 см, ширина 1,3 см, рис. 5, 2). Боки його орнаментовані насічками у вигляді ялинки. Два скупчення кісток (№ 2, 3) розчищені близче до середини ями. Крім уламків великих трубчастих кісток людини, мабуть, нижніх кінцівок, тут знаходилося кілька кісток великої тварини та дві черепашки іпіо. Біля південно-західної стінки ями відкрите п'яте скупчення. Воно знаходилося під нижнім каменем зернотерки. Тут, крім спалених людських кісток, були перепалені кістки косулі, крупного копитного, вівці (?), дві черепашки іпіо. окремі перепалені кістки людини зустрічалися і за межами скупчень. Майже посередині ями, в шарі попелу, знайдено лівий роговий стержень кози. Біля південного краю розчищено невизначені кістки тварин, кістки людини, 18 уламків черепашок іпіо.

³ За визначення остеологічних матеріалів з поховання висловлюю подяку В. І. Бібіковій.

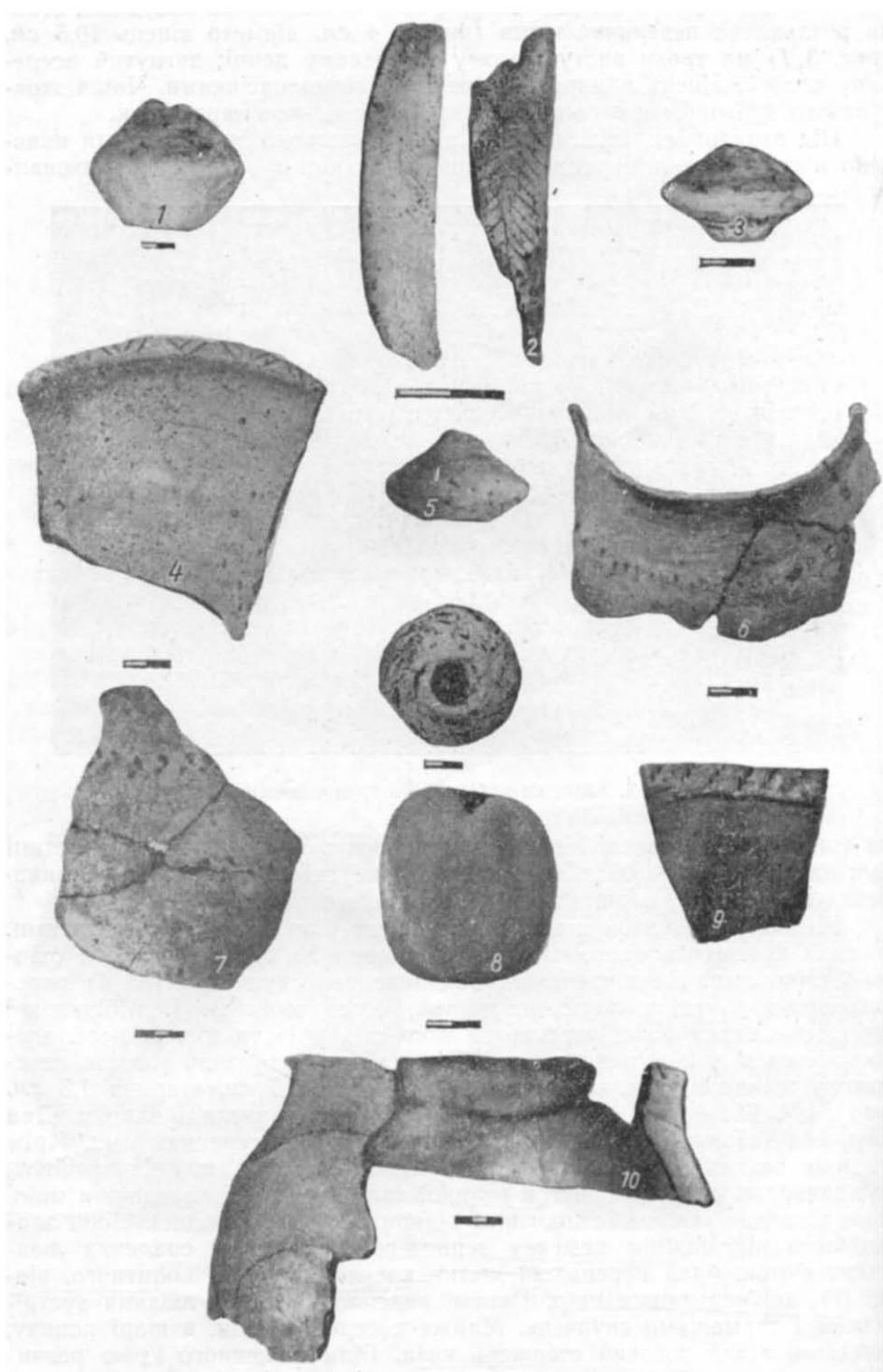

Рис. 5. Інвентар поховання.

Таким чином, крім перепалених людських кісток, які свідчать про наявність поховання, під склепінням печі виявлені перепалені кістки тварин: бика, косулі, вівці та ін. В одному випадку визначено необпалені кістки дрібного копитного.

На південний захід від перепалених кісток, на цій же глибині, лежали роздавлені посудини, здебільшого великого розміру. Вони заповнювали майже всю південно-східну половину ями № 8 (рис. 6). Уламки одних посудин були змішані, інших — розміщувалися поруч.

Рис. 6. Роздавлені посудини при похованні.

Недалеко від уламків черепа, на північний захід від них, лежали частини розбитого товстостінного горщика (діаметр шийки до 17 см), виліпленого з глиняної маси із домішками черепашок, з недбало згладженою зовнішньою поверхнею. На внутрішніх стінках його збереглися сліди нагару. Під ним виявлені уламки посудини, близької за формою до корчаги. Середину ями та південно-західну її сторону заповнювали великі роздавлені посудини, виготовлені з глиняної маси із домішкою черепашок. Три з них, близькі за формуєю, орнаментацією та обробкою поверхні, вдалося реставрувати. Це посудини, близькі за формуєю до корчаг, з широкою шийкою, високими плічками, прикрашеними одним рядом відбитків нігтя. Вони асиметричні, нерівномірно обпалені, мають колір від світло-жовтого до сірого та коричнювато-чорного. Найбільша з них (висотою 44 см) знаходилася в південно-західній стороні ями, недалеко від скучення перепалених кісток № 5 (рис. 5, 5). Поруч з нею розчищені нижній камінь зернотерки, глиняне грузило та біконічне пряслице (рис. 5, 5, 8). Біля скучення перепалених кісток № 3 лежала друга роздавлена корчага висотою 34,5 см. Посередині розвалу розчищена третя така посудина висотою 28,5 см (рис. 3, 4). Біля північного краю ями відкрито шаровидну розписну амфору з високою шийкою. На плечиках її — ручка з двома конічними виступами в верхній частині (рис. 3, 3). В північно-східній стороні знайдено тонкостінний горщик (висота 16 см, діаметр шийки 13,5 см) сірувато-коричневого кольору, виліплений з глиняної маси із домішками роздрібнених черепашок. На плічках заглиблений орнамент у вигляді незамкнених трикутників (рис. 3, 2). Поруч з ним знайдено уламки розписної шаровидної посудини, уламок глиняного грузила та два

біконічних пряслиця. Недалеко лежали частини великої корчаги (діаметр шийки 23,5 см) з недбало згладженою зовнішньою поверхнею, на якій зберігся відтиск шнура (рис. 5, 10).

Між роздавленими посудинами та під ними, майже посередині ями, розчищено кілька плиток обмазки черені печі.

На дні ями, під керамікою, знаходився шар попелу, товщина якого посередині досягала 10 см, поступово зменшуючись до 2—5 см біля стін ями. Біля північно-західного краю ями попелу не було. Шаровидна амфора з високою шийкою, що була відкрита тут, лежала в жовтому щільному суглинку. На дні ями знайдено дрібні уламки обпалених каменів, вінця та стінки кількох посудин, виготовлених з глиняної маси із домішкою черепашок: уламки п'яти чаш городського типу з потовщеніми вінцями (вінця двох чаш орнаментовані відтисками шнура), верхні частини двох горщиків (рис. 5, 4, 6, 7, 9). Мабуть, в яму вони були покладені в уламках.

Дно ями не зовсім рівне, поступово підвищується до країв, особливо в північно-західній частині ями. Остання відрізнялась від основної частини, в якій було поховання, не тільки тим, що в ній майже не було знахідок (за винятком невеликої чаші), а й відсутністю шару попелу. Дно її викопане в світло-жовтих суглинках, добре утрамбоване. Можливо, вона була входом в основну, південно-східну половину ями.

Основною групою інвентаря, знайденою у ямі № 8, є кераміка, що представлена 18 посудинами (більшу частину їх не вдалося реставрувати) пізнього етапу розвитку трипілля (С/ІІ за Т. С. Пассек). Посудини, за винятком двох, належать до групи кухонних, виліплених з глини із домішкою роздрібнених черепашок. Вони нерівномірно обпалені, бідно орнаментовані або зовсім не мають орнаменту. Посудини асиметричні. Мабуть, деякі з них були наспіх зліплені у зв'язку з похованням людини.

Кераміка з поховання знаходить аналогії в ряді найбільш пізніх трипільських пам'яток. Подібні зразки її походять з Городська⁴, Гусатини I⁵ та інших пунктів. Чаші з потовщеним краєм вінець, прикрашені відбитками шнура, типові для Городська. За рядом ознак поселення в Цвіклівцях стоїть найближче до останнього.

Групу розписної кераміки представлено лише двома посудинами. Обидві шаровидної форми. Цікава округлотіла амфора з високою шийкою, петельчастою ручкою на виступаючих плічках. На ручці є два конічних наліпи —rudimenti антропоморфізму. Амфора розписана чорною фарбою. Сюжет орнаменту у вигляді відрізків стрічок, які ходяться під кутом, типовий для пізнього трипілля.

Посудини та інші вироби з глини (пряслиця, грузила), кам'яні зернотерки і роговий клевець супроводжували поховання дорослого чоловіка. На основі потиличної частини черепа, яка збереглася, М. М. Ферасимов встановив, що похованому було 18—20 років.

Наявні дані, на жаль, не можуть дати відповідь на питання, де відбувалась кремація — на місці поховання чи на стороні? Глинобитна піч, під склепінням якої знаходилося поховання та кераміка, наявність шару попелу, дрібного вугілля, а також стінки посудин із слідами нагару дають можливість висловити думку, що трупоспалення відбувалось на місці в спеціально збудованій для цього або уже існуючій раніше печі, мабуть, господарського призначення. Спалювання трупа в

⁴ В. П. Петров, Поселення в Городську, зб. «Трипільська культура», т. I, К., 1940, стор. 355—376; Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, там же, стор. 393—419.

⁵ П. Й. Борисковський, Дякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 119—120.

цьому випадку могло відбуватися по частинах, на що вказує розміщення кісток скупченнями з частковим збереженням анатомічного порядку (уламки черепа лежали окремо, як і деякі інші кістки кістяка). Проте у пізньотрипільських племен Середнього Подніпров'я існував звичай складати в анатомічному порядку рештки трупа, спаленої на стороні (Софіївка⁶, Червоний Хутір⁷, Чернин⁸). Причому в Чернині, на відміну від Червоного Хутора і Софіївки (в останній виняток становив лише один випадок) перепалені кістки ховали разом з рештками вогнища.

Після поховання, очевидно, відбувалася тризна. На це вказують розбита корчага на склепінні печі та невелика чаша, відкрита в північно-західній половині ями (обидві посудини лежали на одній глибині).

Поховання з Цвіклівців слід розглядати як жертвовне, ритуальне, магічного характеру, принесене з метою дістати добрий врожай, загальне благополуччя роду. На це, зокрема, вказують молодий вік похованого та місце поховання. Місце для поховання було обрано не випадково. Можливо, ця частина південно-східного схилу поселення була священною. Тут на відкритому повітрі відбувались різні складні магічні заклинання та обряди. Про це свідчать відкриті тут об'єкти культового призначення — глинобитна плитчаста вимостка-жертвовник, глибока яма під ним (із залишками вугілля на дні) та яма № 1, в якій була знайдена культова антропоморфна посудина.

Поодинокі поховання трипільської культури на поселеннях, як ритуальні, так і звичайні, за останні роки відкрито в ряді пунктів Півдністров'я — в Луці-Врублевецькій⁹, Солонченах II¹⁰, Незвиську¹¹. До ритуальних відносяться поховання з Луки-Врублевецької, Кунисівців та Кошиловців¹². На двох останніх поселеннях (етапу С/I) відзначена та ж форма похованального обряду, що і в Цвіклівцях — трупоспалення. Проте вони значно відрізняються від описаного вище. Там не було спеціальних ям, речей тощо. Під настилом підлоги житла знайдені лише окремі частини кістяка у вигляді купки дрібних перепалених кісток (Кунисівці) або кісток черепу (Кошиловці — Обоз).

Найближчою аналогією є жертвовне поховання з поселення середнього етапу трипільської культури Траян¹³ в Румунії, на якому досліджено п'ять поховань. Багато спільніх рис зближують їх з похованням в Цвіклівцях: наявність ям, шару попелу, численність роздавлених посудин та їх уламків (в могильних ямах Траяна налічується від 8 до 24 посудин), наявність кісток тварин (як і в Цвіклівцях перепалених), молодий вік похованних. Відрізняються згадані пам'ятки насамперед формою похованального обряду, наявністю в Траяні поховань виключно з трупоположенням як частинами, так і повних.

⁶ Ю. М. Захарук, Софіївський тіlopальний могильник, АП, т. IV, К., 1952, стор. 11.

⁷ В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням, АП, т. VI, К., 1956, стор. 95.

⁸ В. І. Канівець, Могильник епохи міді біля Чернини на Київщині, АП, т. VI, стор. 101, 102.

⁹ С. І. Бібиков, К вопросу о погребальном ритуале в Триполье, КСИИМК, вып. 48, М., 1952, стор. 36—41; його ж, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, М., 1953, стор. 194—198.

¹⁰ Т. І. Мовша, К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения, МИА № 3 СССР и РНР, Кишинев, 1960, стор. 60—63.

¹¹ Е. Е. Чериш, Вновь открытое трипольское погребение у Незвиско на Днестре, МИА № 3 СССР и РНР, Кишинев, 1960, стор. 77—80.

¹² В. П. Кравець, Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье, КСИ, вып. 4, К., 1955, стор. 134—135.

¹³ H. Duhitrescu, Découvertes concernant un rite funéraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique peinte du type Cucuteni—Tripolje, Dacia, nouvelle série, I, Bucuresti, 1957, стор. 97—116; його ж, Deux nouvelles tombes cucuteniennes à rite magique découvertes à Traian, Dacia, nouvelle série, II, Bucuresti, 1958, стор. 407—423.

Значення відкриття поховання на пізньотрипільському поселенні в с. Цвіклівці, зокрема, полягає в тому, що воно є першим для трипільської культури жертвовим похованням такого типу. Воно дає можливість простежити проникнення із сходу в культ домашнього вогнища пізньотрипільських племен Західного Поділля обряду спалення, який тут виступає в більш ускладнених формах, ніж на Середньому Дніpri¹⁴.

Т. Г. МОВША

ТРИПОЛЬСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ В с. ЦВИКЛОВЦЫ

Резюме

В 1960 г. при раскопках позднетрипольского поселения в с. Цвикловцы (близ Каменец-Подольска) было открыто погребение с трупосожжением. Пережженные человеческие кости находились в культовой яме под рухнувшим сводом глиняной печи. Здесь же обнаружены кости животных, обломки глиняных сосудов и некоторые другие предметы из глины (пряслица, грузила).

Погребение из Цвикловцев, очевидно, было жертвенным, связанным с культом домашнего очага. Открытие его позволяет проследить проникновение с востока в культ позднетрипольских племен Западной Подолии обряда сожжения, который здесь проявляется в более усложненных формах, чем на Среднем Днепре.

¹⁴ Ю. М. Захарук, До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї, Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. I, К., 1953, стор. 161.

Ю. Г. КОЛОСОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІСЛЯПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК КРИМУ В 1958—1959 рр.

В 1959 р. Кримська первісна експедиція (керівник С. М. Бібіков) продовжувала дослідження в районі Байдарської долини та прилеглих до неї західних відрогів Ай-Петринської Яйли.

Роботи провадились в гроті Водопадному, навісі Шапка та на стоянках Ай-Дімітрі, Велика поляна, Кобаларська¹.

В гроті Водопадному проведені стаціонарні розкопки, інші місцезнаходження були прошурфовані.

Грот Водопадний розташований на південному схилі Ай-Дімітровського котлована (Куйбишевський район). Він знаходиться за 40 м над тальвегом струмка на лівому березі каньону, на висоті приблизно 800 м над рівнем моря. Грот утворився шляхом вивітрювання більш м'яких порід валняку. Найбільша глибина гроту — 6 м, вхід відкритий на ППЗ, висота у місця входу близько 2 м. Дно не має ґрунтових нашарувань; воно уступом переходить у невелику площинку (60×12 м), що досить круті падає униз, обриваючись потім у бік каньону.

В північно-західній частині площинки був закладений розкоп площею 100 м², що дав таку стратиграфію (рис. 1).

Верхній шар складався з гумусованого ґрунту; товщина його зросла вниз по схилу від кількох сантиметрів до 0,5 м в нижній частині. У цьому шарі було знайдено залишки пізньоолітичного часу.

Нижній шар жовто-червоного суглинку з домішкою щебеню досягав у скелястих уступах 1 м товщини і виклинувався поступово біля краю площинки. У верхній та середній частині шару були виявлені культурні залишки пізньоазільського часу.

Матеріали верхнього неолітичного шару представлені виробами з кременю, керамікою та кістками тварин. Крем'яній інвентар складається з нуклеусів підпризматичної та плоскої форми (4 екз.; рис. 2, 1), ножовидних пластинок та їх уламків (75 екз.), мікропластинок (52 екз.), скребків (5 екз.) і відщепів. Один скребок виготовлений на відщепі скруглої форми (рис. 2, 2) і чотири на кінці ножовидних пластинок (рис. 2, 3, 4). Крім того, знайдено по одному екземпляру пластинок із скошеним краєм і з виїмкою (рис. 2, 5), 18 пластинок із слідами часткової бокової ретуші (рис. 2, 6) та 4 знаряддя з притупленим ретушшю краєм (рис. 2, 7—9). Порівняно більшу групу (13 екз.) становлять геометричні знаряддя, серед яких 4 трапеції з струганою

¹ В розкопках брали участь співробітники ІА АН УРСР А. В. Мігур, О. В. Цвек, В. Г. Збенович, Б. Я. Брязкун і студенти КДУ ім. Т. Г. Шевченка В. А. Круц, Л. Г. Мацкевич. Всі переделчені стоянки в різні роки були виявлені автором статті.

спинкою (рис. 2, 10—13), 4 трапеції з ретушшю, що далеко заходить на спинку (рис. 2, 14, 15), 3 звичайних трапеції (рис. 2, 16, 18) та один сегмент з притупляючою ретушшю по дузі.

Уламки кераміки знайдені в невеликій кількості. Посудини мали жовтувато-червоний або сірий колір. В тісті домішка товченої мушлі, вапняку, іноді кварцу. Товщина стінок від 1,2 до 0,5 см. Вінця посудин прямі із скошеними або злегка відігнутими назовні краями. В одному з них (рис. 2, 24) верхня частина із зовнішнього та внутрішнього боків орнаментована злегка скошеними широкими овальними ямками. Інші вінця (рис. 2, 21) мають овальні ямки тільки з внутрішнього боку.

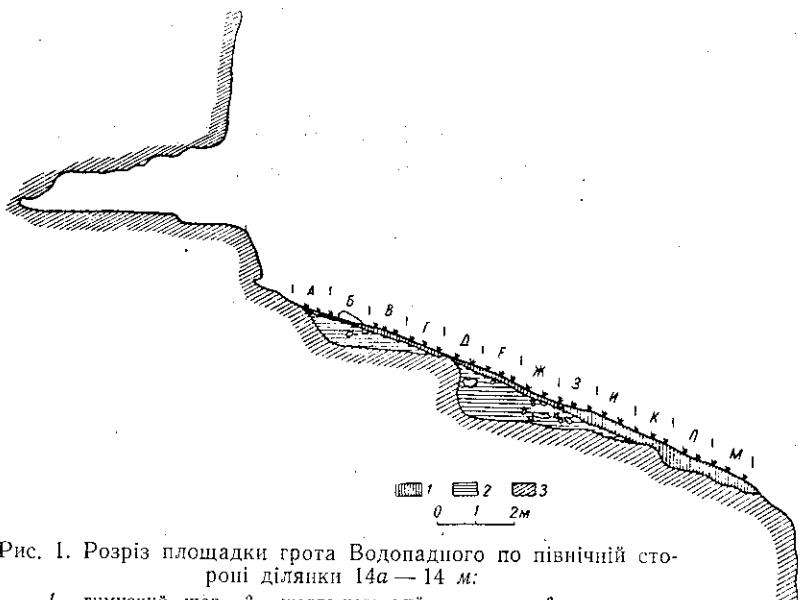

Рис. 1. Розріз площасти грофа Водопадного по північній стороні ділянки 14a — 14 m.

1 — гумусний шар; 2 — жовто-червоний суглинок; 3 — скеля.

На третьому уламку вінець (рис. 2, 23) зовнішній бік трохи нижче краю орнаментований глибокими (0,7 см), невеликими діаметром ямками, які утворюють опуклості у вигляді перлин. Із зворотного боку по скошеному краю вінець нанесені вузькі, схилені в правий бік насічки. Орнаментація вінець косими або прямыми врізними рисками із зовнішнього та внутрішнього боків або овальними ямками характерна для неолітичної кераміки південно-західного району гірського Криму. Посуд з таким орнаментом був знайдений на всіх неолітичних стоянках цього району, де збереглася кераміка: навісах Фатъма-Коба², Шан-Коба³, Таш-Аїр I (шар Vа)⁴, Кая-Ароси⁵.

Іншим характерним прийомом орнаментації цієї кераміки є наколи у вигляді глибоких ямок, що утворюють на протилежному боці вінець перлини. Частіше ямки наносилися із зовнішнього боку посудини. Кераміка з Фатъма-Коби має й інший варіант орнаменту: наколи, нанесені з внутрішнього боку так, що ззовні посудина оперезана

² Розкопки С. М. Бібікова, Фонди ІА АН УРСР.

³ Фонди Музею антропології та етнографії в Ленінграді (№ 5369).

⁴ Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма, МИА, № 91, М., 1960, стор. 162, табл. XLV, 1.

⁵ В колекції Бахчисарайського музею є три фрагменти вінців, орнаментовані по зовнішніх краях рисками (№ 223, 224, 138, 225, 317, 228, 229). Ці фрагменти опубліковані в трьох працях О. О. Формозова, але автор на рисунках не показує рисок. Див., наприклад, А. А. Формозов, Неоліт Крима и Черноморського побережья Кавказа, МИА, № 102, М., 1962, стор. 111 (рис. 10, 8, 12, 13).

частими перлинами. На уламку посудини з Шан-Коби ямки розташовано двома рядами, що вертикально спускалися від зрізу вінець вниз по корпусу.

Спостереження над керамічним матеріалом з неолітичних та енеолітичних стоянок України показали, що досить характерною для енеолітичного часу ознакою є прикрашення посудини перлинами з зов-

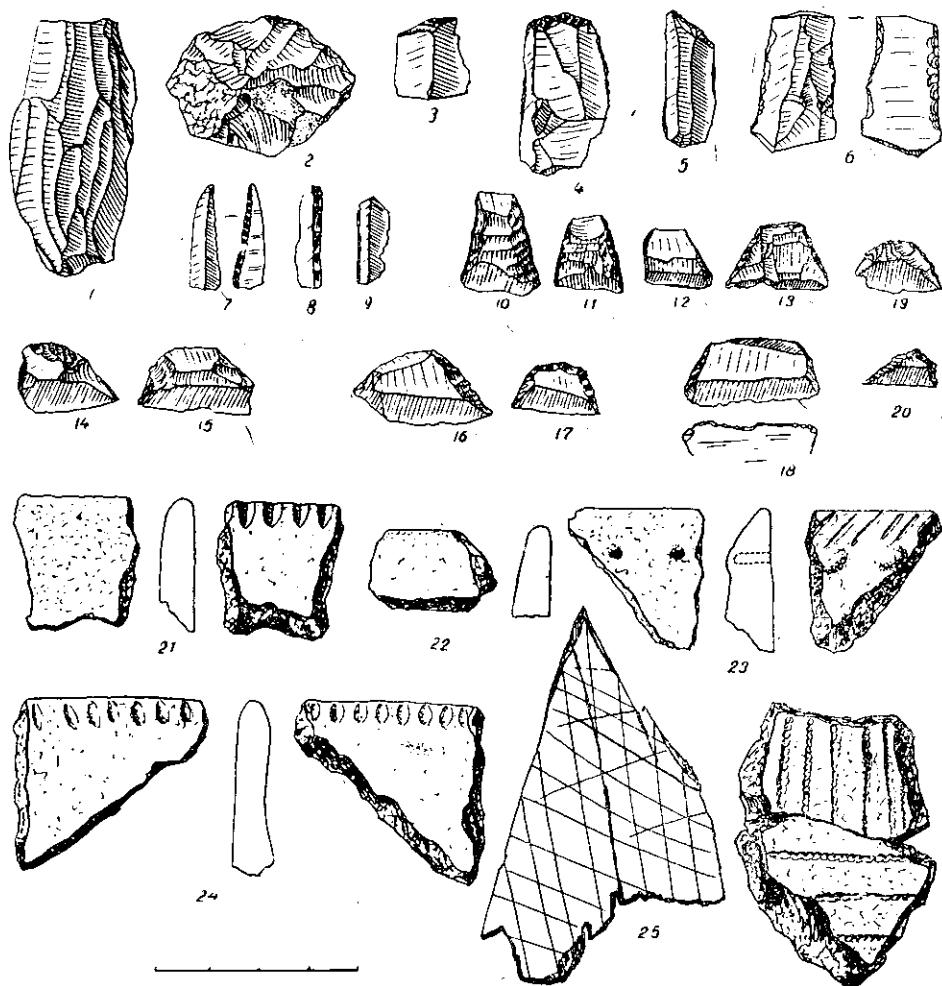

Рис. 2. Крем'яний, керамічний та кістяний матеріал з першого шару гроту Водопадного.

нішнього боку вінець, а для неолітичного — з внутрішнього боку в поєднанні з наколами ззовні⁶.

Якщо керуватися цією хронологічною ознакою, то, оскільки в названих стоянках Криму переважають вінця, орнаментовані наколами ззовні та перлинами з внутрішнього боку, їх слід віднести до самого пізнього неоліту — рубежу енеолітичного часу.

⁶ Д. Я. Телегін, Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия, КСИА, вып. 9, К., 1959, стор. 16; Е. Ф. Лагодовская, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Основные итоги исследования Михайловского поселения, КСИА, вып. 9, К., 1959, стор. 24; Д. Я. Телегін, Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 76, 77; його ж, Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме, КСИА, вып. 4, К., 1955, стор. 145.

Фауністичний матеріал верхнього шару гроту Водопадного, за попереднім визначенням В. І. Бібікової, складається з кісток благородного оленя, косулі, порожнисторогих (баран, козел), свині (дикої?), зайця та дрібних гризунів. Слід відзначити один фрагмент лопатки тварини, орнаментований тонкими врізними лініями, що перехрещуються (рис. 2, 25).

В гумусованому шарі гроту виявлені також окремі фрагменти кераміки, які відносяться, мабуть, до епохи міді (рис. 2, 26).

У нижньому шарі були знайдені кістки тварин та вироби з кременю: нуклеуси, відщепи, пластинки, різці, скребки, геометричні мікроліти, пластинки з боковою виїмкою, із скошеними та притупленими краями, проколка та ін.

Знаряддя були зроблені з сірого кременю. Часто зустрічається кремінь з білою патиною. Нуклеусів виявлено 4 (рис. 3, 1, 2), три з них мають по дві скошені площинки і один — одну. На одному нуклеусі пластинки відділені з усіх боків, на трьох інших негативи сколів є тільки з одного боку. Ножовидних пластинок та уламків знайдено 61, відщепів сколів — понад 350. Більшість різців виготовлено на масивних і товстих пластинках та уламках. Поодинокі екземпляри представлені різцями на довгих вузьких та на реберчастих пластинках. Два з них — подвійні різці (рис. 3, 3). В цій групі знарядь найчисленніші різці бокового типу (рис. 3, 4—11). Усього їх виявлено 10. Скребки представлені одним екземпляром, що виготовлений на кінці зламаної пластинки з трохи скошеним робочим краєм, та двома знаряддями на кінцях досить масивних пластинчастих відщепів (рис. 3, 12—14). Геометричні мікроліти належать вісім сегментів та дві трапеції (рис. 3, 15—23). Поряд з грубо обробленими сегментами і трапеціями, звичайними для шарів азільського часу Шан-Коби, Фатъма-Коби та інших пам'яток, знайдений один сегмент (рис. 3, 23) порівняно менших розмірів, аналогічний сегментам з Сюрень II⁷ і Ала-Чук⁸. О. О. Векілова такі сегменти відносить до особливої групи (тип Сюрень II) та датує часом, що передує часу стоянок типу Мурзак-Коба.

В невеликій кількості (6 екз.) знайдені пластинки з боковою виїмкою (рис. 3, 24). В колекції є 11 пластинок різного розміру з частковою боковою ретушшю (рис. 3, 25—31). Пластинки із скошеним краєм представлені трьома екземплярами (рис. 3, 32, 33). На двох з них лінія, яка скошує кінець пластинки, рівна, на третьій — злегка опукла. На цьому екземплярі ретушшю оброблений не тільки скошений кінець, а й частина бокової грані. До поодиноких знарядь відносяться пластинки з притупленим ретушшю краєм (2 екз., рис. 3, 34, 35) та проколка, яка зроблена на цілій вузькій ножовидній пластинці. Її жальце гостре, старанно відретушоване не тільки з боків, а й з брюшка (рис. 3, 36).

Цікава знахідка вістря (рис. 3, 37), яке зроблене на вузькій і довгій ножовидній пластинці, розміром 5,5 см. Лівий край цього знаряддя оброблений притупляючою ретушшю, кінець скошений. За зовнішнім виглядом це знаряддя є проміжною формою між вістрями типу шательперон і граветт. Подібні знаряддя знайдені в азільському шарі Фатъма-Коби. Вони поряд із згаданими вище грубо обробленими геометричними формами, на наш погляд, є типами знарядь, характерними для азільського часу Криму.

Крім розкопок в гроті Водопадному та шурфовок загаданих вище стоянок району Байдарської долини, які всі попередньо можуть бути

⁷ Е. А. Векілова, Мезолитическая стоянка Сюрень II, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 8.

⁸ Ю. Г. Колосов, Новые неолитические стоянки Крыма, КСИА, вып. 7, стор. 15, рис. 14.

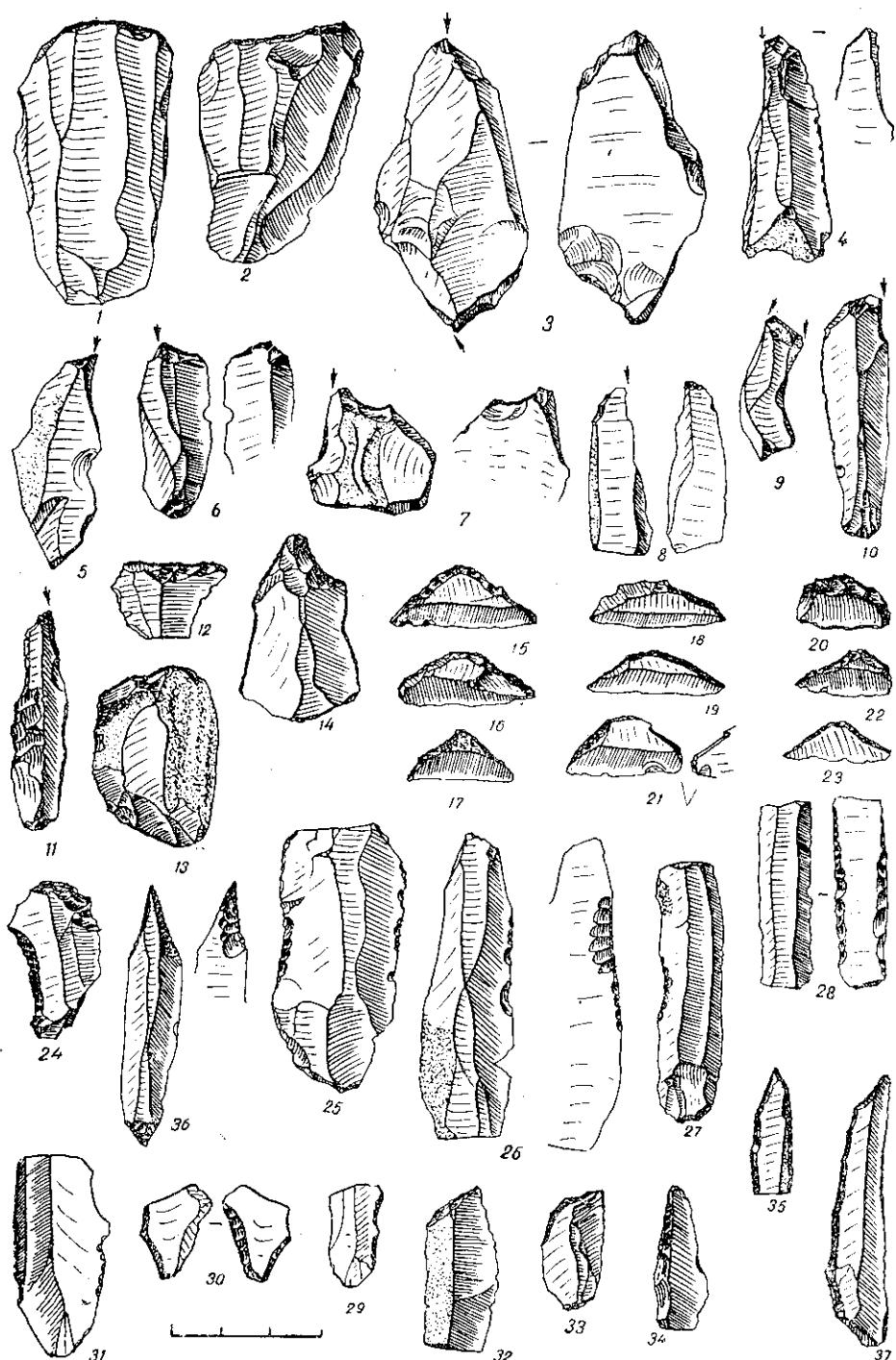

Рис. 3. Крем'яний матеріал з другого шару гроту Водопадного.

віднесені до неолітичного часу, нами були проведені розвідкові роботи в степовому Криму.

В результаті розвідок по берегах нижньої течії р. Чатирлик були знайдені дві нові неолітичні стоянки: Ішунська та Долинка. Обидві стоянки розташовані на найвищих ділянках першої надзаплавної тераси. Як показала шурфовка, знахідки зосереджені в каштаново-солончаковому ґрунті на глибині в середньому 40—50 см від сучасної поверхні.

Ішунська стоянка має два культурних шари. Перший — середньо-вічного часу і другий — неолітичного. На стоянці Долинка знайдений

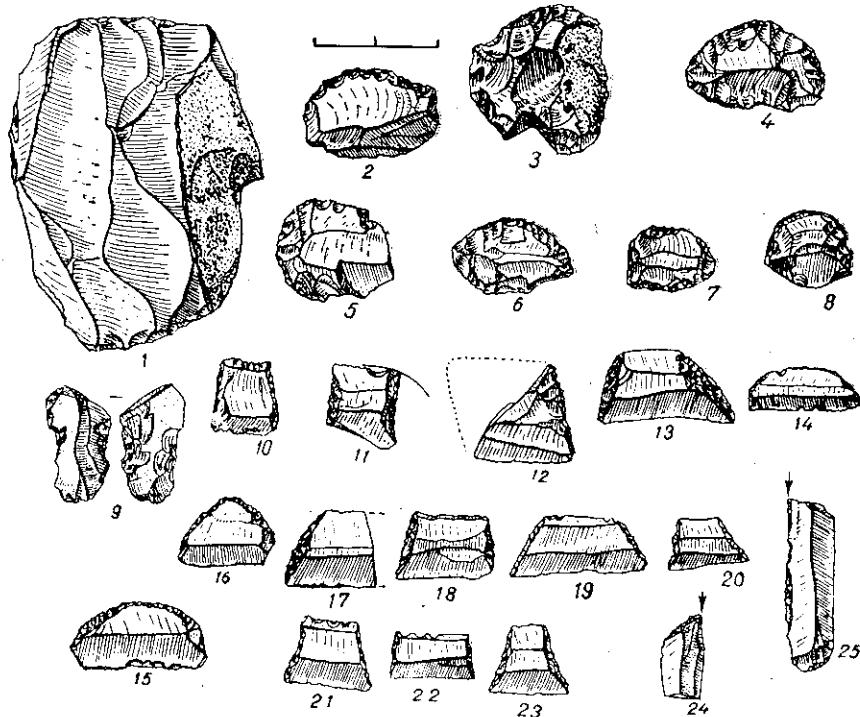

Рис. 4. Крем'яний матеріал з стоянки Ішунська.

лише неолітичний шар. Підйомний матеріал та розвідкові шурфи з обох стоянок дали багато крем'яного матеріалу та невелику кількість дрібних фрагментів неорнаментованої кераміки⁹.

Серед виробів з кременю на Ішунській стоянці знайдені 4 нуклеуси (рис. 4, 1), один скол від підживлення нуклеусу, пластинки та уламки без ретуші (понад 150), відщепи (блізько 400). Всього в колекції налічується близько 100 мікропластинок. Тільки на поодиноких мікропластинках виготовлені знаряддя з притупленим краєм, з виїмкою, ретушшю з брюшка та мікрорізці (рис. 4, 24, 25).

Найбільшу групу становлять скребки. Серед них округлої та овальної форми 32 екземпляри, на кінцях ножовидних пластинок — 19 екземплярів (рис. 4, 2—8). Найменші за розмірами округлі скребки не перевищують в діаметрі 1 см. Пластина і уламків з частковою боковою ретушшю виявлено 14 екземплярів. Знайдено 4 вкладиші кукрекського типу або пластинки, підтесані з брюшка (рис. 4, 9).

⁹ Крім одного орнаментованого фрагменту вінець, який був знайдений на стоянці Долинка в 1958 р.

Порівняно значну групу становлять геометричні знаряддя (20 екз.), з них 4 трапеції з ретушшю, яка частково заходить на спинку (рис. 4, 10—13), 5 сегментів (рис. 4, 14—16) і 9 звичайних трапецій, серед яких є трапеції з зубцями у верхній основі (рис. 4, 17—23).

Ішунську стоянку попередньо слід датувати ранньонеолітичним часом.

На стоянці Долинка знайдено 4 цілих нуклеуси, 8 підживлень конусовидних та олівцеподібних нуклеусів (рис. 5, 1—3). Як і на

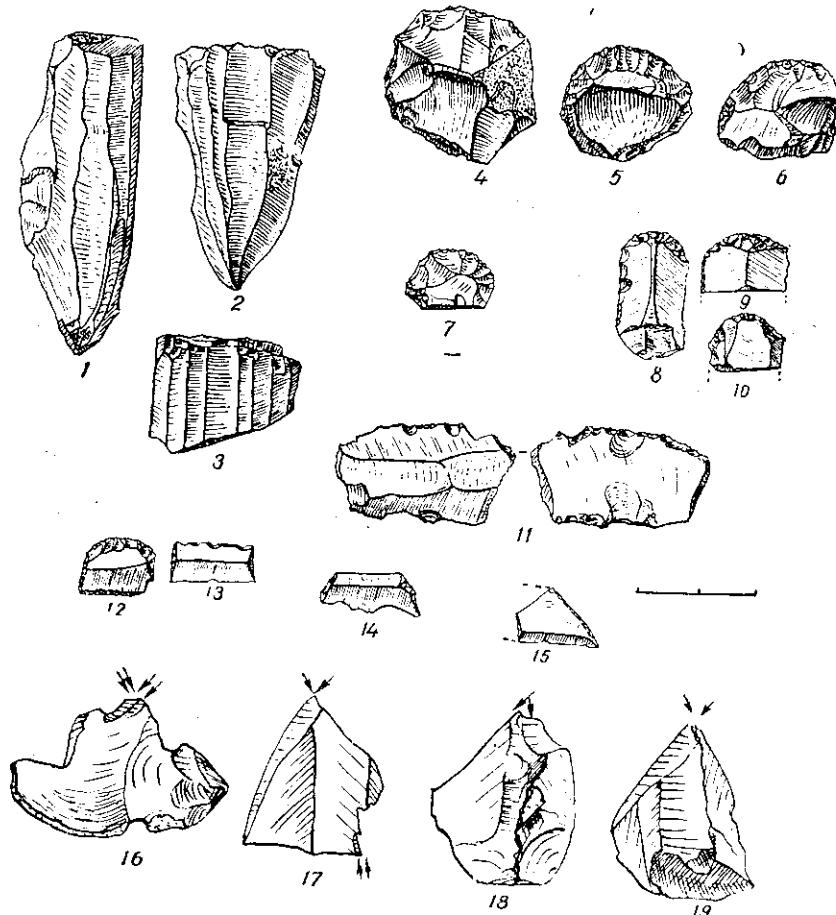

Рис. 5. Крем'яний матеріал з стоянки Долинка.

Ішунській стоянці, переважає група скребків на відщепах округлої та овальної форми (11 екз., рис. 5, 4—7). Скребків на кінці ножовидної пластинки знайдено 4 (рис. 5, 8—10). Різців на сколах, відщепах та на кінці зламаної пластинки — 11 (рис. 5, 16—19).

Вкладишів кукурекського типу знайдено 6 (рис. 5, 11). Мікропластинок близько 50, серед них з притупленим ретушшю краєм 4 екземпляри і одна із скощеним краєм. Геометричних мікролітів — 4 екземпляри (рис. 5, 13—15). Всі вони, за винятком сегмента з ретушшю, що частково заходить на дугу (рис. 5, 12), виготовлені на уламках видовжених ножовидних пластинок, які оформлені по боках притупляючою ретушшю.

Слід відзначити, що низькі та довгі трапеції з стоянок Ішунська та Долинка знаходять собі аналогії серед трапецій з степової стоянки Олексіївська Засуха, хоча останні виготовлені ще на більш вузьких

видовжених уламках пластинок (довжина нижньої основи 1,8—2 см, висота 0,5—0,7 см; (рис. 6, 1—3). Подібні трапеції є і в Кукреку, і на неолітичних стоянках Керченського півострова.

Як ми вже відзначали, знаряддя з стоянок Ішуньська і Долинка надзвичайно близькі не тільки між собою, а й дуже подібні до знарядь стоянки Олексіївська Засуха. На цих трьох степових стоянках

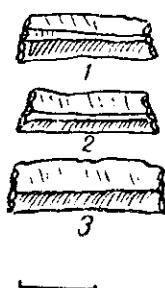

Рис. 6. Низькі трапеції на перерізі довгих пластинок.

Криму знайдені такі характерні групи знарядь, як конічні та олівцеподібні нуклеуси, геометричні мікроліти, вкладиши кукрекського типу, округлі скребки на відщепах та різці, серед яких в більшій чи меншій кількості є серединні різці на відщепах і сколах. Цілком ймовірно, що з геометричних мікролітів можна буде виділити в характерний тип низькі, виготовлені на видовжених пластинках трапеції (рис. 6).

Вперше аналогічна група знарядь була знайдена ще в 1926 р. Г. А. Бонч-Осмоловським на стоянці Кукрек. Ця група знарядь, серед яких переважали різці на відщепах та сколах (170 екз.) і вкладиши кукрекського типу (143 екз.), виділяла Кукрек, протиставляючи його всім стоянкам з мікролітичним інвентарем Криму.

Через 12 років на Мелітопольщині, біля відомої Кам'яної Могили О. Н. Бадер і В. М. Даниленко знайшли багатошарове поселення, яке також, як і Кукрек, дало такі знаряддя, як різці на відщепах, вкладиши кукрекського типу та ін.

Пізніше в Криму, спочатку в гірській частині (Ала-Чук), а потім і на інших пам'ятках, були знайдені такі ж типи знарядь, а останнім часом вдалося простежити поширення пам'яток кукрекського типу і на Керченському півострові¹⁰.

Таким чином, починає виразно вимальовуватися територія розміщення пам'яток кукрекського типу, межа яких на півдні Криму йде через Кукрек, на сході — через стоянки Керченського півострова (Фронтове I, III, Кой-Асан) і Олексіївську Засуху, на заході — через Ішуньську і Долинку і на півночі — через Кам'яну Могилу.

Щодо кримських стоянок, які знаходяться на південній захід від Кукреку (Ала-Чук, Таш-Аір I, IX шар), так само, як і стоянок, розташованих на північ від Кам'яної Могили (о. Кізлевий¹¹, Андрусівка¹²), то поки що в порядку робочої гіпотези можна говорити про проникнення носіїв культури кукрекського типу не тільки в гірський та передгірський Крим, на територію неолітичних племен, які розвинулися на основі місцевої мезолітичної культури, а й на північ від Кам'яної Могили — на територію, згодом зайняту сурськими та дніпро-донецькими неолітичними племенами.

В зв'язку з висуненням цієї гіпотези слід внести деяке уточнення у висловлювану нами в статті «Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові» думку про проникнення мисливців на Керченський півострів з району другого пасма Кримських гір, де в печерах і під навісами знаходилися їх довгочасні стоянки. В цьому випадку слід виключити ті стоянки Керченського півострова, які входять в коло пам'яток кукрекського типу.

Виявлені в степовому Криму пам'ятки до певної міри доповнюють наші знання про неолітичну епоху цієї території, вивчення якої, по суті, тільки починається.

¹⁰ Ю. Г. Колосов, Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові, Археологія, т. XIV, К., 1962.

¹¹ М. Я. Рудинський, Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізлевому, АГ, т. II, К., 1949, табл. I, 16. Крім того, автором з колекцій М. Я. Рудинського і О. В. Бодяньского з о. Кізлевого виділено ще 9 вкладишів кукрекського типу (Фонди ІА АН УРСР).

¹² Збори Н. М. Каракати і Д. Я. Телегіна, Фонди ІА АН УРСР.

Ю. Г. КОЛОСОВ

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ СТОЯНOK КРЫМА В 1958—1959 гг.

Резюме

В результате разведочных работ в районе Байдарской долины, а также в степном Крыму в 1958—1959 гг. автором обнаружены новые послепалеолитические стоянки (грот Водопадный, навес Шапка, Ай-Димитри, Большая поляна, Кобаларская, Ишуньская и Долинка), исследование которых существенно дополняет наши представления об эпохах мезолита и неолита полуострова.

В отличие от уже изученных послепалеолитических памятников Крыма (Шан-Коба, Фатыма-Коба и др.), давших культурные слои в последовательной хронологической смене одних другими, в гроте Водопадном представлено только два слоя: азильский и неолитический. Отсутствие промежуточного — тарденуазского слоя не уменьшает, а увеличивает значимость памятника, так как в сложных стратиграфических условиях пещерных стоянок исследователи иногда невольно допускают смешение материала, приводящее к неверному отнесению некоторых типов орудий к раннему или хронологически за ним следующему культурному слою. Поэтому возникает необходимость в дальнейших поисках памятников, подобных гроту Водопадному или, что особенно важно, памятников однослойных, имеющих чистые, несмешанные комплексы материала небольшого отрезка одной исторической эпохи.

Особенно большое научное значение имеет археологический материал с новых неолитических стоянок степного Крыма — Ишуньской и Долинки. До открытия этих двух стоянок в степном Крыму была известна только одна стоянка эпохи неолита — Алексеевская Засуха. С прибавлением к ней еще двух значительно расширяются наши представления о неолитической эпохе степной территории юга Украины, стоянки которой мы относим к кругу памятников кукрекского типа.

МИКОЛА ЛЬВОВИЧ ЕРНСТ (До 75-річчя з дня народження)

В жовтні 1964 р. минає 75 років з дня народження видатного історика і археолога Миколи Львовича Ернста, відомого своїми працями в галузі первісної археології, великого знавця античних та середньовічних пам'яток Криму, дослідника пізнього середньовіччя.

Учасники експедиції М. Л. Ернста (перший праворуч) поблизу с. Красна Гора біля Сімферополя. 1925 р.

М. Л. Ернст розпочав свою наукову діяльність в Києві разом з своїм братом Федором Львовичем Ернством, визначним знавцем мистецтва та історії Києва.

Однією з перших праць М. Л. Ернста була праця, присвячена історії стародавнього Путівля («Путівль и его посад в первой половине XVII века», К., 1914). Ця праця ще й досі не втратила своєї пізнавальної цінності.

Після короткосрочного захоплення новою історією М. Л. Ернст заглиблюється в коло археологічних проблем, які розкривали перед

ним усе нові й нові горизонти. Особливо багато уваги приділяє він вивченню палеоліту. Переход М. Л. Ернста на роботу в Крим дуже сприяв розширенню його археологічної діяльності: він досліджує пам'ятки палеоліту, епохи раннього металу, печерні міста Криму, пам'ятки середньовічного мусульманства. Він публікує багато статей, в яких відбита його багатогранна діяльність. Поява праць, присвячених палеоліту Криму («Четвертичная стоянка в пещере у д. Чокурча в Крыму», «Труды II Международной конференции Международной ассоциации по изучению четвертичного периода, вып. V, 1934» та ін. праці), була справжньою подією в археологічній науці. Велике значення мають дослідження М. Л. Ернста в галузі вивчення печерних міст Криму («Эски-Кермен и пещерные города Крыма, Симферополь, 1929») та мусульманських пам'яток. Оригінальною є написана з великим науковим хистом праця М. Л. Ернста «Бахчисарайский ханский дворец и архитектор вел. князя Ивана III Фрязин Алевиз Новый».

Займаючись дослідженням історичних проблем, М. Л. Ернст ніколи не забував удосконалювати археологічну методику. Чудовий археолог, який постійно працював у полі, М. Л. Ернст відрізнявся точністю польових досліджень, новаторством у справі удосконалення прийомів ведення польових робіт (див. «К технике вырезки древних погребений, Труды секции археологии Института архитектуры и искусства РАНИОН, посвященной Городцову, М., 1929»).

М. Л. Ернст багато зробив для розвитку музеєзнавства і охорони пам'яток. Будучи завідуючим археологічним відділом Центрального музею Тавріди в Сімферополі, він створив виставку, яка багато років була зразком археологічної експозиції, що передавала стародавню історію суспільства в яскравих, зрозумілих відвідувачам образах.

Постійно піклуючись про збереженість пам'яток культури, М. Л. Ернст був одним з найактивніших співробітників Кримського відділу по охороні пам'яток (Крымохрис). Вивчення пам'яток та збереження їх, як великої державної цінності, завжди поєднувалося у М. Л. Ернста з популяризацією археологічних знань. М. Л. Ернст постійно друкувався у періодичній пресі. Одна з його книжок — «Люди каменного века в Крыму» — є прикладом справжньої наукової популяризації археологічних знань.

Працюючи в Криму, М. Л. Ернст багато років був ученим секретарем і членом редколегії Таврійського товариства історії, археології та етнографії. Займаючи цю виборну посаду, він згуртував навколо Товариства велику групу учнів, які сприяли археологічному вивченню Криму. Багато з «членів-соревнователів» цього Товариства брали участь в розкопках і вели освітню роботу.

Як професор Кримського педагогічного інституту, М. Л. Ернст користувався великою любов'ю студентів і викладачів. Завжди скромний, готовий надати дружню послугу, вмілий та вимогливий вихователь — таким залишився М. Л. Ернст у свідомості тих, хто його знав.

В роки культи особи Сталіна на М. Л. Ернста був зведений на клеп, його надовго відірвали від любимої роботи. Після реабілітації йому було повернене добре ім'я радянського вченого. Але він не надовго пережив цю радість.

НАЙГОЛОВНІШІ БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АДЖ — М. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России. СПб, 1914
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет АН УРСР
ДЕ — Державний Ермітаж
ДІМ — Державний історичний музей у Москві
ДП — Древности Приднепровья
ДХМ — Державний Херсонеський музей
ЗОРСА — Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
ІА — Інститут археології Академії наук УРСР
ІАК — Известия Археологической комиссии
ІГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
IOSPE — Inscriptiones ogaе septentrionales Ponti Euxini
КІМ — Київський державний історичний музей
КСІА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСІИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МАР — Материалы по археологии России
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
СА — Советская археология
САСБ — Сборник археологических статей, приподнесенный А. А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Археологической комиссии
СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории Материальной культуры
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
Смела — А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела
ТСАРАНИОН — Труды Секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук
Труды... АС — Труды... Археологического съезда

ЗМІСТ

СТАТТИ

Петро Петрови Єфіменко (80-річчя з дня народження)	3
Т. М. Висотська, Про виробництво скла в пізньосантичному Криму	7
Н. О. Лейпніська, Культ Аполлона в Ольвії	21
Є. В. Чернєко, Скіфські бойові пояси	27
С. С. Березинська, Кераміка білогрудівської культури (За матеріалами розкопок біля с. Собківка)	49
О. В. Цвеклільська посудина з антропоморфними зображеннями	76
В. М. Гладігій, До питання про вік наскечних рисунків Кам'яної Могили .	82

ПУБЛІКАЦІЇ

І. Г. Шовковляєс, Палеолітична стоянка Радомишль (Попереднє повідомлення)	89
---	----

МАТЕРІАЛИ ЕКСПЕДИЦІЙ НА НОВОБУДОВАХ

М. П. Кучча, Древньоруські городища біля хутора Кизивер	103
В. Й. Довгенок, Літописний Чучин	119
В. К. Голінцов, Древньоруське городище Іван-Гора	126
С. М. Бібітов, М. Шмаглій, Трипільське поселення біля с. Гребені (Роботи в зоні авізької ГЕС)	131
В. Г. Зубрович, Нові неолітичні та трипільські поселення в зоні Київської ГЕС	137
Д. Я. Тетій, С. І. Жиляєва, Дерейзький неолітичний могильник	144
М. Я. Альфомов (Дніпродзержинськ), Гостроконечник з с. Романково	172

ПОВІДОМЛЕННЯ

Є. О. Невроцька, Пам'ятка пізньоскіфського часу на р. Стугні	180
Б. А. Шрекко (Харків), Поселення скіфського часу біля станції Шовкова .	190
Г. О. Синєренко (Полтава), Скіфський курган на р. Удай	191
О. Д. Глініна, античні посудини з торфовища на р. Супой (Попереднє повідомлення)	195
Е. В. Якуценко, Елліністичні амфори, знайдені на Київщині	199
О. І. Чуринонжкин, Поховання епохи бронзи біля с. Солонець	202
М. Л. Мазаревич, Клад крем'яних сокир	208
Т. Г. Меша, Трипільське поховання в с. Цвіклівці	213
Ю. Г. Жлобов, дослідження післяпалеолітичних стоянок Криму в 1958—1959 р.	223

ХРОНІКА

Микола Ільович Ерист (до 75-річчя з дня народження)	232
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Петр Петрович Ефименко (К 80-летию со дня рождения)	3
Т. Н. Высотская, О производстве стекла в позднеантичном Крыму	20
Н. А. Лейпунская, Культ Аполлона в Ольвии	26
Е. В. Черненко, Скифские боевые пояса	45
С. С. Березанская, Керамика белогрудовской культуры (По материалам раскопок у с. Собковка)	75
Е. В. Цвек, Трипольский сосуд с антропоморфными изображениями	81
В. Н. Гладилин, К вопросу о возрасте наскальных рисунков Кменной Могилы	88

ПУБЛИКАЦИИ

И. Г. Шовкопляс, Палеолитическая стоянка Радомышль (Предварительное сообщение)	102
--	-----

МАТЕРИАЛЫ ЭКСПЕДИЦИИ НА НОВОСТРОЙКА

М. П. Кучера, Древнерусские городища у хутора Кизивер	118
В. И. Довженок, Летописный Чочин	125
В. К. Гончаров, Древнерусское городище Иван-Гора	130
С. Н. Бибиков, Н. М. Шмаглий, Трипольское поселение у с. Гребеш (Работы в зоне Киевской ГЭС)	136
В. Г. Збенович, Новые неолитические и трипольские поселения в зоне Киевской ГЭС	143
Д. Я. Телегин, С. И. Жиляева, Дереевский неолитический могильник	171
Н. Я. Абрамов (Днепродзержинск), Остроконечник из с. Ранково	172

СООБЩЕНИЯ

Е. А. Петровская, Памятник позднескифского времени на р. Стугне	180
Б. А. Шрамко (Харьков), Поселение скифского времени у ст. Шелковая	190
А. А. Сидоренко (Полтава), Скифский курган на р. Удай	194
О. Д. Ганина, Античные сосуды из торфяника на р. Супой (Предварительное сообщение)	198
Э. В. Яковенко, Эллинистические амфоры, найденные на Киевщине	201
А. И. Тереножкин, Погребение эпохи бронзы у с. Солонец	207
М. Л. Макаревич, Клад кремневых топоров	212
Т. Г. Мовша, Трипольское погребение в с. Цвикловцы	222
Ю. Г. Колосов, Исследование постепалеолитических стоянок Крыма в 1958—1959 гг.	231

ХРОНИКА

Николай Львович Эрнст (к 75-летию со дня рождения)	232
--	-----

